

Мої спогади

із
Діаспори

Д.р. Юліан Шиминський

diasporiana.org.ua

Д-р Юліян Химинець

**МОЇ СПОСТЕРЕЖЕННЯ
ІЗ
ЗАКАРПАТТЯ**

1984

Накладом Карпатського Союзу, Інк., Нью-Йорк

Dr. Julius Chiminec

**MY OBSERVATIONS
OF
CARPATHIAN UKRAINE**

1984

о. д-р АВГУСТИН ВОЛОШИН
Президент Карпато-Української Республіки

**Library of Congress Catalog
Card Number 83 — 91314**

All rights reserved

Всі права застережені

Printed in U.S.A.

ВІД АВТОРА

Про Закарпаття писалося порівнюючи вже досить багато. Я пишу мої спостереження із Закарпаття тому, що це мій обов'язок супроти українського народу Закарпаття сказати те, що я знаю про події, про які до тепер ніхто нічого не сказав.

Крім того я виходжу з принципу, що ми всі є Одно Тіло, що практично означає, що ми всі учимося один від одного. Я вчуся від інших, а інші вчаться від мене. При цьому обміні думок між собою, ми всі користуємо, бо в той спосіб ми наближаємося ближче до правди.

Я щиро вдячний всім тим особам, що своїми порадами допомогли мені написати цю працю.

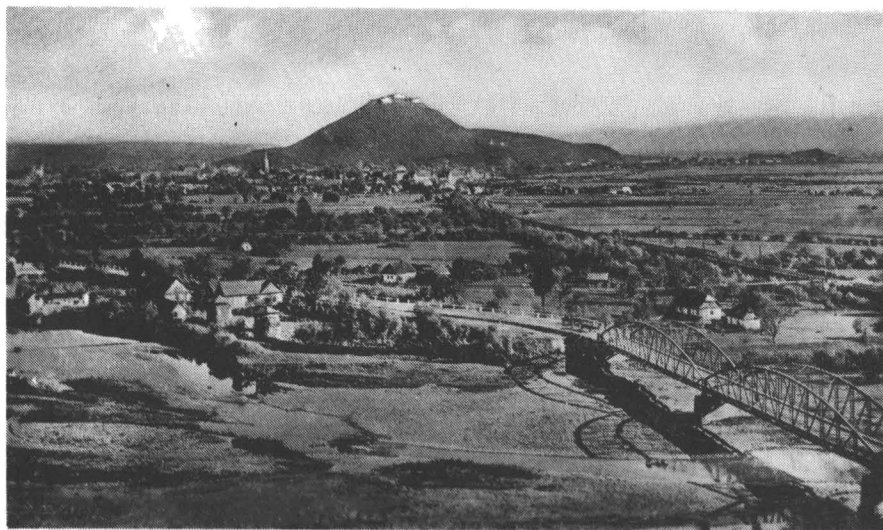
Моя особлива подяка належить:

Моїй дорогій дружині — Марії Химинець, яка була свідком і активним учасником згаданих подій, і яка багато мені допомогла відсвіжити в моїй пам'яті різні події.

Ганусі Гарас, яка, живучи в нашому домі, спочатку цікаво приглядалася, а потім і сама взялася до праці із своїми подругами. Гануса багато років не давала мені спокою, стало запитувала: «Коли вже напишеш свої спомини?»

Дальша цінна поміч і поради приходили від таких осіб: Орест Бедрій, о. д-р Богдан Волошин, ред. Антін Драган, Імре Кардашинець, Юрко Костюк і д-р Вікентій Шандор.

Моя щира подяка належить так само тим особам, писаним матеріалом яких я користався. Це є: Любомир Гірняк, д-р Микола Кушніренко, д-р Петро Мірчук, д-р Степан Росоха, Мстислав Скит-Закарпатський, Володимир Стахів, проф. д-р Петро Стерчо й проф. Августин Штефан.

Міст на ріці під Хустом, — свідок кривавих боїв Січовиків

З ліва до права: Іван Рогач, Іван Роман і Федір Тацинець

ВСТУП

Кожна людина на протязі свого життя здобуває багатий досвід. Коли вона намагається використати цей досвід логічно, аналізуючи його й витягаючи з нього позитивні вартості життя, можна сказати, що вона вивчила свою лекцію.

Ми оце маємо перед собою книжку «Мої спостереження із Закарпаття», яка представляє отой життєвий досвід, що ми його мали за останніх 20 років від прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини, з яких найбільш вагітні у своєму значенні були роки 1938-39

Двадцять років розвитку для якогось народу є дуже мало, а тим більше якщо народ не має свобідного розвитку, бо окупант намагається перешкодити йому під кожним оглядом, використовуючи обставини для свого власного інтересу. Мимо того, треба сказати, що Закарпаття за 20 років зробило багато. Треба зазначити, що це не лише самі закарпатські українці заслужують на признання, бо без помічної руки братньої допомоги вони не могли б були досягнути того результату. Ця допомога приходила на Закарпаття від самого початку у формі виховання молоді, що найкраще узмістовилася в останній фазі Закарпаття, що складало федерацію чехів, словаків і закарпатських українців.

Події створення окремого уряду для Закарпаття викликали одушевлення у всіх українців, де б вони не жили. Однак, ця акція була помітною найбільш в Галичині, що розпочалася 11 жовтня 1938 року у Львові величезними демонстраціями, що продовжувалися згодом під кличем за охорону прав на вільне життя для Закарпаття в польському парламенті, де українські посли гостро критикували польський уряд, що він висилає те-

рористів на Закарпаття, вказуючи на те, що Закарпаття має право на самостійне визначення, подібно як як 80.000 поляків з Тешина і околиці.

Ця моральна допомога не була єдиною, бо ми бачимо, що в тому часі багато молодих людей, переважно членів ОУН, покинувши родину й рідну хату, переходили нелегально через польський кордон, не вимагаючи взамін нічого, а даючи своє власне життя за творення «Ремонту» української державності. Вони робили те, як сказано у Св. Письмі: Найбільше добро, що людина може зробити, це віддати життя своє за друзів своїх.

Подібна поміч, моральна й матеріальна, приходила на Закарпаття з інших українських поселень, з яких варто зазначити поміч заокеанської еміграції, яка була дуже значна.

В чому полягає та могутня сила, що так пірвала за собою ще не так цілком свідомого закарпатця, що дала йому гарт духу, що він пішов відважно й по-геройському, часто дуже слабо озброєний, — боронити край і свій нарід?

Це був здоровий, природний націоналізм, що був найвищою еманациєю всього найкращого в нації. Цей відгомін крові, що був плеканий переважно в молодечій організації Пласт, з якої згодом формувалося Юнацтво ОУН, що було майже по всіх середніх школах Закарпаття, і яке, нарешті, знайшло своє завершення в Карпатській Січі.

Політично це наставлення було зформульоване окремим штабом Проводу ОУН для справ Закарпаття так:

«Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості ідеалів і змагань 45-мільйонної української нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття і це мусить воно дати недвозначно зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки майбутнього всієї України лежить майбутнє Закарпаття».

Цей дороговказ вповні зрозуміло й практикувало все українське населення Закарпаття.

Підсумовуючи наші успіхи і неуспіхи можна сказати таке:

1. Закарпаття за 20 років свого існування зробило багато, однак це був закороткий час. Треба ще сказати, що це була перша генерація, що вийшла з українських шкіл. Нам бракувало принаймні дальших 10 років для розвитку.

2. Та відвоювання Закарпаття від мадярських претенсій воєни 1938 року та виборення йому прав зфедерованої держави:

чехів, словаків і карпатських українців, дало змогу перевести на Закарпатті глибоко національно-освідомлюючу й державно-конструктивну працю і зробити його перед світом речником всеукраїнських змагань.

3. Політична ситуація для Закарпаття, а тим самим і для цілої України була несприятлива. Зрадлива Німеччина, яка використала для себе «етнографічний принцип», щоб дістати свої території [Судети], скоро забула за цей моральний принцип, віддаючи Закарпаття Мадярщині за те, що вона вступила до Анти-Комінтерну, рівночасно створюючи вигідну ситуацію для ССРСР, усуваючи «українську небезпеку», знайшла спільну мову з більшовиками у розподілі Польщі.

Та, як ми це пізніше побачимо, ці маніпуляції, базовані на неморальному вченні Макіявеллі, не скінчилися добре для всіх партнерів цієї конспірації. Всі вони заплатили дорого за це, бо природний принцип життя: «що посієш, то будеш жати», доказав свою живучість.

У своїй боротьбі за самостійність Закарпаття понесло величезні жертви. Мадяри без суду розстріляли 27,644 людей. Після приєднання Галичини і Волині до УССР із Закарпаття перейшло мадярський кордон більше як 75,000 українців, думаючи, що вони йдуть до української держави. Цілі родини, деколи з возами переходили на советську територію. Там їх усіх заарештовували і вивозили на примусові роботи, з них 54,982 особи згинули в таборах, решта закарпатських українців, щоб не коротати свого життя на тяжких непосильних роботах, на яких не можна було витримати більш як два роки, рішили вступити до Чехо-Словацької армії в ССРСР, і з них до кінця війни згинуло понад 25,000 людей. Разом за роки 1939-44 згинуло від мадярів і більшовиків понад 80,000 закарпатських українців, що становить 12 відсотків усього українського населення Закарпаття.

На сьогодні Закарпаття є з'єднане з материком України — Києвом та Львовом (УССР). Хоча Закарпаття заплатило за це велику ціну, однак воно має з цього дещо позитивного. Той факт, що Закарпаття є частиною України, уможливив стерти всі прикмети локального патріотизму, витворюючи тип українця — соборника.

У змаганні за самостійність українського Закарпаття воно виказало немало героїзму й завзяття хоч би в справі оборони своєї традиційної греко-католицької релігії; їхні провідники,

Владики Теодор Ромжа, Павло Гойдич, разом з духовенством і вірними героїчно боролися проти накиненого їм московського православ'я.

Не менше відваги виказав правозахисник Йосиф Тереля, який після кількакратного ув'язнення два рази втікав з таборів, зформував Комітет для повернення української греко-католицької релігії в Галичині й на Закарпатті.

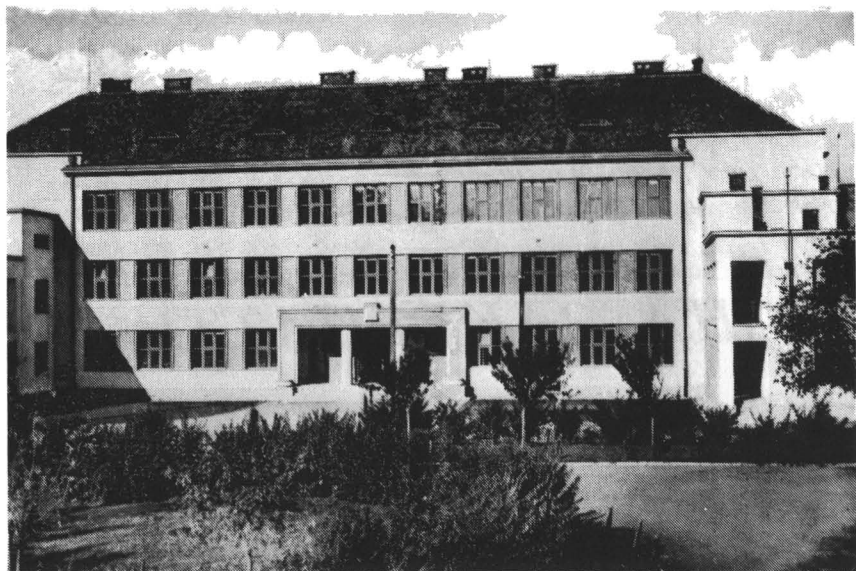
У боротьбі за особисті й національні права, слід згадати ще двох правозахисників. Це математик Кампів і визначний український історик Василь Базьо.

Як бачимо, Закарпаття, що було віками мадяризоване й чехизоване, не лишається позаду решти українського народу, але відважно маршує до остаточної перемоги — своєї Правди.

Державна Торговельна Академія в Мукачеві

НА ЗАКАРПАТТІ

**Дім державної гімназії в якому сойм проголосив
самостійність Карпатської України**

**Зліва: мін. Августин Штефан, през. Августин Волошин
і мін. Юліян Ревай**

1. ЧЕХО-МАДЯРСЬКІ ЗАЗІХАННЯ НА ЗАКАРПАТТЯ

Здається, що найбільш неправдивих інформацій, крім СС-СР було поширювано про Чехо-Словаччину. Неправдиві інформації проникали не лише до щоденної преси (часописів, журналів) радіо, але також і до підручників історії, енциклопедій тощо. Під час Першої світової війни д-р Т. Масарик і д-р Є. Бенеш створили т. зв. «Чехо-словацьку легенду», яку пропаговано у світі понад 30 років.

«Чехо-словацька легенда» базувалася на наступних твердженнях, з яких ані одно не було правдиве:

1. Існування «Чехо-словацької» нації.
2. Словаки не є окремим народом, вони є лише відламом чеського народу.
3. Словацька мова є лише діалектом чеської мови.
4. Чехи і словаки все бажали собі жити разом в одній державі.
5. Д-р Т. Масарик і д-р Є. Бенеш були найбільш морально етичними мужами ХХ стріччя.
6. Держава, яку Масарик і Бенеш заснували, була моделем демократії.

Зі засекречених фондів міністерства закордонних справ, яке було під контролею Бенеша від початку заснування ЧСР, куповано закордонних репортерів, професорів, а деколи навіть цілі газети.

З документів міністерства закордонних справ, як це подає V. L. Borin¹⁾, виходить як пражський уряд купив контролю над віденськими часописами „Der Wiener Tag” і „Die Stunde”, а в Югославії „Politika”, Чехо-словацька амбасада в Парижі платила сталу платню професорові Fuscien Dominoto, секретареві слов'янських студій. Дня 29 грудня 1926 року генеральний консул в Сиднеї, Австралія, д-р Светак інформував своє начальство про виплачену суму грошей австралійським журналістам за те, що вони стримали публікування компромітуючих матеріалів про Масарика й Бенеша.

Дня 31 грудня 1931 року генеральний консул в Монтреалі, Канада, повідомив про виплачені гроші декільком канадським щоденникам за написання статей, в яких вихвалювалося Чехо-Словаччину.

Крім В. L. Borin знаходимо ще інших авторів, що писали на цю тему: A. Bernauer²⁾, і W. K. Turnwald³⁾.

Для прикладу, наведу цитату з книжки R. W. Seton-Watson „Masaryk in England”. Він пише: «Аналізуючи морально-етичні й релігійні засади Масарика, ми стверджуємо, що моральні принципи гуманности давали йому широку базу для практичної діяльності. Лише такому мужеві, гарячому патріотові, але при тому вільному від усякого національного егоїзму, який ставить гуманізм понад партію і націю, могла новоповсталата Чехо-Словацька держава довірити пост президента. Велике досягнення Масарика вимагало співпраці багатьох, але найбільше д-ра Є. Бенеша, який був міністром закордонних справ від 1918 до 1935 року, коли став президентом»⁴⁾.

Я думаю, що після порівняння фактичної діяльності Масарика й Бенеша з цією теорією, особливо у відношенні до судетських німців, словаків і карпатських українців, ми прийдемо до дещо іншого висновку.

В 1848 році чеський історик д-р Палацький писав, що коли б Австрія не існувала «чехи мусіли б створити її»⁵⁾.

Ідеї, висловлені Палацьким, в тому часі були панівні серед чехів до кінця Першої світової війни. Цю ідею підтримували Т. Масарик в «Чеському питанні», а Є. Бенеш — у своїй дисертації. Д-р К. Крамарж, пізніший прем'єр Чехо-Словаччини, в 1906 році писав: «Ніхто не може заперечити зрозумілих фактів, що наш нарід в Австрії має порівнюючи найкращі умови для розвитку своєї культури, політики й економії. Тут немає іншого виходу, позиція нашого народу в серці Європи й існуючі відносини міжнародної політики змушують нас, більше як коли-небудь, бачити найкращу гарантію нашого майбутнього в існуванні сильної Австрії»⁶⁾.

Чехи мали в той час самоуправу в Чехії, Моравії і Силезії. Крім того, вони грали активну роль в Австрійській імперії. З 23-ох відсотків населення всієї Австрії, чехи мали в 1910 році 21 членів у віденському парляменті, 25 відсотків учителів, 19 відсотків старшин в австрійській армії (з того 64 генерали), 20 відсотків публічних урядовців в австрійському уряді.

Як вислід змагання Масарика й Бенеша за кордоном створено «Чехо-Словацький Національний Комітет» в Парижі, до якого від словаків входив Милан Р. Штефаник. Коли Австрія розпалася в жовтні 1918 року, проголошено Чехо-Словацьку Республіку.

З кого складалась Чехо-Словацька Республіка? 6,5 мільйонів чехів, 3,3 мільйона судетських німців, 2,5 мільйона словаків, 0,8 мільйона мадярів, 0,5 мільйона карпатських українців. Як виходить, чехів було в Чехо-Словаччині менше як 50 відсотків. Це було приблизно так, як у старій Австрії, тільки у зменшеній мірі.

Масарик і Бенеш скористали з права на самовизначення поневолених народів згідно з проголошеними 14 пунктами президента Америки В. Вільсона, однак вони не допустили до того, щоб 3,3 мільйона судетських німців покористувалися цим правом. Коли 4 березня 1919 року судетські німці демонстрували за признання їм права на самовизначення, чеське військо напало на неозброєних демонстрантів, вбивши 54-ох, а 107 поранили⁷⁾.

Австрійська делегація на Мирову Конференцію приготувала довгий меморіал з мапами, доказуючи своє легальне право на судетські землі. Як тільки делегація дійшла до Сен Жермену, вона опинилася зразу за кільчастими дротами без права комунікації зі світом.

Коли, однак, в кінці травня 1919 року австрійська делегація з'явилася на Мировій Конференції, справа кордонів поміж Чехо-Словаччиною і Австрією була вже вирішена. Чеська делегація на Мировій конференції під проводом Є. Бенеша втішалася великою популярністю і довір'ям. Використовуючи це, Бенешеві не було трудно пофальшувати кількість німців у Чехо-Словаччині, зменшуючи їх число на цілий мільйон.

Масарик переконав словаків в Америці злучитися разом з чехами в одній державі. Дня 30 травня 1918 року він підписав із «Словацькою лігою» в Америці т. зв. Піттсбурзький договір, який забезпечував словакам право рівності з чехами, з окремим словацьким сеймом, власною адміністрацією, судами та словацьку мову по урядах і школах. Масарик запевнив президента Вилсона, що відносини поміж чехами і словаками є найкращі.

Дня 30 жовтня 1918 року Словацька Національна Рада зійшлася до Турчанського св. Мартина й видала декларацію злуки з чехами в одну державу на правах рівності й самоуправи, як це предложено в Піттсбурзькому договорі.

Та словацько-чеські відносини скоро погіршилися в наслідок того, що 4 травня 1919 року помилково зістрілено біля

Братислави літак, в якому був Милан Р. Штефаник, науковець і член «Чехо-Словацької Національної Ради». Багато словаків не вірило в те, що літак зістрілено через «випадок».

Далі справа між чехами і словаками погіршилася ще тим, що Празький уряд проголосив 14 квітня 1919 року, що Словаччина була прилучена до Чехо-Словаччини в наслідок окупації її чеським військом.

Монсініор Андрій Глінка, що боровся перед розвалом Австро-Угорської монархії проти мадяризації словаків, розпочав боротьбу проти нового чеського імперіялізму. Приїхавши у вересні 1919 року до Парижу, він предложив Мировій Конференції словацький протест. Щоб не допустити до змін Мирового договору, в справі Чехо-Словаччини, Бенеш переконав французьку поліцію, що А. Глінка «Габсбурзький агент»⁶). Глінка просидів 6 місяців у тюрмі на Моравії. Делегатів Мирової Конференції Бенеш запевнив, що Чехо-Словаччина буде побудована на взірць Швейцарії.

Чеські відносини зі словаками з дня на день погіршувались. Коли в нововибраному парламенті словацькі послы домагалися переведення в життя Піттсбурзького договору, празький уряд відповів словацьким послам, що той договір є неконституційний, бо був підписаний американськими словаками, які не є громадянами Чехо-Словацької республіки. Пізніше Масарик додав, що Піттсбурзький договір не можна брати серйозно, бо він підписав його тільки для того, щоб заспокоїти невелику групу словацьких екстремістів, які мріяли про Бог-зна які права для словаків⁸).

У листопаді 1918 року створено в Празі «Революційно-Національне Зібрання». Це зібрання складалося з вибраних в 1911 році чеських послів. Словаки мали своїх заступників з партії. Всіх членів «Зібрання» мало 270, з чого словаки мали 54. Судетські німці, карпатські українці й інші меншини не були в цьому «Зібранні» заступлені.

«Революційне Зібрання» прийняло цілий ряд драстичних законів, які були скеровані проти «нечеської» меншости. Такими законами були: закон про урядову мову, земельна реформа, виміна грошей і інші.

Дня 29 лютого 1920 року прийнято конституцію Чехо-Словаччини. Хоча ця конституція мала в собі багато демократичної реторики, однак спосіб, яким вона була прийнята, цілком не був демократичним. Європейська демократична практика

вимагає, що коли ходить про важливі закони, а тимбільше конституційний закон, прийняття конституції відбувається шляхом референдуму. Ми пригадуємо, як Бенеш обіцяв делегатам Мирової Конференції, що Чехо-Словаччина буде побудована на взір демократії Швейцарії. В цьому випадку референдум був вимогою часу, якщо взяти під увагу, що велика частина населення держави не була заступлена в «Револьюційному Зібранні», а словаки, хоч і були заступлені, голосували проти прийняття конституції. Та Масарик і Бенеш побоюючись за «єдність» республіки, зробили те, що для них було менш небезпечним⁹).

Якщо взяти під увагу дійсність у Чехо-Словаччині в тому часі, то виходить, що ні судетські німці, ні словаки, ні карпатські українці, ані мадяри не були морально зобов'язані конституцією Чехо-Словаччини, бо вона була прийнята меншістю населення (47%) без їхньої згоди. Тут яскраво видно чеську демократичність, про яку чехи, а за ними й куплена чехами світова публічна опінія багато розписувалася.

Проголошене американським президентом В. Вілсоном право для поневолених народів на самовизначення дало й нашому поневоленому народові надію на його визволення.

На підставі цього права карпатські українці, або як вони себе називали — русини, також заговорили про свої природні права на самовизначення. Відірвані довгими століттями від матірнього українського пня, заховали в собі, не дивлячись на страшні заборони й переслідування мадярським окупаційним режимом, національні риси давньої держави — Київської Русі-України.

У своїх перших рішеннях про дальшу долю свого краю вони пішли за голосом крові, як вдома, так і в Америці. Народні Ради Закарпаття як наприклад: Пряшівська, Хустська, Свалявська, а пізніше Всенациональний Конгрес в Хусті, одногласно висловилися за приєднанням краю до Української Держави.

Американська Рада Русинів, яка репрезентувала близько півмільйона русинів в Америці на своєму конгресі дня 23 липня 1918 року в Гомпстеді, Па., прийняла таку резолюцію:

1. Щоб русини дістали повну незалежність.
2. Коли б то було неможливе, з'єднатися зі своїми братами в Галичині й Буковині.
3. А коли б це також було неможливе, тоді вони мають дістати автономію.

На першому місці стояла ідея самостійности Закарпаття, на другому — злука з Західною Україною, і шойно на третьому місці — автономія, при чому не сказано, в якій саме державі Закарпаття мало б дістати цю автономію. Провідник американських українців, д-р Гр. Жаткович предложив ці постанови Ради президентові В. Вілсонові дня 21 жовтня 1918 року. Вілсон відповів, що перші два домагання є непрактичні й радив представникам Закарпаття вступити в члени «Середньо-Европейського Демократичного Союзу». До цього Союзу належали представники чехів, словаків, поляків, сербів, литовців тощо. Головою його був д-р Т. Масарик. Весь цей Союз був у першій мірі зняряддям чеської політики під впливом якої, був президент В. Вілсон.

Д-р Жаткович злегковажив два перші домагання «Ради Русинів», вступив до «Демократичного Союзу» і цілковито підпав під вплив чехів. Коли делегація Ради Русинів відвідала у Філадельфії д-ра Т. Масарика, він їм заявив: «Коли русини рішать прилучитися до Чехо-Словацької республіки, то будуть становити окремий стейт, а кордони визначаться так, що русини будуть задоволені»⁸).

Захоплені члени «Ради Русинів», заохочені заявою Масарика, стали по стороні чехів, почавши серед закарпатських емігрантів агітацію за злукою з ЧСР. Виринала думка влаштувати плебісцит поміж еміграцією, при чому церковні братства мали голосувати в той спосіб, що на 50 членів мав бути один делегат. Не чекаючи на вислід плебісциту, «Рада Русинів» проголосила 12 листопада 1918 року в Скрентоні, Па. таку резолюцію: «Щоби угро-русини з найширшими самостійними правами, як стейт, на федеративній основі, прилучилися до Чехо-Словацької республіки з тим, що до нашої країни мають належати всі історичні угро-руські столиці: Спиш, Шариш, Земелин, Абауй, Гимир, Унг, Угоча, Берег і Мараморош»¹⁰).

Ця заява «Ради Русинів» була попередженням обмеження волі голосуючих і мала вплинути на їхнє рішення за приєднання до ЧСР. Плебісцит відбувся наступного дня і його вислід був такий: всіх голосуючих — 1,113 осіб, з того за ЧСР 732 (67%), за Україною 310 (28%), за Західною Україною 12 (1%), за незалежністю 27 (2%), за іншими 19 (менше як 2%).

Протокол плебісциту зразу вислано на Мирову Конференцію до Парижу до д-ра Крамаржа і д-ра Бенеша. Сталося те, чого чехи потребували.

Після розпаду Мадярщини, 30 жовтня 1918 року словаки ухвалили на своїх «Народніх Зборах» в Турчанському св. Мартині злучитися разом з чехами і створити ЧСР. На Закарпатті в тому часі ще не було жодної акції в справі самовизначення. Незабаром і на Закарпатті постають три політичні осередки: на сході — Хуст, середня частина — Ужгород, на заході — Пряшів.

У Пряшові провід був у руках священника о. Омеляна Невицького, що згодом був переслідуваний чехами й змушений був втекти до Америки. Дня 8 листопада 1918 року відбулося тут перше велике віче українських народних мас, яке винесло постанову відірватися від Мадярщини і злучитися з Україною. На вічі вибрано «Руську Народну Раду», яка перенесла свій осідок зі Старої Любовні до Пряшева.

Постава населення західного Закарпаття (Пряшівщина) була ясна: за злученням із Україною і проти злуки з ЧСР. Чехи почали тут ту саму гру, що й в Америці. Вони знайшли в провіді Пряшівської Ради малохарактерну, національно хитку людину, пізнішого губернатора Закарпаття Бескида, який зв'язався із галицькими москвофілами (Гагатко, Качмарик, Вислоцький і інші), і разом з ними почав на всі лади пропагувати думку про прилучення Закарпаття разом із галицькою Лемківщиною до ЧСР¹¹).

Не спираючися на ні який авторитет чи право, Бескид і галицькі москвофіли ухвалили 7 січня 1919 року в Пряшеві злуку Закарпаття з ЧСР. Вони написали відповідний протокол, який Бескид негайно повіз до Праги, а звідти до Парижа, де він став тим другим актом «волі народу», на якому оперлася чеська делегація на Мировій Конференції.

У країні почало наростати обурення. Раду засипано протестами проти злуки з ЧСР. Ухвалено скликати збори на 14 січня 1919 року для з'ясування справи. Провідник Ради о. Невицький представив недвозначно виявлену досі волю українців Закарпаття, вказавши на те, що Бескида висилала до Парижу Прага. Він предложив до ухвали проклямацію до народу, в якій, між іншим сказано: «Руська Народна Рада» собравшася в Пряшові, узнавши правдиву волю цілого карпатського народу, торжественно оголошує перед цілим світом, що руський народ, живучий по обох сторонах Карпат от Дунайця і Попрада аж по Тису, соединяється з Київською Українською Державою, Карпатська Русь подає в днешній день руку браттям сво-

їм із Галича та Буковини, соединеним уже з матір'ю руських городов: со славним Київом. Най українська земля станесе от нині і нашою; най наші Карпати стануться нині твердиною на Заході для нашої великої, обшої держави!»¹²).

Після прочитання проклямації мала розпочатися дискусія, але в той час прийшла на залю кліка Бескида з його москвофілами, чехами та словаками, і уся ця агентура Праги не допустила до жодної ухвали. Якими аргументами послуговувалися ці люди, може послужити їхній лист до президента Вілсона, в якому пишеться: «... сепаратизм українских политиков считаем явлением временным, антиславянским, антикультурным и антисоциальным, плодом австро-венгерского империализма... Заявляем всему культурному миру, что с сегодняшнего дня считаем себя автономной русской частью чехословацкой республики»¹³).

По скінченні віча почалися поліційні переслухання о. Невицького і його прихильників. Чеська жандармерія і військо розпочали терор. Завдяки Бескидові чехи на Мировій конференції признали Західне Закарпаття [Пряшівщину] аж по ріку Уж без ніяких застережень і забезпечень — словакам. Вони наситили словаків гарним куснем української території, щоб розсварити обидві нації, а самим тягнути з цього користь.

Чеській делегації в Парижі треба було ще «згоди» на злуку з ними від населення східного Закарпаття. Про це постарався тодішній амбасадор ЧСР в Будапешті Годжа. Був це меморандум «Руської Народної Ради» в Скаляві. Дня 3 грудня 1918 року на взір інших «народних рад» скликано повітове віче до містечка Скаляви. Це віче вирішило, щоб звернутися з меморандумом до Мирової конференції і жадати на основі 14 пунктів президента Вілсона самовизначення, і щоб Мирової конференція надіслала військо антантське або українське, щоб руський народ міг освободитися з 1000-літнього ярма і прилучитися до Великої України, де живуть також русини»¹⁴).

За цю ухвалу мадярські власті почали переслідувати різних учасників віча, а головню голову «Ради», робітника Михайла Комарницького, якому загрожили викиненням за кордон (його батько був з Галичини). Комарницький поїхав до Будапешту, щоб там боронити свої права, та зайшов теж до посольства ЧСР, де він розповів послові Годжі про свої проблеми, як також про ухвали Скалявської Народної Ради. Він написав від себе прохання до чехів, в якому просив помочі проти ма-

дяр, але ані словом не згадав про бажання прилучити Закарпаття до ЧСР. Це його особисте прохання стало для чехів «важним актом», висловленням волі народу. Папірець гоненого мадярами робітника мав заступити волю цілого східного Закарпаття!

Здається, що це й чехам видалося несерйозним, бо вони намагалися дістати до рук ще якесь свідоцтво «волі народу» східної частини Закарпаття.

Після закінчення війни багато вояків поверталось через Ясіня додому. Часто траплялося, що ті вояки насильно забирали від населення харчі або плундували село. Щоб цьому зарадити, мешканці Ясіня вирішили створити з колишніх вояків міліцію, яка б боронила цивільне населення перед насильством небажаних елементів. Завданням такої міліції в Ясіню була служба на трьох залізничних станціях, утримування порядку в самому селі й охорона різних складів.

Коли 4 листопада 1918 року Степан Ключурак повернувся з війни додому, на прохання громадського уряду він став командантом міліції. Першим кроком нового команданта було роззброєння місцевої мадярської жандармерії.

Після наради з громадським урядом, Степан Ключурак скликав на 8-ме листопада 1918 року збори населення Ясіня. Тому що на збори появилася кількатисячна маса гуцулів, збори відбулися на подвір'ї, скориставшись з гарного соняшного дня. Збори відкрив тимчасовий староста Дмитро Іванюк, який запропонував для ведення зборів С. Ключурака. Перебравши ведення зборів С. Ключурак, звертаючись до присутніх сказав:¹⁵⁾ «Дорогі сестри і брати гуцули, шановні громадяни! По довгій світовій війні вертаються додому ваші батьки, ваші чоловіки, ваші брати і сини. Не вертаються вони так густо, як їх з рідного села відвозили. На превеликий жаль, багато з них відійшли навіки, осиротивши свою родину, своїх стареньких батьків, своїх жінок і дітей. Багато з них ніколи не вернеться в свої улюблені рідні гори, до свого рідного Ясіня, а з тих, що вже вернулися і ще вернуться, багато мають покалічене тіло. Вони ще довго лікуватимуть свої рани, а може їхні рани вилікує тільки могила. Нас убивали і калічили на різних фронтах, багато з наших рідних пропало безвісти. Але терпіли не тільки ми, вояки, і вас вдома не щадили. Прийшлося і вам вдома терпіти довгі роки, якщо не від куль, то від побоїв і нелюдських знущань. Багато з вас їло гіркий хліб по мадярських

тюрмах, в яких й тепер мучаться наші брати, а деяких з наших батьків і братів шибеницями карали. За що ллялася наша кров, за що наші батьки і брати віддавали своє життя, за що усім нам довелося зазнати стільки кривд і горя не лише на війні, але ще далеко до війни? Чому ми русини-українці були на кожному кроці переслідувані, чому нам не дозволяли своїх дітей учити в школах у рідній мові, чому нам не давали змоги розвивати нашу культуру хоч би так, як це могли робити наші брати в Галичині? Нарешті придумали й нашу церкву перемінити в школу мадяризації. Мадярське панство в такий спосіб приготувляло національну смерть нашого народу, його цілковито змадяризувати. Так відплачувалося мадярське панство нашому народові за його вірність».

«Прийшов час, коли ми можемо не тільки відплатитися за 'братнє' співжиття, але скерувати свою долю і долю усього народу в зовсім інший напрям. Нині, коли кругом нас усі народи сміло підносять прапор свободи, і ми повинні сміло заявити, що не хочемо бути наймитами у бувших наших гнобителів, не хочемо далше бути предметом насміху, погорди й безупинного знущання. На нашій землі хочемо стати самотніми господарями, на що маємо повне право. Берім собі приклад від інших поневолених народів, від близьких румунів, від поляків, чехів і, головне, від своїх братів українців в Галичині, які розпочали боротьбу за своє визволення з Україною».

«Ви спитаєтесь, чому ми вас скликали на нинішні збори? Ми скликали вас тому, щоб за вашою згодою нинішнього дня стерти усе старе, не наше, а зачати творити наше життя. Яке нове життя? — ви питаєте. Ми нині виберемо народню раду з ваших людей, яка зачне в Ясіню організувати нові порядки. Вона до урядів призначить ваших людей, які будуть урядувати в нашій мові, по-українському. Досі ми кормили у нас різних зайців з найдалших закутин Мадярщини, тепер ми їх не потребуємо більше. Ця наша рада, ці наші люди, яких ви нині виберете без жодного натиску, відповідатимуть не тільки за те, що будуть творити, але також за нашу майбутність. Члени ради повинні постаратись, щоб до нашого села ніколи не вернулися старі чужі порядки. Вони в першій мірі відповідатимуть за те, з ким ми зв'яжемо долю нашого народу. **Я певний, що між членами ради не буде спору, що у всіх нас є тільки одна мета, одна ціль — з'єднатися зі своїми кровними братами-українцями, з'єднатись з Україною. Але щоби ніхто не**

сумнівавсь в цьому, я ставлю це питання під голосування: хто с за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!» (Усі учасники зборів підняли руку, вигукуючи «Най живе наша Україна!». Проти з'єднання з Україною не піднялась жодна рука).

«Дорогі браття, гуцули, шановні громадяни! Ви своїм голосуванням виявили волю з'єднатись з нашими братами-українцями в одній державі, Україні, і це ваше рішення наша рада передасть владі України. Прошу й закликаю вас, шануйте й любіть один другого, бо всі ми походимо з одного роду, утримуйте в себе порядок, щоби своїм порядком усім показати, що ми є зрілі й достойні своєї свободи, своєї держави України. Ще одну просьбу маю до вас, брати-гуцули, шануймо й поважаймо усіх наших співгромадян інших національностей, які з нами, гуцулами, хочуть у мирі жити і чесно співпрацювати. Цей наш почин має історичне значення. Просім Бога допомогти нам, щоб наші змагання кінчилися успіхом і принесли нашому многотраждальному народові щастя, кращу долю, свободу».

Після цього промовляли ще такі особи: хорунжий Микола Сабатюк, який закликав батьків посилати своїх дітей до шкіл, в яких починається навчання у рідній мові. Василь Климпуш говорив про те, що діється в сусідній Галичині. Дмитро Іванюк поінформовав, як має виглядати нова сільська управа. Кирило Рищук звернув увагу зборів на те, що до боротьби за свободу треба закликати не тільки Гуцульщину, але весь наш нарід, що живе в Мадярщині. Іван Марусяк-Кузьмич поставив внесення, щоб збори проголосили відокремлення від Мадярщини, і щоб рада, яку виберуть, негайно нав'язала зв'язки з чільними галицькими українцями. Іван Марусяк-Кузьмич закінчив свою промову словами: «Як для румунів — Румунія, для поляків — Польща, так для українців — Україна, хай живе наша самостійна держава Україна!» Після цього розпочато вибори членів Ради. Вибрано до Ради усього 42 членів.

Ще того самого дня засідали всі члени нововибраної Ради, які вибрали з-поміж себе Головну Управу з 10-ти членів, до якої увійшли: Степан Клочурак мол., Дмитро Іванюк, Микола Сабадюк, Юра Гафіяк, Степан Клочурак старший, Іван Ластовицький, Василь Климкуш, Іван Марусак-Кузьмич, Кирило Рищук, Степан Боднарюк. З членів Головної Управи створено потім різні комісії, що складали щотижня звіти зі своєї діяльності.

За тиждень часу Степан Клочурак разом із Іваном Климпу-

шом поїхали до Станиславова, щоб передати Урядові Західної України рішення зборів з 8 листопада 1918 року про приєднання Закарпаття до України. Після повороту зі Станиславова делегація зробила звіт для Ради про свою подорож. Згадали також про маніфест, виданий Українською Національною Радою Західної України та її урядом, в якому виразно поставлене домагання, що до України мають бути приєднані ті землі Мадярщини, де живуть русини-українці.

Переконавшись, що українці на Закарпатті не хочуть далі жити під Мадярщиною, Мадярщина іменувала д-ра Ореста Сабова міністром для русинів-українців, який у порозумінні з мадярським урядом виготовив законопроект про автономію «Руської Країни». Для обговорення цього законопроекту д-р О. Сабов скликав до Будапешту на 10-го грудня 1918 року збори, на які кожне село з українською більшістю населення вислало своїх делегатів. Ясінська Народна Рада вислала на збори 8 делегатів під проводом Степана Клочурака. Для делегатів з Мараморешини виїхав спеціальний потяг з делегатами. В потязі поміж делегатами чулись голоси: «тепер запрошують наших делегатів до Будапешту, а ще недавно вішали наших братів». Делегати Гуцульщини у великій більшості були противні проти дальшого співжиття з мадярами в одній державі. Таке наставлення було наперекір намаганням міністра д-ра О. Сабова.

Д-р О. Сабов 10 грудня відбув спочатку зустріч з інтелігенцією, щоб поінформувати делегатів про свій плян. В цих нарадах взяли участь професори університету: д-р Годинка, д-р Стрипський і д-р Бонкало, багато державних урядників, священників і вчителів. Народи відкрив по-мадярському д-р Сабов, пояснивши урядовий законопроект про автономію «Руської Країни». Потім він прочитав приготовлений маніфест, у якому говориться, що на основі традицій, створених тисячолітнім братським співжиттям з мадярським народом, русини й надалі хочуть співжиття з ним у мадярській державі, як автономна частина Мадярщини. Після цього розпочалася дискусія». Д-р Ю. Брашайко гостро запротестував проти змісту маніфесту, бо він вважав, що український нарід не хоче й не буде далі продовжувати тисячолітню традицію кривди нашому народові, денаціоналізацію і його повну експлуатацію. Згідно маніфесту русини-українці мають про все забути. Він заявив, що про долю свого народу можна вирішувати тільки на своїй рідній

землі, і що більшість делегатів ніколи не погодиться зі змістом пропонованого маніфесту, бо **наш нарід має бажання жити зі своїми кровними братами в Україні**»¹⁶).

В цій справі забирали слово ще багато делегатів. Гідна уваги заява делегата о. Петра Долина, священика з Ромет, який сказав: «Сумним явищем є те, що на нарадах, де нема чужої людини, говориться тільки по-мадярськи. Невже ж присутні соромляться мови свого народу?»¹⁷) — запитав він. Виявилося, що на нарадах поміж інтелігенцією було значне число противників мадярської орієнтації.

По обіді відбувся з'їзд усіх делегатів, на якому велику перевагу мали делегати селяни. Перед відкриттям з'їзду були видані всім делегатам рекомендації триматися засади, що ми не сміємо рішати про нашу державну приналежність у Будапешті, тільки на своїй рідній землі. Головою з'їзду вибрано д-ра Августина Штефана, адвоката з Рахова. В дискусії взяли визначну участь селянські делегати, які розповідали про кривди, заподіяні нашому народові мадярами. Всіх делегатів, які говорили на зборах по-мадярському, стягли з трибуни і не допустили до слова.

Патріотичну промову виголосив д-р Михайло Андрашко, який сказав: «Ми бачимо, що румуни з'єднуються зі своїми братами в Румунії, словаки з чехами, а коли ми хочемо вільно жити у своїй рідній державі, ми повинні з'єднатися зі своїми братами-українцями в одній Україні». Він закінчив свою промову словами українського національного гімну: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду»¹⁸).

Наступним промовцем був Степан Клочурак, який вказав на те «братське співчуття». Наші недавні опікуни надіються, що наш народ настільки неграмотний і несвідомий, що знову натягне ярмо неволі на свою шию. Вони в цьому грубо помиляються. Мадяри забули, що нас, наших батьків і братів національно освідомлювали вони самі, в своїх тюрмах або коли нас зганяли дивитися, як вішають наших батьків і братів на 'братській' шибениці. Така 'братська' школа навчала нас свій народ любити й ненавидіти його гнобителя та дала нам відвагу боротися за право й свободу нашого народу. Так 'братська' школа скерувала нас на шлях, яким ідучи, виведемо наш народ з тисячолітньої неволі. Хто з нас любить свій народ, його своєрідну культуру, його звичаї і віру та хоче йому до кінця

життя вірно служити й не хоче його запродаати, той повинен це місце з огидою покинути. Ми повинні доказати, що ми не є неграмотне, послухне стадо, але гідні сини свого народу»¹⁹).

Останім промовцем на з'їзді був Дмитро Симулик, делегат з Ізи. Він розповів про страшні страждання понад сотні мешканців Ізи, що перейшли на православ'я. Їх волочили по тюрмах і голодом і холодом морили. В цьому нелюдському переслідуванні головну роль грали сини деяких священників. Д. Симулик домагався закриття зборів. Голова зборів, д-р Августин Штефан, побачивши, що тут не прийде до жодного рішення, закрив збори й рівночасно запропонував скликати другі збори в Мукачеві. Однак, більшість делегатів голосувала за Хуст.

Так закінчився той з'їзд, від якого наші мадярони чекали роз'язки справи т. зв. «Руської Країни». Та вони помилилися, бо збори цілком провалилися, а мадярський уряд зазнав повного краху.

Дня 18 грудня 1918 року інтелігенція в Сиготі скликала з'їзд делегатів Мараморешчини, щоб для цілої Мараморешської жупи вибрати Народню Раду.

Августин Штефан про засідання Сигітської Ради пише так:²⁰). «Ініціатором цих зборів був Іван Гошук, адвокат із Сиготи. І. Гошук, привітавши присутніх, у своїй промові подав причини скликання з'їзду. Як тільки він згадав, що мадярський уряд готовий дати русинам автономію, міцні руки стягнули Гошука з трибуни. «Іди собі до Будапешту». Хочемо почути Михайла Брашайка. «Пане Михайле, скажіть нам, що маємо робити?» Михайло Брашайко сказав: «Маємо лиш одну дорогу. До Києва!». І збори закричали: «До Києва хочемо! Хто не з нами, най їде собі до Будапешту».

Дальше на зборах виступали: д-р А. Штефан, адвокат з Рахова, С. Клочурак, В. Климпуш, Й. Йосипчук і багато інших. Всі вони засуджували неприхильне становище мадярської влади до українського населення і ганьбили зрадників народу, які допомагали мадярам гнобити наш нарід.

Ця нарада дістала повновласть належно підготувати Хустський Всенародний Конгрес на 21 січня 1919 р. Потім члени Сигітської Ради і учасники зборів походом рушили до церкви Різдва Пречистої Діви Марії, щоб перед церквою присягнути на синьо-жовтий національний прапор.

На тих зборах ми були свідками підйому духа ще недавніх рабів, які тепер явно й відважно демонстрували свою при-

належність до українського народу. Малярська орієнтація в Сиготі зазнала повного краху. Як один з делегатів, о. Юлій Чучка заявив: «Наше місце там, де є наш народ. Ми повинні не лише його піддержувати, але йому вірно служити»²⁰).

На донос малярського населення Ясіня, малярське військо-ве командування вислало 22 грудня 1918 р. до Ясіня 20 старшин і 600 вояків з дорученням роззброїти місцеву міліцію, а всіх членів Ради заарештувати. Для мешканців Ясіня було великою вигодою, що їх попередив Євген Пуза, колишній нотар в Ясіню. Тому прихід малярського війська до Ясіня знайшов Рад у приготуванні до цього. С. Клочурак пише: «Не лише члени Ради, але й члени нашої Оборони були попереджені в ніякому разі не чинити мадярам опору. Ми мали такий плян: своїм порядком і спокоєм приспати чуйність мадярів, щоб вони не чули й не бачили, що навколо нас діється»²¹).

Присутність малярського війська заохотила повернутися до Ясіня всіх тих, які добровільно чи примусово покинули село. Зразу після прибуття малярського війська, відновлений старий адміністративний апарат, який почав по-старому урядувати. Хоча сама Мадярщина від закінчення війни перейшла великі зміни, тут залишилося все по-старому.

На таємному засіданні Головна Управа Ради обговорила засоби, як позбутися небажаної малярської «охорони». Вирішено озброїти 50 членів колишньої гуцульської міліції і розіслати їх всюди слідкувати за рухом малярського війська в Ясіню. Мадярська міліція і жандармерія пильно слідували за українським національним рухом. Вони перевіряли потяги, що їздили до Станиславова й Коломиї, стараючися контролювати зв'язки зі Західною Українською Республікою. Та це не перешкодило Раді висилати туди своїх кур'єрів, як також тримати зв'язок із Хустом. Із тих кур'єрів Ради найбільше визначився Дмитро Німчук.

Два дні перед нашим Різдвом зійшлася Головна Управа Ради в приватному мешканні й відбула свою нараду. Тут вирішено, що на Святий Вечір члени Головної Управи підуть «колядувати». Діяти треба було обережно, щоб ніхто не здогадався, що щось приготується.

Вислідом «колядування» на Свят Вечір і перший день Різдва було озброєних 86 гуцулів. «Ми випрацювали для цих охотників плян» — каже С. Клочурак, «поділивши їх на чотири групи. Найбільша група з 43-ох добровольців мала за завдан-

ня розбріти головну частину мадярського війська. Другій групі призначено зайняти залізнодорожну станцію, розбріти вартів і не допустити до жодного сполучення з Раховом. Інші дві групи мали розбріти жандармерію і прикордонних сторожів, зайняти пошту і громадський уряд, щоб мадярські урядовці не могли подавати до Рахова по телефону вісти, що тут сталося»²²).

Операційний план Ради був здійснений на 100 відсотків. Вже в 3-ій годині ранку 8 січня 1919 року по короткій гострій перестрілці взято в полон 504 мадярських вояків. Мадярських старшин разом з полковником забрано з їхніх квартир. Було поранено 11 мадярів і 8 гуцулів. Вбитих не було. Ясіня знову було очищене від чужих зайд, а владу знову перебрала Українська Народна Рада. Тверда воля — позбутися чужого ярма, перемогла.

З того часу Ясіня під мудрим керівництвом Української Народної Ради почало своє незалежне життя. Зразу після перевороту 8 січня 1919 року, Рада відбула засідання, і з того дня вона стала єдиним керівником громадського життя в Ясіню. На заклик Ради 300 вояків вступило до існуючої міліції, що дало сильну підпору «Гуцульській Республіці». На цьому засіданні Ради делегація, що їздила до Станиславова на розмову з урядом Західньо Української Республіки, подала докладний звіт. Вислухавши цей звіт, члени Ради усвідомили собі, що у боротьбі за визволення з-під мадярського панування наразі можна дістати лише дуже скромну допомогу від Західньої Української Республіки, а тому вони мусіли розраховувати головним чином на свої власні сили. Цей стан вимагав від гуцульської оборони діяти дуже розважно й не давати Мадярщині причини вислати до Ясіня велику військову силу, бо тоді ясіньським гуцулам довелося б пережити трагічні часи 1914 року.

Після довгої і палкої дискусії найстарший член Ради Іван Марусяк-Кузьмич зробив таке внесення: «Ми від Мадярщини відійшли, до України покищо нас не приєднали, хоча наша делегація домагалася цього на засіданні Української Національної Ради в Станиславові не тільки за нас, гуцулів, але за весь наш народ, що живе під мадярами. Від нинішнього дня за все, що в нашому Ясіні буде творитися, буде нести відповідальність тільки наша Українська Народня Рада. Нас, членів Ради, за наші діла будуть судити або хвалити не тільки чужі,

але й свої рідні. Хочемо, чи не хочемо, ми залишились самі, тому або здаймося мадярській владі, або діймо самостійно, і то так, щоб більше не дістатись до чужої неволі». Це внесення Івана Марусяка-Кузьмича підтримане багатьма іншими, було дане під голосування. Внесення прийнято одноголосно, навіть представники жидів і німців голосували «за».

Відносно полонених мадярських вояків Рада вирішила відпускати їх меншими групами, а старшин ще пару днів затримати в полоні. На протязі тижня звільнено всіх за виїнятком їхнього команданта. Його звільнили після того, як він підписав зобов'язання, що він більше не братиме участі в жодній акції мадярського уряду проти Ясіня. Треба зазначити, що нікому з мадярського війська не зроблено жодної кривди, крім зброї, нічого більше від них не відібрали.

При Раді створено секцію пропаганди. Завданням секції було вести пропаганду проти плянів мадярського уряду затримати при Мадярщині наше Закарпаття. Для цього мадярський уряд ухвалив закон число 10, яким створив автономну «Руську Країну» з власним губернатором, запланувавши вибори до сойму. Ясінська Рада намагалася протидіяти цим мадярським діям відозвами, остерігаючи українське населення перед мадярською пропагандою. Ось зміст пропаганди Ради однієї:²³⁾

«Брати Русини!

Довгі віки ділилися народи на пануючих і поневолених. Один панував над другим, наживався його добром, а в заміну за те гнобив його і відбирав йому рідну мову і святу віру».

«І наш великий 40 мільйоновий український народ пережив сотки літ неволі на своїй рідній землі, стогнав тяжко під чужим ярмом, і нізвідки не було йому ні помочі, ні поради. Його пошматовали, поділили границями, щоб легше над ним панувати. А границь тих стерегли так, щоб — не дай Боже, — не зійшлися силою розділені брати-русини, щоб не дізнались один про другого, бо знали гнобителі, що гірко їм буде, як український народ пірве кордони, спробує своїх сил, злучиться разом і пімстить свої кривди. Так терпів, страждав, один брат під польським, другий під московським ярмом, а вже найбільше стогнали ми по сім боці синіх гір, під мадярським ярмом»

«Терпіли ми неволю і знущання, не знаючи навіть один про другого, доки не настала війна, де зійшлися всі три брати разом на полях битви. Чотири і півроку була страшна різня людей, ллялася ріками кров, гинули мільйони, а їх добро-кєрєвєвиця йшло з димом»

«За щож то все? Мордували себе взаємно люди, що собі нічого не були винні. Хто спричинив цю різню? Спричинили її могутчі світа цього, щоб скріпити кров'ю народів своє панування над ними і зміцнити кайдани народів їх же власною кров'ю. Та сталося зовсім інакше, як гнобителі міркували, криваву війну починаючи. Далеко зза моря, столиці американських держав залунав клич президента Вілсона: **Проч з неволею! Кінець гнобителям! Не сміє бути більше пануючих і поневолених народів! Кожний має право на волю і самовизначення! І провалялись кордони і мури тюремні, які ділили одного брата від другого! Піднялися досі гноблені й топтані народи: словаки, словінці, чехи, хорвати, серби і інші»**

«Та й український-руський народ, найбільший з всіх поневолених, зробив ужиток з того права самовизначення, пірвав свої кайдани, розбив мури, які ділили одних братів від других»

«І зійшлися наперед два брати по довгій і тяжкій розлуці та обнялись сердешно. Серця у них радісно бились, бож вільні вони на своїй землі. Серця двох братів стиснулись на згадку про третього найменшого тяжко «раненого брата», що тут за синіми верхами Карпат над берегами Тиси ще й далі стогне в мадярськім ярмі й кличе: **«Ходіть браття, подайте мені помічну руку, допоможіть мені скинути тяжкі кайдани та й стати вольним чоловіком: прийміть мене до своєї великої хати, я хочу з вами жити в одній, вільній нероздільній Україні!».**

«І два брати почули той голос. Взяли ясний кріс на плечі і гострий меч у руки та й прийшли сюди до нас, за високі гори, свого рідного третього брата рятувати, його з неволі визволяти».

«Брати рідні!

Ми є тим третім тяжко «раненим братом», а два брати українці — з Галичини і з-над Дніпра — ідуть на наш клич нам на поміч. Прийміть же їх як рідних так щиро по-братерськи, як вони нам щиро подають помічну руку. Всі ми діти одної матери-України: одна в нас мова, одна у нас віра, одна душа й серце. Слухайте як кличе до вас наша матір, наша Україна:

«Діти ж мої, діти нещасливі,

Блудні сиротята!

Годі ж бо вам в сусід на услужі

Свій вік коротати!».

«По сотках літ перший раз завітала до нас весна народів. Горе нам буде, як не скинемо тепер чужих кайданів. Тоді оста-

немо й надалі рабами, і погноєм чужого племені. Весь угорський народ знидіє і потоне в чужому багні. Згине славне руське плем'я по сей бік синіх гір і сліду по нас не стане, лише гори і полонини будуть тужити за чудовими звуками української мови та пісні. Але того вже нам тепер не боятися! Ми угор-русини українці збудилися з віковичного сну і йдемо з нашими братами на зустріч сонцю золотому.

Щезнуть межі, що помежували

Чужі між собою,

Згорне мати до купи всі діти

Теплою рукою!

«І це станеться, браття, тільки мусимо постояти за свою святу справу».

«Брати Рідні! Всі, що здібні під оружжя, ставайте в ряди добровольців у своїй військовій одежі й обуві та принесіть зі собою всяке оружжя і амуніцію. Організуйте добровольчі відділи на оборону Вашої волі і рідної землі. Наші закарпатські брати нам помагають, але **наше діло є вибороти свободу і закріпити її!** То ж до зброї, брати! До організації своїх сил. Бо лише тоді, **як буде у нас сильне і дисципліноване військо то наші гнобителі не вдіють нічого проти нас.** І ще одно, браття: **Мас бути найбільший порядок.** Один другого не сміє рабувати і кривдити».

«Ударив великий дзвін, надійшла рішаюча хвиля. Станьмо ж, брати, як один за нашу святу справу!»

«Чи тепер, коли всі народи світа скидають кайдани і стають вольними людьми, — ми одні маємо остати вічними рабами? Ні! Ми станемо всі за наше святе діло і Бог допоможе нам, що

...засяє нова зоря на весь край

І від Тиси до Кубані стане рай, стане рай!

Хай живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Хай живе і пишається наша велика Одноцільна Українська Республіка!»

Ясіне, дня 10-го січня 1919

Українська Народня Рада
в Ясіню

Вісті про переворот в Ясіню і заведений порядок в громаді поширився по всьому краю. Цей факт заохотив Ясінську Раду

зайняти своїм військом цілу Гуцульщину. В тому часі в Хусті йшла підготовка до Всенароднього З'їзду, проти якого виступила ціла мадярська пропагандивна машина. Агенти мадярської влади поширювали вістки, що мадярський уряд вже й без з'їзду забезпечив автономією «Руську Країну», а незабаром мають відбутися вибори до сойму.

Щоб протидіяти цьому, Ясінська Рада від імени Марморошської Русько-Української Ради в Сиготі звернулася до угорських українців з відозвою не піддатися цій ворожій мадярській пропаганді й вислати своїх делегатів на з'їзд до Хусту. Бо цей **«всенародний з'їзд рішатиме долю нашого народу, як нам, русинам-українцям, дальше жити, чи остатися надалше рабами і слугами мадярського панства, чи жити в одній своїй державі Україні разом з нашими братами русинами-українцями»²⁴⁾**.

Згідно з бажанням, висловленим делегатами Закарпаття на політичних зборах в Будапешті 10 грудня 1918 р., відбувся в Хусті дня 21 січня 1919 р. Всенародний Конгрес українського населення Закарпаття.

Один з активних учасників цього Конгресу, Августин Штефан, який за часів Карпатської України був міністром Шкільництва й Народної Освіти, а в березні 1939 р. був обраний предсідником Сойму Карпатської України, — пише про Конгрес в Хусті так:^{24а)} «Хустський майдан вже скоро вранці був переповнений сільськими возами. Коні й вози були прибрані синьо-жовтими стрічками. Святочно одягнені делегати під синьо-жовтими прапорами збиралися в похід до церкви. Вони так само мали синьо-жовті відзнаки на грудях і в поході співали: «Вже воскресла Україна», наш народний гімн».]

«По Службі Божій у церкві — мабуть перший раз у карпато-українській церкві — делегати відспівали «Вже Воскресла Україна». На майдані перед церквою о. Віктор Желтвай, о. д-р Юлій Гаджега і о. Олекса Паркані посвятили синьо-жовті прапори і делегати помаширували до горожанської школи, де в гімнастичній залі розпочався конгрес».

«Збори відкрив д-р Юлій Брашайко. Предсідником конгресу був вибраний д-р Михайло Брашайко, секретарем Василь Йосипчук з Бичкова, головою верифікаційної комісії Юлій Чучка, нотар в Хусті. Заступником мадярської влади був окружний начальник у Хусті, Дань».

«Верифікаційна комісія ствердила, що легітимних делегатів

було 420. Вони заступали 420,000 душ українського населення Закарпаття. Багато делегатів не могло прибути до Хусту в наслідок воєнних подій».

«Голова зборів, д-р Михайло Брашайко, пояснивши 14 точок президента Вільсона, запитав народ: «Куди ми хочемо прилучитися? До Мадярщини? Чи може до Чехо-Словаччини? Чи до України? — «До України! До України!» — закричали делегати».

«Іван Волошук, делегат з Нанкова, зголосився до слова й, звернувшись до представника мадярської влади, окружного начальника Дана так: «Пане окружний начальнику, не дивуйтеся на мої слова! Перекажіть їх панам в Будапешті! Сотки літ ми жили з вами. Були між нами добрі часи, були і злі. Дякуємо за вашу опіку! Але ви мусите тепер зрозуміти! Мати кличе нас тепер, і ми її діти, хочемо піти до неї. Україна кличе нас! Ми хочемо жити з Україною!»

«Ціла зала як один муж закричала: «До України! До Києва! Хочемо жити під Києвом! Не треба нам Будапешту!»

«Потім Михайло Брашайко говорив: «Ясно, що збори бажають злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу, щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова».

«Голосіться до слова, — кричали делегати, — ми вас вислухаємо чесно й без гніву».

«У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Брашайко: «Однозгідна воля всенародних зборів: З'єднати Угорську Русь з Соборною Україною».

«Слава! Слава! Слава!» — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати: «Вже Воскресла Україна, і Слава і Воля».

«Знову заговорив Михайло Брашайко: «Тепер обговоримо резолюції наших зборів. Хустські делегати приготували сім точок. Секретар зборів перечитає кожную точку окремо й ви скажете вашу думку: Приймаєте чи зміняєте прочитану точку».

«Не було багато дебат. Тим часом делегати сказали: «Най буде так, як у Києві».

Збори ухвалили такі резолюції:

«Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шарош і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішнє положення Угорських Русинів».

1. «Всенародний Конгрес заявляє, що руський народ Угорщини не признає «десятого закону про Руську Країну», даного в Будапешті в 1918 р., бо ухвалено його без волі народу і без його заступництва.

2. Відповідно до цього рішення Конгрес постановляє, що Русини не вишлють своїх делегатів до угорського парламенту.

3. Всенародний Конгрес просить, щоб українське військо обсадило комітати, заселені Русинами, і щоб заосмотрило поживою населення, яке живе у важких обставинах.

4. Всенародний Конгрес вітає всі визволені народи Австро-Угорщини: Чехо-Словаків, Юго-Слов'ян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Всенародний Конгрес вітає малярське народне правительство, яке, стоячи на демократичних основах, признало право самовизначення народів і не вживало ніяких насильств проти організування руського народу в Угорщині й проти висловлення його правдивої волі.

6. Всенародний Конгрес висловлює подяку всім державам Антанти і їх союзникам за те, що вони боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу, та просить, щоб вони допомогли здійснити постанову Всенародного Конгресу.

7. Всенародний Конгрес вибирає для ведення справ угоруського народу Центральну Народну Раду і надає їй повноважність заступати Угорських Русинів усе і всюди, де цього буде потрібно, перед усіма народами і зробити все, що кожночасно буде потрібно в інтересі угоруського народу.

Головою Центральної Ради Угорської України вибрано д-ра Михайла Брашайка, членами: д-ра Юлія Брашайка, Івана Волощука, Євгена Пузу, Василя Йосипчука, Івана Келемена, Івана Джумурата, Дмитра Симулика, Василя Біро. Рада мала повноважність кооптувати дальших членів».

В тому часі в Малярщині прийшли до влади комуністи. Заохочені Антантою чехи займають західню частину Закарпаття. Дня 8 травня 1919 року відбулися в Ужгороді збори на постанови яких чехи покликаються, як на акт остаточної злуки Закарпаття з Чехо-Словаччиною. На цих зборах виступав д-р Юлій Брашайко від Руської (Української) Центральної Народної Ради, який погодився, щоб територія Малярщини, заселена русинами-українцями, була прилучена до Чехо-Словаччини, поки на міжнародньому форумі не буде остаточно вирішена судьба України»²⁵).

В цих зборах брали участь люди з Ужгородської «Ради Угро-Руського Народу» і згадані вже вище прашівські представники — Бескид зі своїми москвофілами. Законних делегатів Хустської Ради, правдивого репрезентанта східного Закарпаття, не було. На зборах було, проте, багато чехів, словаків і галицьких москвофілів. Збори проголосили себе представником всіх трьох «Рад» і проголосили злуку з Чехо-Словаччиною.

З усього виходить ясно й недвозначно, що українське Закарпаття ніколи не думало про злуку з Чехо-Словаччиною, що аж в часі чеської окупації під терором і натиском чеської влади опортуністична частина інтелігенції (переважно москвофіли), зі страху перед комунізмом, вирішила на власну руку піти на злуку з Чехо-Словаччиною. Протокол з 8 травня 1919 року не є висловом згоди на злуку з Чехо-Словаччиною всіх трьох закарпатських «Рад», цей протокол є одним із тих фальсифікатів і документів забріханости, яких повно в архівах тих років, коли то під плащиком демократії і справедливости приховані вовчі апетити ковтати одну здобич за другою.

Наведу ще декілька прикладів тієї нещирости і нечесности, яку виказали чехи в той вирішальний час у справі Закарпаття. Д-р Гр. Жаткович²⁶⁾ (у своєму експозе) пише, що він висказав д-рові Бенешові невдоволення у справі кордонів Закарпаття, на що Бенеш відповів: «Що Мiroва конференція переорієнтувалася з огляду на свої власні причини. Границі Підкарпатської Русі хоче зробити якнайменші. Мiroва конференція задумує установити словацько-руську границю по ріку Уж». Жаткович пише, що він енергійно запротестував, але Бенеш зараз відповів, що він певний, що словаки не погодяться на це. В дальшій дискусії дійшло до обопільної згоди, що найкращим способом і виходом із ситуації буде просити, щоб конференція встановила лише тимчасові кордони, і щоб вирішення цієї справи конференція залишила мирному взаємному порозумінню поміж ЧСР і Підкарпатською Руссю. «А на мій запит» — закінчує Жаткович, — «які гарантії маю, що Мiroва конференція прийме це порозуміння» — він сказав: «Обіцяю вам, що Мiroва конференція зробить так, як ми порозумілися, а коли б ні, то я обіцяю вам, що не підпишу мирового договору». Що з тієї обіцянки вийшло, всі ми добре знаємо.

Договір у справі Закарпаття міститься в параграфах 10-13 договору в Сен Жермені, який чехо-словацька влада оформи-

ла в «Генеральному статуті для організації Підкарпатської Русі». Тут читаємо:²⁷⁾

1. «Чехо-Словаччина зобов'язується встановити Руську територію на південь від Карпат у границях, определених славними союзними і заприязненими державами, як автономну одиницю в Чехо-Словацькій державі, і наділити її найширшою самоуправою, що годиться з єдністю Чехо-Словацької держави.

2. Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремий сойм. Цей сойм буде виконувати владу у всіх мовних, шкільних, релігійних питаннях, в самоуправі місцевої адміністрації, як також в інших питаннях, які призначають йому закони ЧСР.

Губернатор країни, якого іменує президент ЧСР, буде відповідальний перед руським соймом.

3. ЧСР зобов'язується, що урядовці в Країні русинів будуть вибрані, так далеко, наскільки це лише можливо з поміж мешканців цієї території.

4. ЧСР гарантує Країні русинів відповідну репрезентацію в парламенті ЧСР, до якого вона вишле послів, вибраних по думці конституції ЧСР. Але ці послы не будуть мати права голосувати в чеському парламенті в таких законодавчих питаннях, які належать до руського сойму».

Далі статут визначає кордони Закарпаття: «Тому, що частина руського народу творить на підставі рішення Мирової конференції на словацькій території меншину, чехо-словацький уряд доручив представникам обох народів, щоб погодилися на евентуальне приділення згаданої території до автономної руської території»²⁸⁾.

Так виглядали загарантовані міжнародним договором і potwierdжені Прагою правні основи автономії Закарпаття. Та чехи мали з самого початку свою думку про цю автономію.

Зразу ж після окупації Закарпаття чехи виробили собі методу політики, якою керувалися до 1938 року. Це метода роз'єднування закарпатських українців на групи, щоб одною частиною групи контролювати другу. Присланий на Закарпаття чеський адміністратор Брейха покликав на Закарпаття денікінських офіцерів та всяких інших людей з московської еміграції, які вже від самого початку почали свою розкладницьку роботу серед українського поселення Закарпаття.

Закарпаття виставлено на розбивацькі зазіхання Праги, що своєю безсоромністю досягли нечуваних розмірів. Населення

опинилося у великій нужді, чехи на Закарпатті були провідною верствою, а українці вважалися нацією-погноєм, з яким не треба рахуватися.

В 1920 році небагато бракувало, щоб Закарпаття змінило свого окупанта з чехів на мадярів, очевидно, без тієї думки, щоб хтось запитав закарпатських українців, чи вони бажають собі цього. Тогочасну ситуацію варто ширше змалювати, бо вона криє в собі багато повчаючих моментів²⁹).

На початку 1920 року Польща приготувлялася до остаточної розправи з Москвою. Антанта хотіла допомогти Польщі й шукала шляхів як би це зробити. Виринула думка, щоб полякам допомогли мадяри. За цю поміч Франція пообіцяла Мадярщині повернення частини території, окупованої чехами (Закарпаття). Стотисячна мадярська армія, яка щойно зліквідувала в себе комуністичне повстання під проводом Бели Куна, готова була маршувати на поміч Польщі.

Поляки відступили перед більшовиками і благали помочі від Мадярщини. Мадярські сили сконцентрувалися вже потайки на закарпатських кордонах, але Прага заявила, що мадярської армії не пропустить. Мадярщина плянувала заатакувати чехів і відібрати силою Закарпаття.

У справу вмішалася Англія, яка після війни, де тільки могла, перешкоджала великому ростові французьких впливів. Лондон «порадив» Будапештові не брати до відома французьких плянів. Ллойд Джордж заявив мадярам, що і так найдовше до одного року мадярський мировий договір буде зревідований. Уміжчасі Польщу врятували східньоукраїнські частини, які звільнили її від більшовицької окупації.

Тут варто зауважити, що політична дипломатія, вишколена на «засадах» Макіавеллі не почувала жодних морально-етичних обмежень. Вона готова була торгувати всім, щоб задовольнити свої власні амбіції.

Тому до того часу, поки існує ця «практика» в полагоджуванні міжнародних відносин, ніхто не може бути певним, що дана ситуація залишиться ще надовго, і кожної хвилини, як той грім з ясного неба, може створитися неочікувано «міжнародна комплікація», що може спричинитися до — бути, чи не бути.

2. ПОДІЇ НА ЗАКАРПАТТІ ДО 30 ВЕРЕСНЯ 1938 РОКУ

Моїм завданням не є подавати тут хронологію подій, що мали місце на Закарпатті від часу включення Закарпаття до Чехо-Словаччини, бо про це вже писали інші автори. Я обмежуся до тих подій, що їх я бачив і сам пережив, і які мали на мене особливий вплив.

У червні 1930 року всі абсолювенти Державно-Торговельної Академії в Мукачеві, між якими був і я, вибралися на екскурсію до Праги. Наша ціль була відвідати історичні пам'ятки, важливі установи, банки, великі фірми тощо. При кінці екскурсії залишився нам ще один вільний день, і кожний учасник екскурсії міг оглядати те, що його цікавило. Я з моїм приятелем вирішили відвідати українські громадсько-політичні установи. Між іншими, ми відвідали Централю Української Соціал-Револьюційної Партії під проводом Микити Шаповала. Нас дуже докладно поінформували про партійну програму й про ролі партії в українській визвольній боротьбі в роках 1917-1921. При кінці наших відвідин, нас обидвох обдарували великою кількістю книжок.

Приїхавши додому, мені забрало два місяці часу перечитати більшість отриманих книжок, після чого я до певної міри вже орієнтувався у нашій визвольній боротьбі.

По якомусь часі я старався по-можливості аналізувати перечитане. Воно виглядало ніби все гарно й добре, але в мене мимоволі виникло питання: а що далі робити? На жаль, на це питання я в цій літературі не міг знайти задовільної відповіді.

Десь за кілька місяців після цього я знайшов у пресі адресу «Розбудова Нації», органу ОУН, що виходив у Празі під редакцією Володимира Забавського. Мені забрало дещо часу, поки я зорієнтувався про суть і завдання Українського Націоналістичного Руху. В цьому мені допомогло читання щоденної преси «Діло» і «Новий Час», які в тому часі були переповнені вістками про польську пацифікацію та політичні процеси. ОУН видала дуже цікаву книжку про пацифікацію під заголовком «На вічну ганьбу Польщі».

Після повернення з екскурсії я вніс подання, стараючись дістати працю. Моїм великим бажанням було дістати працю в мережі залізної дороги на становищі урядовця, що приймає і відправляє потяги. Потрібні інформації для цього я мав, бо здав з успіхом спеціальний іспит. По złożенні прохання за

за якийсь час прийшла відповідь, але не така, яку я собі бажав — нема вільного місця.

На пораду мого шкільного учителя, інж. Василя Чаплі, я вніс подання до Кураторії Державно-Торговельної Академії в Мукачеві, де мене прийнято на посаду секретаря тієї школи. Ця школа мала українські класи навчання та паралельні класи з мадярською мовою. Директором тієї школи був Августин Штефан, один із найкращих педагогів і адміністраторів середніх шкіл на Закарпатті.

Не маючи великого контакту з практичним життям, я не міг собі уявити того, що Закарпаття, як автономна частина ЧСР, про що повсякчас говорилося на повний голос, в дійсності така безсила, без жодних прав. Як видно з великих обіцянок і гарантій Сен Жерменського договору не залишилося нічого, хіба що — горе й нужда місцевого населення.

Чеська адміністрація дуже влучно використала засаду: «Діли і пануй»! Чехи при допомозі привезених на Закарпаття московських денікінських старшин і галицько-буковинських москвофілів поділили українське населення на москвофілів і руских, українців, мадяронів, які себе називали місцевими і т. д. Чехам потрібний був такий поділ, щоб не було одного голосу, яким одностайно могли б домагатися від чехів виконання зобов'язання, що його взяли на себе підписавши мирний договір.

Ця москвофільська збиранина, ставши знаряддям чеської політики на Закарпатті була нагороджена «теплыми» посадами і всякими впливами на наше життя. Їм вдалося зайняти ключеві пости в чеських політичних партіях, що забезпечувало їм становища послів та сенаторів до празького парламенту.

Москвофільське наставлення чехів бере свої початки з далекого минулого. Воно почалося ще на Слов'янофільському конгресі в Празі 1848 року. Це саме москвофільство бачимо й в проф. д-ра Т. Масарика у його ноті, переданій до Москви 15 квітня 1915 року. Він пише, що чеський нарід є цілковито русофільський, тому російська династія на чеському троні буде дуже популярною і що всякі пляни й бажання Росії у справі чеської держави будуть зі зрозумінням прийняті.

В 1920 році д-р Т. Масарик, бувши вже президентом ЧСР, заявив заступникові Міжнародного Червоного Хреста М. Гілберсонові (М. Gilberson) що, «Мадярську Рутенію (Закарпаття, прим. автора) ми вважаємо як тимчасовий депозит Росії, який будемо намагатися повернути Росії при найближчій нагоді».

Дальше потвердження чеського москвофільства бачимо у Владіслава Студніцького (Wladislaw Studnicki), який у своїй книжці «Kwestia Czechoslowacji a Racja Stanu Polski» написав: «Дня 12 квітня 1925 р. на загальних зборах «Русского Общества» в Братиславі, д-р Крамарж сказав, що ЧСР в майбутньому буде підтримувати лише новопосталу Росію, подібно як новопостала Росія може послуговуватися ЧСР як форпостом у проникненні на Захід. Наша запорука самостійного існування може бути лише Росія. Я хочу звернути вашу увагу на те, що коли я разом з Бенешом на мировій конференції захищав чеські інтереси, в той самий час ми боронили інтереси великої Росії. Нам тимчасово вдалося досягнути, що ми для нашого майбутнього зв'язку з великою Росією включили Підкарпатську Русь до ЧСР».

«Правда, що наші пляни не були цілковито здійснені (Бенеш намагався прилучити до ЧСР Галичину і Волинь — прим. — автора) через польські імперіялістичні намагання. Але це лише тимчасові успіхи поляків. Та коли новопостала велика Росія зажадає свої території, ми запевняємо вас, що ми повернемо Підкарпатську Русь великій Росії без вагання. Про це не маєте найменшого сумніву. Ми, чехи, підтримувані словами, а дай Боже також підкарпатськими русинами, всі як один мур повстанемо на оборону ваших інтересів, що є рівночасно і нашими інтересами»¹).

Чехи, використовуючи засаду самовизначення поневолених народів, не виявили жодного розуміння і пошани до національних прав українського народу на Закарпатті. Чеський уряд став розглядати Українське Закарпаття, як терен експансії чеського народу.

У зв'язку з цим, варто порівняти засади д-ра Т. Масарика на яких він будував чеську державу. В «Чеському Питанні» він каже: «Політична незалежність сама по собі є не більше як право на самостійне національне існування. Для мене є ясним, що ніяка держава не може існувати, оскільки вона не базується на моральних засадах». Далі він каже: «Для мене чеське питання є питанням гуманности, питанням совісті»²). Іншими словами д-р Т. Масарик стояв на засаді національного принципу. Однак, його розуміння національного принципу не мало завершення, бо національний принцип, будучи природним принципом, є двосічним мечем, обидва кінці його є однаково

гострі. Оскільки Масарик використовував національний принцип тільки для чеського народу, а в ім'я цього принципу намагався поневолювати інші народи, то наслідок не міг бути інший, як той, що його зазнала ЧСР в 1938 році. Бо, як каже народня приповідка, — не роби іншому того, що тобі не миле. Це є добра наука для тих народів, що поневолюють інші народи. Правда, не все здійснюється, як плянують поневолювачі й як це побачимо на чеському прикладі, бо на це дає нам відповідь наша народня мудрість — Божі пляни мелють поволі, але зате певно.

Злочинна колоніальна політика чехів на Закарпатті викликала страйки, демонстрації, насильства зі всіх сторін. Світова економічна криза, що почалася у листопаді 1929 року в Америці, поширилася всюди, а на Закарпатті вона досягла страшних розмірів, бо встановлений чехами колоніальний режим відбивав далеко від демократії і гуманізму, який чехи святочно прирекли заховувати в мировому договорі. Цей режим був справжнім бандитизмом і як наслідок його, трьом четвертинам населення Закарпаття загрожувала голодова смерть. Чехи знали бідне верховинське населення лише перед виборами, коли роздавали бідному населенню запліснявілу кукурудзу.

Дістатися до державної служби місцевому населенню було майже неможливо, бо урядовців на державні посади спроваджувано з Чехії. При цьому треба зазначити, що на Закарпаття присилали з чеських земель не найкращих людей. Були це переважно авантюристи й кримінальні елементи.

Довга економічна криза для закарпатського населення показала дуже трагічною. Жиди й інші чужинці за неймовірну низьку ціну відкуповували від українців їхні останні шматки землі. Через страшну заборгованість селянство попадало в невільничий стан.

Одним із дуже зручних засобів чехізації Закарпаття були чеські школи, які поставали, немов гриби по дощі. Щоб заложити чеську школу в селі, вистачило пару дітей чеського жандарма, чи урядовця, декілька жидівських дітей, а решта дітей, що складалася з місцевих українських дітей, заманювано у школи всякими вигодами та обіцянками. Якщо в селі не було своєї школи, місцеве українське населення не мало іншого виходу, як посилати своїх дітей до чеської школи.

Українське учительство, згуртоване у своїй організації «Учительська Громада», протестувало проти такого «культуртрегер-

ства», і за це велика частина національно свідомого учительства була переслідувана. Щоб покарати таких осіб, чехи шкодили їм тим, що їх постійно перекидували з одного місця на інше.

Як відомо, у східній Україні в 1927-30 роках проходила хвиля українізації. Захоплення нею не минуло і Закарпаття. Знайшлися серед українців люди, які під проводом поета-письменника Василя Гренджі-Донського почали видавати суспільно-громадський місячник «Наша Земля», що був присвячений у великій мірі подіям в Україні. Місячник мав носити назву «Українська Земля», та чеська поліція не дозволила на цю назву. Часопис був поставлений на високому рівні й знаходив широкий відгомін на Закарпатті. Біда тільки, що він проіснував всього два роки, бо після смерти Скрипника українізація в Україні була зліквідована, а «Наша Земля», не мавши підтримки з України, припинила своє існування.

Поява «Нашої Землі» на Закарпатті мала також і негативні наслідки в нашому житті. Чеська урядова преса на Закарпатті, особливо «Podkarpatske Hlas», орган аграрної чеської партії на Закарпатті, накидувалася на українство, утотожнюючи його із комунізмом. Таке наставлення чеської публічної opinio на Закарпатті тривало ще довгі роки після короткого життя «Нашої Землі».

Від 1930 року, від часу як я почав працювати, мені довелося жити в Мукачеві, центрі москвофільства й мадяронства. В Мукачеві у тому часі були два сильні москвофільські центри: реальна гімназія під управою С. Драгули й Учительська Семінарія, де головну скрипку грала московка Наталія Шкирпан. Ці дві школи разом з «Обществом Духновича» надавали характер «руськості» Мукачеву.

З українських шкіл була тут Державна Торговельна Академія, що її в 1926 році перенесено тут із Ужгороду. Директором цієї школи, як я вже згадував, був Августин Штефан. До 1930 року не було в Мукачеві «Просвіти», ані жодної іншої української культурно-освітньої організації. На мукачівському терені десь у 1931 році розпочав широку діяльність інж. Леонід Романюк, який був урядовцем в Підкарпатському Банку в Мукачеві. Був це надзвичайно ініціативний громадський діяч і щирий український патріот. Його мешкання при 36 Недеція вулиці було одним із українських центрів тутешнього життя.

Інж. Л. Романюк утримував сталі контакти з групою абсолювентів Української Господарської Академії в Подєбрадах,

багато з яких, не мавши змоги дістати праці за своїм фахом, задовольнялися підрядною працею у закарпатських селах, будучи помічними учителями за 560. чеських корон у місяць. В помешканні інж. Романюка довелося мені побувати частим гостем. Тут я познайомився з багатьма українцями з Подєбрадської Господарської Академії, як наприклад з інж. Василем Куриленком, інж. Миколою Кушніренком, інж. Сіриком та іншими.

За декілька років успішної праці Мукачів змінився. Постав хор «Просвіти» (диригент В. Свереняк), драматичний гурток (режисер д-р В. Комаринський), етнографічне товариство тощо. Від 1934 року Мукачів став осідком «Учительської Громади», головою якої був директор Августин Штефан. Дуже часто в Мукачеві гостював сталий український театр Миколи Аркаса з Ужгороду, який своїми прекрасними виступами приносив насолоду всім нам, виконуючи рівночасно дуже корисну національно освідмлюючу працю.

Немалий вклад у розвиток культурно-освітнього життя Мукачівщини дали учні Державної Торговельної Академії. Напочатку була це освідмлююча праця зі самими учнями через організацію Пласт, Протиалькогольне і Протинікотинне Товариство «Будучина», самоосвітні гуртки тощо. Зрозуміла річ, що, живучи в Мукачеві, де москвофілів спочатку було більше, ніж наших, учням Торговельної Академії дуже часто доводилося боронити честь українства перед злобними закидами москвофілів. Нагоди до цього не було тяжко знайти.

У травні 1933 року я поїхав до Львова, де в тому часі відбувалися дві імпрези: Українська Молодь Христові та посвячення нагробника на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі. Ця поїздка викликала в мене велике зацікавлення. Це перший раз у моєму житті я поїхав в іншу частину України поза Закарпаттям, яку я знав тільки з часописів. Моє зацікавлення було збільшене ще тим фактом, що редактор «Розб. ви Нації», Володимир Забавський дав мені організаційний зв'язок до Студенської Репрезентації у Львові. Я попав зразу до осинового гнізда — Академічного Дому, де я зустрів Осипа Тюшку, адміністратора цього Дому. Тут мені перший раз довелося бачити ревізію польської поліції.

Студент Ростислав Волошин з Волині був моїм провідником по Львові. Я відвідав «Сільського Господаря», Маслосюз, Товариство «Просвіта», де Р. Волошин був заступником голови. Зі студентською репрезентацією мені довелося перебу-

ти кілька днів. Головою студентства в тому часі був д-р Воломир Янів. З багатьома студентами я нав'язав тісний особистий зв'язок. За тиждень мого побуту у Львові я більше довідався про життя наших галицьких братів, ніж читаючи пресу через кілька років.

З кінцем 1929 року зроблено спробу створити Організацію Українських Націоналістів на Закарпатті під проводом Стефанії Новаківської. Це було в Ужгородській Учительській Семінарії. ОУН пані Новаківської не була самостійною краєвою організацією, була вона філією галицького УВО, керована зі Львова. УВО у польській дійсності мала дуже добре підложжя, але на Закарпатті вона була ще передвчасною, бо ґрунт для цього ще не був відповідно приготований.

Щоб запротестувати проти кириничницької роботи штучно піддержуваного москвофільства С. Новаківська вислала учня Учительської Семінарії в Ужгороді Федора Тацинця дня 1 червня 1930 року, щоб зробив замах на одного з представників москвофільства Євгена Сабова. Актентат відбувся у часі, коли москвофіли відбували свій «День Русской Культури» в Ужгороді. Та замах цей не вдавсь. Стріл Тацинця хибив і Сабова не поранено. Тацинця зловлено й заарештовано. На судовій розправі він заявив, що його постріл був протестом українського населення Закарпаття проти штучно підтримуваного москвофільства.

Крім Федора Тацинця поліція заарештувала студентів: Миколу Вайду, Володимира Федорчука та п. Стефанію Новаківську. Судова розправа відбулася 4 листопада 1930 року. Стефанію Новаківську засуджено на 5 років тюрми, а Ф. Тацинця на один рік тюрми. Інших заарештованих звільнено. У березні 1931 року Найвищий суд затвердив присуд С. Новаківської, а Ф. Тацинцеві збільшив кару з одного року на 3 роки тюрми.

Зі заарештуванням С. Новаківської вся справа ОУН на Закарпатті була припинена, бо не було охочих продовжувати працю у тому стилі, як це було подумане п. С. Новаківською.

Друга спроба зорганізування ОУН на Закарпатті відбулася у другій половині 1932 року з ініціативи Закордонного Проводу ОУН. Організаційну працю поділено на два сектори: сектор пропагандивний, що його очолив д-р С. Росоха, і сектор підпільний, яким керував автор цих рядків.

Речником української націоналістичної думки на Закарпатті був часопис «Пробоєм»; його редагував д-р С. Росоха, маю-

чи до помочі таких студентів: Івана Колоса, Єлисавету Кузьмівну, Іванку Гірну, д-ра Василя Івановчика та інших.

Головною метою нашої праці було виховання молодого покоління в українському соборницькому дусі. Для нас було надзвичайно важливим, щоб відразу справу поставити правильно, бо Закарпаття, маючи за собою такі неуспіхи, як неспроможність на протязі довгих років стати на самостійне політичне становище та організаційне плентання у хвості чеських партійних централей. Застрягнення на довгі роки в мовній боротьбі т. зв. «Язиковий вопрос», який попри злу волю чехів, спричинив перед роками злощасний задум завести граматику д-ра О. Панькевича (етимологічний правопис), замість відразу прийняти фонетику. Я пригадую, як у червні 1930 року моя класа в Державній Торговельній Академії в Мукачеві зробила демонстрацію, де більше ніж половина учнів на письмовому матуральному іспиті вжили фонетичний правопис, чим створила велику проблему для професорського збору й адміністрації школи. Ми виграли завдяки прихильному наставленню професорського збору школи.

Якщо б така сама відвага була з боку українського учительства й по інших школах, замість нашої половинчастости у мовній проблемі, то зужиту енергію на мовному відтинку можна було використати в куди кращий і більше продуктивний спосіб.

Організаційну працю ОУН велось у двох напрямках: Юнацтво, що було переважно між студіюючою молоддю у середніх школах. І так в ужгородській гімназії — І. Кардашинець; в хустській гімназії — Олександр Блистів; в берегівській — Федір Савчур; в Учительській семінарії в Мукачеві — Федір Могіш. В Торговельній Академії в Мукачеві: Дмитро Бандусяк, Михайло Габода, Дмитро Галай, Петро Стерчо, Юрко Шанта, Михайло Киштулинець, Іван Рожко-Ірлявський. Цей останній крім організаційного вишколу дістав ще й поміч у писанні поезій від літературного критика М. Мухина й поета д-ра О. Кандиби.

З-поміж студентства високих шкіл і старшого громадянства ми бачимо в 1934 році таких осіб: Миколу Вайду, Василя Кузьмика, д-ра Юрія Шпильку, Івана Рогача, д-ра Лева Канюгу, Івана Кедюлича, д-ра Василя Івановчика, Єлисавету Кузьмівну, Іванку Гірну, Оксану Голубінку та інших.

Я часто зустрічався з твердженням, що провідником націоналістичного руху на Закарпатті був д-р С. Росоха. Так, це

правда, він був провідником, але тільки так званого легально-го сектора, що був тільки частиною цілості. Я був провідником підпільного сектора, про який не можна й невільно багато говорити чи писати. Сама природа конспіративної чи підпільної праці вимагає, щоб її провадити так, щоб про неї якнайменше знали й свої, а тим більше вороги, бо розконспірований член організації перестає бути повновартісним революціонером.

Навіть сьогодні, по довгих роках, наші вороги судять людей за вчинки, що були поповнені 40 літ тому. Доказів на це є чимало. Наприклад, одним із них є публікація книжки В-ва «Карпати», Ужгород, 1976 р., «Народ не прощає», в якій автор Степан Бойко, колишній чекіст, розповідає про виникнення і крах т. зв. Закарпатського Краєвого Проводу ОУН. В цій книжці моє прізвище згадується аж п'ять разів.

Ці й їм подібні ситуації змушували мене мовчати. Тому то про мою діяльність було публіковано лише частинно. Мою довгу мовчанку інтерпретовано деякими моїми земляками неправильно. Вони починають сумніватися в тому, що я зробив. Як відомо — в житті на все є відповідний час.

Десь біля 1934 року український рух на Закарпатті почав набирати більшої динаміки. Свідомість того, що хтось був українцем, само по собі було звичайним позитивним явищем, але це з часом показувалося невивскачальним. Перед нами стояло питання: а що далі?

Українська націоналістична молодь свідомо того, вирішила скликати на день 2 липня 1934 р. II З'їзд «народовецької» (націоналістичної, прим. автора) молоді до Мукачева, щоб вивести дотеперішню просвітянщину на ширші шляхи, вказуючи на політично-державницький аспект нашого змагання.

До організаційного Комітету II З'їзду молоді належали такі особи: д-р Ю. Шпилька, д-р С. Росоха, д-р Л. Канюга, інж. В. Бора, Є. Кузьмівна, І. Гірна та д-р В. Івановчик. Я був головою організаційного комітету. Моє службове становище ідеально сприяло цьому. Бувши секретарем Державної Торговельної Академії, я знав багато абсолювентів цієї школи, що були в більшості народними вчителями по селах.

Тому, що ішлося про встановлення українства з боку політичного, організатори II З'їзду молоді зустрілися з опозицією, яка вийшла з боку соціал-демократичної чеської партії, яка стояла на українській плятформі. Інж. С. Довгаль, що був се-

кретарем тієї партії, був у клопотах, бо не знав, як поставитися до II З'їзду молоді. Не брати участі у З'їзді недобре, бо багато членів партії не зрозуміють, чому партія, що попирає українство на Закарпатті, не бере участі в українському З'їзді. А з другого боку, брати участь у З'їзді, значить брати відповідальність за його рішення і переведення.

Коли соціал-демократи побачили, що не можуть перешкодити, щоб З'їзд не відбувся, вони змінили свою тактику. Почали робити на організаторів з'їзду позакулісові впливи. Робили це через філію «Просвіти» в Мукачеві й декого зі старшого громадянства. Організаційний комітет З'їзду розглядав цю справу як засадничу, і тому тут не могло бути жодного компромісу. Кожний із членів організаційного комітету був повнолітним і вповні відповідальним за свої вчинки, а тому що це був З'їзд молоді, а не З'їзд іншого якогось сектора, молодь має право й обов'язок показатися перед громадянством такою, якою вона насправді є. Коли запропоновано нам, щоб конвенцією провадив посол соціал-демократ Ю. Ревай, ми не прийняли цієї пропозиції, а всіх заслужених старших громадян запросили до почесної президії.

Манастир отців-Василіян в Мукачеві

Атаку проти З'їзду ведено ще в інший спосіб. Щоб відбутися з'їзду, треба було мати дозвіл від поліції. Не чекаючи довго, зра-

зу після рішення скликати II З'їзд молоді, я вніс подання на поліцію з докладною програмою З'їзду. За тиждень часу я вже мав дозвіл від поліції на З'їзд і на похід учасників З'їзду від монастиря Отців Василян над рікою Латорицею до мукачівського театру, де мала відбутися конвенція. Приблизно тиждень перед З'їздом я дістав покликання на поліцію у справі З'їзду. Поліційний референт для культурно-освітніх справ, якого я знав особисто кілька років, почав розпитувати про підготовку З'їзду, а також про якісь протидержавні демонстрації і т. п. Я йому відповів, що З'їзд відбудеться з такою програмою, яку я подав поліції у поданні. Я не думаю, що є якась потреба міняти програму, а про порядок ми всі особисто гарантуємо. Йому цього запевнення вистачило.

З'їзд під кожним оглядом був успішний. Понад 10,000 українців з цілого Закарпаття взяло участь у поході. На конвенції, що відбулася в мукачівському театрі, що містить 750 місць, всі були заповнені.

Історичною заслугою II З'їзду націоналістичної молоді Закарпаття було прийняття такої резолюції: «Закарпаття на сьогодні належить до Чехо-Словаччини, однак українська молодь Закарпаття не заважається ані на один момент прилучити Закарпаття до Українського Материка — Київ і Львів, оскільки така можливість заіснує».

Ця резолюція стала дороговказом для всього українства у дальшій боротьбі за самостійність Закарпаття. Ця ідея знайшла широкий відгомін всюди, та найкраще це висловив на Всепросвітянському З'їзді 17 жовтня 1937 року в Ужгороді представник молоді д-р С. Росоха й І. Рогащ.

Від серпня 1934 року наша хата, Залізнична вул. 8, в Мукачеві була місцем зустрічі членів Закордонного Проводу ОУН з членами Кращої Екзекутиви ОУН західних українських земель. Я пригадую, як один тиждень по моєму весіллі, прийшли до нашої хати Ярослав Барановський і д-р О. Кандиба. Ціль їхнього приходу — була подорож до Ясіня, щоб відібрати Мацейка, особу, яка виконала атентат на польського міністра Перацкоґо. Я знайшовся у невідгідному положенні, це ж була конспіративна справа, а моя дружина не знала які я мав зв'язки з ОУН, бо ще не мав нагоди і часу, щоб її до цього приготувати та втаємничити. Але я скоро справу полагодив й моя дружина в цьому випадку і в наступних роках вложила багато праці для революційної справи.

Щороку наша хата найменше 4-5 разів на рік гостила нараз по 5 осіб, яких треба було переночувати, нагодувати й охоронити перед очевидною небезпекою. В нашій хаті на протязі 1934-38 побували такі особи: Ярослав Барановський, пані Анна Чемеринська—Барановська, д-р О. Кандиба, Лев Ребет, Ярослав Стецько, Іван Борковський, Олекса Гасин, Зенон Коссака, Юрко Костів та інші

**А. Чемеринська, Я. Барановський, ген. М. Капустянський,
автор з дружиною Марією**

Це не було легке завдання, бо фактично, ті, які перебували в нас в ті часи, мусіли підлягати суворій конспіративній дисципліні, бо ми, себто моя дружина і я, були відповідальні за безпеку цих провідних провідників українського націоналістичного руху.

Такі відвідини розпочалися в серпні 1934 року, коли Ярослав Барановський разом з д-ром Олегом Кандибою приїхали до Мукачева, щоб на польсько-чеському кордоні біля Ясіня перебрати Гр. Мацейка, члена ОУН, який 1 липня 1934 року виконав атентат на польського міністра внутрішніх справ Перацкого.

Одною із дальших зустрічей була okazія в 1935 році, коли після заарештування Крайового Проводу, а головню Степана Бандери, який цей Провід очолював, новий провідник Лев Ребет разом із Зеноном Коссаком та іншими зустрінулися з

представниками Закордонного Проводу ОУН, Ярославом Барановським і пані Анною Чемеринською-Барановською. Лев Ребет і Зенон Коссак поїхали від нас до Праги. Подорож ця була зв'язана з певною небезпекою, бо на Словаччині, недалеко Кошиць (Словацьке Нове Місто), залізнична дорога проходила лише один кілометр від мадярського кордону. Щоб перейти цю територію не вимагалось пашпорту, але чеська погранична служба дуже часто контролювала осіб, які видавалися їй підозрілими. Через незнання чеської мови й звичаїв можна було легко потрапити у клопіт. Знаючи ці обставини, рішено, щоб моя дружина їхала в товаристві Л. Ребета і З. Коссака.

Пригадую, що одного року, здається 1936, Олекса Гасин, щоб маскувати себе лещатарем при переході чеського кордону, приїхав до нас з лещатами в кінці березня, коли в нас вже зеленіла трава.

Десь до кінця 1933 року велика частина членів Закордонного Проводу ОУН перебувала в Празі. В тому році чехо-словацький міністер закордонних справ д-р Є. Бенеш став президентом Ліги Націй в Женеві. Його «заслогою» було те, що він втягнув СССР до Ліги Націй. Контактуючися з Польщею і СССР, йому звернули увагу на те, що ЧСР є центром української конспірації проти тих двох держав. В наслідок цього цілком несподівано переведено ревізію у деяких осіб з Проводу ОУН; деякі мусіли примусово опустити територію ЧСР, а деякі виїхали добровільно. У висліді цієї поліційної акції сталося, що чеська поліція забрала деякі організаційні матеріали, т. зв. «Архів Сеника». З тих матеріалів поляки й совети довідалися про ОУН, про що їм невільно було знати.

Після заключення пакту про ненапад поміж Німеччиною і Польщею в 1934 році, а особливо після вбивства польського міністра Перацкоґо членом ОУН, влітку 1934 року з доручення самого Гітлера було офіційно заборонено всім німецьким установам мати організаційний зв'язок з ОУН.

Десь восени 1937 року справа почала мінятися. У вересні 1937 року полковник Євген Коновалець і сотник Р. Ярій дістали офіційне повідомлення про скасування «едикту» проти ОУН³⁾. Ця зміна німецьких чинників постала передусім тому, що Німеччина прийшла до того переконання, що настав для неї час розв'язати справу «аншлюсу» з Австрією, і прилучення судетських земель до Німеччини. Для цієї справи вона думала, що співпраця з ОУН була б для неї корисна, беручи до уваги,

що при «упорядкуванні» ЧСР і Закарпаття, що є частиною ЧСР, ОУН буде зацікавлене, бо «упорядкування» ЧСР мало б відбутися на етнографічному принципі.

Підписуючи акт ненападу з Польщею, німці думали, що в намірі підбоя советів, поляки можуть відіграти важливу роль. Три роки після того, німці прийшли до переконання, що поляки не підуть так далеко, тому вони рішили змінити «коня» і його пересідлати.

Після докладної перевірки, що німці серйозно думають по-лагоджувати справу австрійську й чехо-словацьку, полк. Коновалець скликав у листопаді 1937 року нараду в справі дальшої політики ОУН, а зокрема в актуальній справі Закарпаття. Він вніс проєкт створити окремий штаб Проводу Українських Націоналістів для справ Закарпаття. До цього штабу увійшли: сотник Р. Ярій — зовнішня політика, Я. Барановський — організаційні справи та внутрішня політика, О. Чемеринський — преса й інформації, полк. М. Колодзінський — військові справи»⁴).

Заходами штабу ОУН для закарпатських справ влітку 1938 року вийшла книжка німецькою мовою О.Чемеринського під назвою «Karpathen Ukraine». Horst Gruber, Osteuropa за жовтень 1938 пише: «Українська Пресова Служба опублікувала книжку «Karpathen Ukraine», яка служить дуже добрим інформативним матеріалом для німецьких політичних і пресових чинників. Окремий розділ книжки розглядає право на самовизначення карпатських українців. Появу цієї книжки треба привітати, бо вона появилася якраз у відповідний час зі своїм речевим підходом і потрібними статистичними даними. До книжки додано дві влучно зроблені мапи»⁵).

На протязі 20-ти років західні держави, зачаровані Бенешовою пропагандою про «взірець демократії» в ЧСР — Швейцарії, дивилися на все, що діялося в ЧСР доброзичливо. Чеська шовіністична політика цілковито унеможливила будь-яку співпрацю з національними меншинами, які творили 52 відсотки всього населення ЧСР.

Коли настала політична криза в 1938 році, Велика Британія і Франція, пізнавши дійсність, зрозуміли, що справа з ЧСР представляється зовсім інакше, як вони до того часу думали, тому легко погодилися на віддання судетських територій Німеччині. Ця зміна в політичній оцінці Великої Британії і Франції наступила так скоро, що це могло видаватися на зраду

ЧСР. Так насправді воно не було, бо те, що вони бачили перед тим в ЧСР, це не була правдива дійсність, це була тільки фікція, яку від початку існування ЧСР вдалося Бенешові створити завдяки його спритному обманові. Бо знайшлися за кордоном «науковці», які за гроші робили сприятливу опінію для ЧСР, її репрезентантів і основників — д-ра Т. Масарика й д-ра Є. Бенеша. Тепер ця маніпуляція скінчилася, завдавши урядові ЧСР багато клопотів. Як каже народня приповідка: «Брехнею об'їдеш цілий світ, але додому не вернешся».

В 1936 році британський уряд під проводом прем'єра Н. Чемберлена прийняв «фантастичну концепцію», спровокувати війну поміж Німеччиною і ССРСР.

Для необізнаного обсерватора британської політики це була «фантастична концепція», але, як пригадаємо собі «геополітичну» доктрину, що її прийняла «Організація Круглого Стола» перед Першою світовою війною, що в тому часі контролювала британський уряд, нам стане ясно, що це була домінуюча доктрина британського уряду.

Щоб уможливити Німеччині вирушити у похід проти СС-СР, треба було зробити ось як:

1. Зліквідувати всі держави, що знаходилися між Німеччиною і ССРСР.

2. Унеможливити Франції допомогти тим державам (Чехо-Словаччині й Польщі).

3. Переконати англійський народ, що це є єдино правильна політика для Британії. Політична програма британських державних мужів Чемберлена й Лорда Галіфакса змагала до того, щоб допомогти Німеччині досягнути цю мету. В засаді вони були проти війни, тому вони не мали нічого проти того, щоб Гітлер забрав Австрію, зліквідував ЧСР і забрав німецькі землі від Польщі, оскільки це все могло бути переведене мирним шляхом, без війни, бо війна могла спричинити упадок тодішнього британського уряду.

«Якщо члени уряду хотіли перевести щось, що делікатний шлунок міністра закордонних справ Ідена не міг стравити, Ідена посилали на відпустку, а його місце за той час займав Лорд Галіфакс». Він це робив багато разів, аж поки в лютому 1938 року цілковито заступив Ідена.

«В листопаді 1937 року Лорд Галіфакс приготував для себе візиту з Гітлером. У наслідок цієї зустрічі дійшло до таких заключень:

1. Британія вважає Німеччину головним бастіоном проти большевизму в Європі.

2. Британія готова приступити до пакту чотирьох великодержав: Німеччина, Італія, Франція і Британія.

3. Британія готова дозволити Німеччині зліквідувати Австрію, ЧСР і Польщу, якщо це можна досягнути мирним шляхом і без провокації, щоб Британія не була змушена воювати з Німеччиною¹⁾).

Лорд Галіфакс повернувшись із зустрічі з Гітлером, зробив інтерв'ю з британською пресою, широко пояснивши свої «досягнення» з Гітлером.

Щоб досягнути свою ціль, Велика Британія випрацювала свій план «упорядкування» справи ЧСР. Її план мав 3 точки: 1. Віддати Судети німцям. 2. Решту ЧСР неутралізувати, зробити з неї другу Швейцарію. Це можна було б досягнути уневажливши спільні договори з СРСР і Францією. 3. Гарантія кордонів ЧСР з Німеччиною і Францією, але не з Британією.

Як могла б гарантувати кордони ЧСР єдина Франція, коли тепер (ще перед відданням Судетів німцям, прим автора) ЧСР мала ще сильну армію, прекрасні укріплення, договори взаємної допомоги з Францією, СРСР і Малою Атлantoю. Цю нелогічність британської політики тяжко зрозуміти.

У Франції панував великий страх перед війною, а ще більший страх перед большевиками, які через ЧСР досягли б до Середньої Європи. У Франції ще була свіжа пам'ять про «народний фронт» Леона Блюма, як засіб большевизації Франції. З тих причин французький уряд дав себе переконати Великою Британією, що ворогом Європи є не Гітлер, а Сталін⁶⁾.

У своїх політичних потягненнях Велика Британія свідомо виключила СРСР. Вона твердила, що СРСР, не маючи безпосередніх кордонів з ЧСР, і так не зможе прийти з допомогою ЧСР не дивлячись на те, що ЧСР і СРСР мають між собою взаємний договір, заключений в 1935 році. Щоб прийти з допомогою ЧСР, совети мусіли б мати право перемаршу через Мадярщину або Румунію. Мимо того, що Франція просила обидві ці держави дати їй це право, вони його не признали для СРСР.

Британія розглядала «побіду» ЧСР над Німеччиною своєю програмою, бо успіх ЧСР вона вважала так само успіхом ССР, а вона цього не бажала. Щоб не допустити до того, треба було виелемінувати ЧСР з орбіти большевиків, а це міг зробити тільки Гітлер, маючи моральне право на Судети.

В місяці травні 1938 року мало що не дійшло до збройного зудару між Німеччиною і ЧСР. Під великим напруженням чехи моболізувались. Завдяки французькому прем'єрові Едвардові Далад'є і міністрові закордонних справ Жоржові Боннетові, які намагалися за всяку ціну оминути збройний зудар, може, із своїх власних міркувань, щоб Франція не мусіла встрявати у війну й допомагати чехам, Франції вдалося тимчасово відложити справу вирішення судетських німців.

Дня 20 травня 1938 року генерал Кайтель, шеф німецького Генерального штабу, випрацював операційний план у справі ЧСР на випадок потреби, що був предложений Гітлерові до підпису. Гітлер не підписав цього плану. Натомість він дав зробити новий план, що був підписаний 30 травня 1938 року. Провідна думка цього плану була така: «Моїм незмінним бажанням є в найближчому майбутньому знищити ЧСР. Початок військової операції має начатися 1 жовтня 1938 року»⁷⁾.

На думку німецьких генералів, цей план був нереалістичним, бо після цього плану Німеччина могла бути переможеною у війні з ЧСР. Таку саму думку поділяло й міністерство закордонних справ, за винятком самого міністра фон Рібентропа, який підтримував Гітлера. Гітлер в тому часі був цілковито ізольований від світу; він бачив тільки Рібентропа, Гімлера й Гесса, які твердили, що СССР, Франція і Велика Британія не будуть воювати за ЧСР.

Ситуація в серпні стала дуже критична. Німецькі генерали, побачивши, що вони не мають успіху з Гітлером, щоб він не йшов війною проти ЧСР, старалися знайти закордонних дипломатів, які, зустрівшись з Гітлером, могли б вказати йому на небезпеку його плану. Одним із таких державних мужів, що приїхав до Німеччини з державною візитою, був мадярський регент, адмірал Горті, що перебував у Німеччині від 21 до 26 серпня 1938 року.

У розмові Горті з Гітлером про ЧСР він почав вказувати на небезпеку Гітлерового плану. Гітлер раптом крикнув: «Дурниця, перестаньте!»⁸⁾.

Час дуже наглив, бо, як сказано вище, Гітлер назначив початок військової операції проти ЧСР на 1 жовтня 1938 року. Знаючи це, лорд Рансіман, що перебував у тому часі у Празі для посередництва у поладженні спорів поміж Генлайном і ЧСР, дня 2 вересня 1938 року вислав до Гітлера особистого листа, в якому запевняв його, що справа судетських німців бу-

де полагоджена до 15 вересня 1938 року. Цим способом Рансіман старався заспокоїти нетерплячого Гітлера⁹⁾.

Вирішивши почати війну, Гітлер у своїй промові на партійних зборах в Нюрнберзі дня 12 вересня 1938 року заявив: «Судетські німці мають право на самовизначення і, оскільки цього не можна буде досягнути мирним способом, він рішений взяти це право силою»¹⁰⁾.

Довідавшись про таке наставлення Гітлера, брітійський прем'єр Н. Чемберлен полетів 15 вересня 1938 року до Берхтесгадену, щоб вивідати про ситуацію від самого Гітлера. З розмови з Гітлером, він зрозумів, що ситуація є дуже загрозлива, бо Гітлер домагається негайного права на самовизначення для судетських німців і уневажнення договору ЧСР з советами. Якщо він цього не дістане негайно, то буде війна. Чемберлен просив Гітлера дати час, щоб порадитися з французьким урядом і з лордом Рансіманом¹¹⁾.

Побачивши, що ніхто не всилі переконати Гітлера відступити від його пляну при допоміг війська знищити ЧСР, німецькі військові кола з високими цивільними членами уряду під проводом генерала Людвика Бека, створили проти Гітлера заговор. Заговор мав три фази: «1. Старатися далі переконувати Гітлера в безглузності його пляну. 2. Поінформувати Велику Брітанію про плян Гітлера й закликати її, щоб вона повідомила його, що вона буде воювати, якщо він нападе на ЧСР. 3. Вбити Гітлера, як тільки він дасть наказ військового нападу на ЧСР»¹²⁾. Хоча барон Вайцекер, шеф міністерства закордонних справ Німеччини, нав'язав з Брітанією кілька контактів, Брітанія відмовилася кооперувати з німецькими генералами. В наслідок того залишилося тільки вбити Гітлера, як тільки буде видааний наказ нападу на ЧСР. Цей плян був уневажнений дня 28 вересня 1938 року, коли прийшла вістка до Берліна, що брітійський прем'єр Н. Чемберлен і Е. Далад'є приїжджають до Мюнхену. Дня 18 вересня 1938 року брітійський уряд мав зустріч з французьким урядом у справі пляну Чемберлена. Чемберлен із самого початку конференції виключив з-під дискусії всі інші пляни для полагодження спірних проблем з судетськими німцями за винятком його пляну, що був побудований на домаганні Гітлера¹³⁾.

Нарешті Далад'є погодився прийняти плян Чемберлена, але домагався, щоб: 1. Цей плян був передискутований з чехами та 2. щоб нові кордони ЧСР були гарантовані також Брітанією. Друге домагання Далад'є Чемберлен відкинув.

Рішення Британії і Франції було пропущено чеському урядові 19 вересня 1938 року о 2-й год. по обіді з домаганням цей плян зразу прийняти. Чехи відкинули цей плян, мотивуючи, що цей плян заторкує поділ держави, що на підставі конституції вимагає рішення парламенту. Бенеш відкинув думку, що ніби то нова гарантія для ЧСР буде сильнішою, від тієї, що є тепер, і що вона, як виглядає, не є задовільною.

Щоб змусити ЧСР прийняти плян Великої Британії, що його цілковито підтримувала Франція, британський прем'єр Н. Чемберлен вислав Бенешові телеграму-ультиматум, що, якщо Бенеш не прийме цього пляну до 2-ої год. по обіді 28 вересня 1938 року, то німецьке військо займе ЧСР і ніхто її не охоронить від того. Незалежно від вислідів війни, він гарантує, що ЧСР ніколи не буде відновлена в тих кордонах, в яких вона сьогодні знаходиться¹⁴).

Рівночасно він вислав ноту до Гітлера, в якій запропонував скликати коференцію чотирьох великодержав для рішення цієї справи, запевняючи Гітлера, що аліанти докладуть усіх зусиль, щоб ЧСР погодилася прийняти цей плян, якщо Гітлер стримається від війни.

До цього потрібно було приготувати публічну опінію в Великій Британії і Франції. Це було виконано при допомозі пово-лі збуджуваного страху перед війною, який 28 вересня перемі-нився у паціку. Щодня збільшувана мобілізація німецької ар-мії наганяла кожному страх. Пущено у світ «вістку», що СРСР не здатний ні до чого, і що він не буде воювати за чехів, і що Британія також не збирається воювати тільки за те, що ні-мецький нарід в Судетах хоче розв'язати свої проблеми з чеха-ми, користаючися правом самовизначення, що вповні погоджу-ється з британським розумінням демократії. Німеччині в цьому ніхто не може перешкодити, бо вона за пару днів зліквідує че-хів, почне з повітря бомбардувати Париж і Лондон. Навіть якби Німеччина й була переможена у війні з чехами, що є ду-же сумнівне, нова Чехо-Словаччина по війні не буде відновле-на в її кордонах, бо її в 1919 році створено штучно, і воно ви-глядає так, як передвоєнна Австро-Угорська монархія з її на-ціональностевими проблемами.

В середу, 28 вересня 1938 року, Чемберлен промовляючи в парламенті про кризу ЧСР, перервав свою промову, бо йому доручено телеграму від Гітлера, в якій він повідомляв, що скликає конференцію чотирьох великодержав до Мюнхену на 29 вересня 1938 року.

Польська агенція ПАТ, коментуючи про кризу в ЧСР, заявила: «Справа ЧСР може бути розв'язана лише в той спосіб, що Німеччина, Мадярщина й Польща дістануть ті території, на які мають історичне право. Також справа Словаччини й Закарпаття мусить бути вирішена. Із рештою ЧСР треба створити «невтральну» державу, в якій мають бути цілковито виключені большевицькі впливи»¹⁵).

Для Словаччини «Газета Польська» запропонувала таку розв'язку: 1. На підставі права про самовизначення, Словаччина стане вповні незалежною державою, або 2. залишиться у злуці з чехами, при тому стратить південну частину Словаччини в користь Мадярщини, після того зменшена Словаччина знайдеться ще під більшим тиском чехів, або 3. Словаччина ввійде з Мадярщиною у федеративний зв'язок у тому стані, в якому вона тепер знаходиться, залишаючи собі мадярські території, здобуваючи для себе вигідне господарське й політичне становище»¹⁶). «Газета Польська» уважала, що ця третя розв'язка найкраща для словаків.

Щодо розв'язки Карпатської України, ПАТ домагалася прилучення тієї території до Мадярщини, подавши такі причини: «Польща й Мадярщина будуть мати спільні кордони й в той спосіб зліквідується той коридор (Закарпаття), який дає чехам можливість зв'язку з большевиками. Коли Карпатська Україна буде прилучена до Мадярщини, цей коридор до СССР зникне, чим збільшиться охорону для середньої Європи».

У справі польської території в ЧСР (околиця Тяшина), «Кур'єр Поранний» висловився так: «Польща мусить взяти вирішення судьби своїх громадян в ЧСР у свої руки. Та засада (етнографічний принцип, прим. автора), яка допоможе вирішити судьбу судетських німців в ЧСР, мусить бути вжита й для поляків. Ідея права на самовизначення є універсальна не тільки для сильних і могучих. Іншої розв'язки й не може бути»¹⁷). Цікаво як гарно «Кур'єр Поранний» представив засаду на самовизначення народів, забувши при тому на 7 мільйонів українців у Польщі, що того права позбавлені. Де є універсальність того права, яке «Кур'єр Поранний» так сильно підкреслив?

На Мюнхенській конференції взяли участь представники таких держав: Німеччина, Італія, Велико-Британія і Франція. За основу розв'язки справи ЧСР взято етнографічний принцип. Згідно з цим принципом, Німеччина дістане судетські землі. Щодо домагання Мадярщини й Польщі англійська пропозиція

була — дати змогу заінтересованим державам поладити справу мирно через спільне порозуміння на протязі трьох місяців. Коли ці справи будуть розв'язані, Німеччина й Італія готові дати Чехословаччині свою гарантію для її кордонів.

Варшавська радіопередача з 30 вересня 1938 року у справі польських домагань від ЧСР заявила наступне: «Польща не визнає тримісячного терміну для поладження її справ. Польща має повну свободу упорядкувати цю справу сама. Німеччина й Італія поставилися до цього зі зрозумінням. Польський уряд не очікує, щоб якась інша сила поладжувала те, що він сам може зробити». Ще того самого дня польський уряд вислав до чехо-словацького уряду ультиматум, що 2 жовтня він займає польські землі (околиці Тяшина). Цей ультиматум чехи прийняли.

Після того, як німецьке військо вмаршувало на територію ЧСР, окупувавши судетські землі, частина судетських німців, яка була противником нацистів, і яка співпрацювала з урядом ЧСР, втекла на чеські території, де її чеська поліція і жандармерія виловила й передала гестапо. Приблизно було їх коло 20,000.

Зрада брітійського уряду в підготовці Мюнхенського договору, в наслідок якого Німеччина дістала все те, що хотіла, є очевидною з наступного.

1. «Про висилку місії Лорда Рансімана до Праги говориться, що це зроблено на бажання ЧСР. Це не відповідає правді, бо фактично Лорда Рансімана післано до Праги зразу після візиту гітлерівського дорадника капітана Відемана. Ця візита відбулася в приватному домі Лорда Галіфакса (18 липня 1938 року).

2. Факт, що Лорд Рансіман більшість свого часу в Празі присвятив ставленнику Гітлера, Генлайнові, який відкидав одну за одною пропозиції чехо-словацького уряду, з чого ясно виходило, що Генлайн не був зацікавлений в поладженні справи з ЧСР.

3. Факт, що Лорд Рансіман написав Гітлерові дня 2 вересня 1938 р. листа, в якому просив Гітлера бути терпеливим, запевняючи його, що до 15 вересня 1938 р. він буде мати розв'язку справи.

4. Факт, що план Лорда Рансімана був тим самим, що був прийнятий на Мюнхенській конференції чотирьох великодержав: Брітанії, Німеччини, Італії і Франції.

5. Факт, що прем'єр Чемберлен дав вільну руку Гітлерові переводити мюнхенські рішення так, як бажав собі Гітлер.

6. Факт, що Чемберлен зробив усе, що міг, щоб не допустити СССР до слова у вирішенні долі ЧСР, хоч СССР була союзником ЧСР і Франції. Він це зробив, переконавши французький уряд, що совети неспроможні допомогти ЧСР, бо не мають безпосередніх кордонів з ЧСР.

7. Факт, що прем'єр Чемберлен мав тригодинну зустріч з Гітлером 15 вересня 1938 р. в Берхтесгадені, на якій не був присутній Гітлер, тільки його перекладач.

8. Факт, що ЧСР була змушена до поступок ультиматом брітійського й французького урядів з дня 28 вересня 1938 р. Цей ультимат, як і його зміст, ніколи не був поданий до відома англійського й французького народів¹⁸).

На внутрішньому фронті 1938 рік позначився новим наступом українства. Був це час великої активізації українства Закарпаття. Приїзд „американсько-руської“ делегації в особах О. Янчишина й Геровського небагато поміг місцевим москвофілам. Правда, цей приїзд спонукав дві Народні Ради: Українську й „Русскую“ до спільної наради, що відбулася 31 травня 1938 року. Ці наради відбувалися кількакратно, так що з початком жовтня 1938 року вони довели до узгіднення позицій. Це був важливий тактичний момент, бо чехи відмовлялися переговорювати з українцями, вказуючи на їхнє роз'єднання.

В квітні 1938 року чеська влада загострила цензуру й заборонила читати закордонні українські часописи «Наш Прапор», «Дзвіночок», та «Націоналіст». Вона хотіла показати національним меншостям тверду руку.

Дня 17 вересня 1938 року заарештовано Івана Рогача, а за д-ром С. Росохою пошукували. Заборонено всякі збори й засідання. Засідання Президії Народної Ради відбувалися по приватних домах.

При моєму останньому особистому контакті із Закордонним Проводом ОУН в Празі в кінці серпня 1938 року устійнено, що на випадок мобілізації чеської армії, я маю виїхати за кордон з певною місією. Довго на це не довелося чекати, бо чеський президент Бенеш проголосив мобілізацію чеського війська 22 вересня 1938 року, о 10-ій год. вечора. Вранці 23 вересня я з дружиною вже їхали до Братислави, щоб дістатися до Відня. В тому часі у зв'язку з мобілізацією всі кордони вже були замкнені. Тому з Братислави ми виїхали до Праги, щоб ді-

стати зв'язок до Райхенбергу, щоб там знову дістати зв'язок з місцевими українцями, які допомогли б нам дістатися через Судети до Німеччини. Кордон чесько-німецький ми перейшли вранці о 7-й годині під час зміни сторожі. Наші паспорти ми залишили в Празі, доставши натомість документи українських емігрантів. Це було необхідним зробити, бо я був військовозобов'язаний, а мій річник був мобілізований. Мене могли судити як дезертира за невиконання військового обов'язку.

Після переходу німецького кордону, ми зголосилися як політичні втікачі, переслідувані чехами. Німці взяли нас до табору втікачів в Гротаві, але ми настоювали, що ми мусимо їхати до Відня з певною місією. Німці спочатку нам не хотіли повірити, але потім посадили нас в потяг до Відня в товаристві одного гестапівця. У Відні нас уже чекали. Гестапівець побачивши, що ми говорили правду, нас залишив. До Відня ми приїхали 30 вересня 1938 року в день Мюнхенської конференції.

3. ЗАКОРДОННА ДЕЛЕГАЦІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Як я вже згадував, мій і моєї дружини Марії приїзд до Відня припав якраз на день Мюнхенської конференції. Зразу після приїзду я оформив Закордонну Делегацію Карпатської України, якої і став головою. Особи, які мали ввійти до Делегації, були вже у Відні. Членами Делегації були:

1. Євген Скоцко, директор Української Пресової Служби в Нью-Йорку; 2. Юрій Габовда з Детройту, заступник Української Націоналістичної Молоді в Америці; 3. проф. Микола Беньо, член Проводу «Комітету Оборони Закарпаття». Дня 16 жовтня долучився до Делегації ще 4. Іван Рогач за «Українську Національну Оборону», висланий тодішнім міністром о. Волошином для допомоги мені. Канцелярія Делегації містилася в готелі Куммер у Відні. В Лондоні працював делегат «Об'єднання Українських Організацій в Америці, редактор часопису «Свобода» д-р Лука Мишуга разом із молодим українським дипломатом Степаном Давидовичем.

Заходами Штабу для Закарпатських справ ОУН, 16 вересня розпочато у Відні подавати в радіо українські авдіції. При Делегації постав пресовий відділ, який різними мовами інформував чужинців про Карпатську Україну, а також слідкував за чу-

жою пресою, видаючи бюлетені для інформації українського громадянства про відгук карпато-української справи в світі. В цю ділянку велику працю вклав Кость Мельник-Горський зі своїми помічниками як, наприклад, Явний, Мудрицький та інші студенти університету у Відні.

Згідно з В. П. Стаховим, за кордоном в тому часі діяли такі політичні угруповання:¹⁾

1. Гетьманське Середовище, центр якого знаходився в Берліні, обмежився фактично тільки до пропагандивно-інформаційної діяльності. Єдиний Олександр Скоропис-Йолтуховський розвинув був дещо жвавішу діяльність, використовуючи для цього свої колишні контакти як Голови Союзу Визволення України. Здається, що його діяльність була гальмована відповідальними колами цього середовища, які (як це тоді говорилося), злякалися, що мадяри витягнуть з прем'єрського архіву на денне світло домовлення, яке у справі Закарпаття в 1929 році склав був гетьман Павло Скоропадський з тодішнім мадярським прем'єром Іштваном Талекі. Тому всі заходи О. Йолтуховського мусіли бути дуже обережними щодо мадяр як також щодо власного середовища.

2. Представник УНР в Берліні обстоював засаду гострого **нейтралітету**, вважаючи справу Закарпаття внутрішньою справою ЧСР. Від січня 1934 року ці кола, за відповідними інструкціями свого центру в Варшаві, розраховували на німецько-польський пакт, як на можливість актуалізації української справи в трикутнику Берлін-Варшава-Київ з підкресленням цілковитого незацікавлення щодо української національної території на захід від Збруча. Дорадником УНР у німецьких справах був тоді Олександр Севрюк.

У таких обставинах ролю політичного та дипломатичного півофіційного заступництва справи Закарпаття перебрало на себе представництво ОУН в Берліні, що офіційно діяло під назвою Пресової Служби й як таке було акредитоване й в міністерстві закордонних справ і в міністерстві пропаганди. Керівником представництва й пресового бюро був В. П. Стахів. Така розв'язка справи була офіційно полагоджена Проводом Українських Націоналістів з прем'єром о. Августином Волошином.

В. П. Стахів стверджує: «Велику працю на користь цього дипломатичного агентства поклав Юлій Химинець, що з вересня 1938 року на доручення КЕ ОУН Закарпаття перебував в

Німеччині й був для Проводу Українських Націоналістів головним дорадником у закарпатських справах. Він також отримав від прем'єра Волошина у Відні відповідні повновасті, які були узгоднені з Проводом Українських Націоналістів¹⁾).

В Українській Пресовій Службі в Берліні працювали крім уже згаданих осіб, ще Іван Габрусевич, справи політичні; д-р Богдан Кордюк, економічна політика й Орест Чемеринський, питання націоналістичної преси та Андрій Луців, питання загально української преси та інформації.

Така постанова справи не сподобалась політичним колам міністерства господарства, що його очолював міністер Юліян Ревай. Треба зазначити, що берлінським мужем довір'я для міністра Ю. Ревая був О. Севрюк.

З рамени окремого штабу Проводу ОУН для справ Закарпаття Орест Чемеринський-Оршан виготовив влітку 1938 року «Платформу Закарпаття», яку Делегація повністю прийняла й на підставі неї діяла. Ось зміст цієї Платформи:²⁾

«Політична проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості ідеалів і змагань 45-мільйонової української нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття і це мусить воно дати недвозначно зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки майбутнього всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Отже, включити себе всеціло в широко розгорнутий сьогодні фронт всеукраїнських змагань. Це перша передумова успішності й правильності поставлення питання Закарпаття».

«Першим практичним висновком буде тут створення в ім'я власних ідеалів, власної політичної сили — в противенстві всіх агентур Праги, Москви, Будапешту й Варшави, які сьогодні діють на Закарпатті. Цим агентствам мусить бути виповіджена найрішучіша війна — в ім'я власних ідеалів: великих, ясних, захоплюючих. В ім'я ідеалів революційних, що мобілізують до боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу, що переростають усе злободенне, зводячи його до засобу, а не цілі, івляють своїм визнавцям будуче почуття післанництва, яке вони мають сьогодні сповнити».

«З усього доброго і злого в минулому треба витягнути остаточні висновки й стати на нові шляхи — до боротьби за нові ідеали. Найважливішим заложенням для виглядів цієї боротьби буде ствердження, що в ЧСР іде — як вказує на це ба-

гато даних — до великих змін. Скорше чи пізніше положення зміниться цілковито. Воно має змінитися і на нашу користь, а не на наше лихо. А вже ніяк не можна допустити Закарпаття до того, щоби Прага могла сьогодні його коштом рятувати себе. А діється це сьогодні, бо Закарпаття не зв'язус чехам рук, бо Прага раз-у-раз видвигас проти домагань словаків та німців — «автономію» Закарпаття, яке задоволене й щасливе, отже — мовляв — не закидайте нам злої волі. Його не сміє бракувати в протичеському фронті других націй ЧСР! Це не конечно до симпатій до других націй, а для найважливіших інтересів самого Закарпаття».

«Коли Закарпаття не почне сьогодні говорити сильною, і то дуже сильною, мовою, то в найближчому майбутньому або впаде жертвою мадярсько-польських зазіхань, або втратить не тільки всі вигляди на справжню автономію, але й те, що має».

«Треба рахуватися з тим, що справа судетських німців в ЧСР на довшу мету перерішена. В це, можливо, не вірить Прага, але це мусять брати на увагу ті, що реально оцінюють ситуацію. В момент успішного завершення змагань судетських німців, вся ЧСР незвичайно захитається і чеська національна думка стане на вирішальній історичній точці. Саме в той критичний момент Закарпаття зможе підперти активно і зможе зреалізувати свою ідею. Ми переконані, що ця ідея найде тоді відклик і серед чехів і серед других заінтересованих чинників. Під умовою, що з нашого боку почнуться кроки до ясно назначеної мети, вже від сьогодні!»

«Яка це ціль? На місце сьогоднішньої ЧСР має повстати три вповні самостійні держави: Чехія, Словакія і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фантастична — коли існує Люксембург, Андора й Ліхтенштайн — і то існує на довшу мету, то чому не має повстати Українська Закарпатська Держава — на якийсь час, поки не злучиться з Києвом? А Чехія і Словакія можуть удержуватися як самостійні держави, взагалі на довшу мету. Закарпаття мало б стати зав'язком української державности! Звідси мала б розпочатися велика українська акція допомоги східнім Українським Землям у їх боротьбі за повалення большевизму».

«Ця ідея така велика, така сильна й яскрава — що коли видвигнути її з могутнім розмахом і умілим підходом на Закарпатті, вона знайде багато, багато нових тисяч борців, і розіб'є в пух противників національної ідеї на Закарпатті».

«Самостійні держави: Чехія, Словачія й Закарпатська Україна заключають між собою тісний пакт приязні. Їх незалежність буде міжнародньо загарантована. Мадярщина дістане ті етнографічні території, де мадярське населення творить більшість. Польща може дістати своїх 80,000 поляків, що живуть нині в ЧСР, тільки тоді, коли згодиться на злучення з Закарпатською Україною своїх теперішніх територій: Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя. Інакше цих 80,000 остане при Чехії. Конечно, щоби поволі формувалося нове обличчя середньо-східньої Європи на національних принципах. Бо годі сьогодні, наприклад, Польщі в ім'я національного принципу віддати 80,000 поляків у ЧСР тоді, коли ця ж Польща у відношенні до українців про принципи нічого не хоче чути. Нова Європа має будуватися на послідовності, а не на облуді версальського зразку!»

«Така розв'язка чехо-словацької проблеми перешкодить постанову спільних мадярсько-польських кордонів, що вели б напевно до захитання рівноваги в середній Європі. Закарпаття прийме до себе значну частину української політичної еміграції з різних країн Європи й цим розв'яже у великій мірі сьогодні складну для низки держав проблему «бездержавности» скитальців. Закарпаття відживе культурно-господарсько, в цьому заінвестує багато капіталу українська заокеанська еміграція й завдяки цьому втягнеться ця занедбана закутина в сферу світського господарського процесу.

«Всі три зв'язані союзом держави мусять стати виразно на протибольшевицькі позиції. Чехія мусить зрозуміти, що оборониться на заході тільки тоді, коли не даватиме Німеччині аргументів, що вона є пляцдармом большевизму в середній Європі. Гадаємо, що Прага, хоч і пізно, зрозуміє після ударів з боку Німеччини, наскільки сама їх стягнула на себе своїм союзництвом із Москвою.

«Коли всі три держави будуть в тісному союзі, але будуть усе ж самостійні, — то це буде запорукою, що не буде між ними спорів, що в цьому закутку Європи відносини устатковані. Тоді й Англія, і Франція, і Німеччина, і Італія загарантують незалежність усіх трьох держав, бо це буде лежати в інтересі всіх потуг, щобині одна з трьох держав не втратила незалежности в нічию користь. Це зокрема єдина приємлива розв'язка для Англії».

«Така тільки розв'язка майбутнього можлива сьогодні для

Закарпаття, — і тільки така розв'язка буде означати, що Закарпаття зрозуміло свою ролю супроти всієї України в сьогоdnішній вирішальний момент. За Закарпаттям у його боротьбі стоїть чуттєво весь український народ. Тому, що ця боротьба йде за інтереси 45-мільйонової української нації, то політично **Закарпаття може орієнтуватися тільки на єдину понадпартійну силу української дійсности, якою є український націоналізм**».

Наведена плятформа боротьби Закарпаття за самостійність вкоротці була прийнята не лише українським населенням Закарпаття, але також всім українством, бо це була одинока правильна розв'язка справи.

Варто тут зафіксувати становище Німеччини до Карпатської України й Словаччини, зразу після зайняття судетських земель. Відповідь на це знаходимо в «Документах Німецької Закордонної Політики 1918-1945 рр.³⁾. Там читаємо, що 7 жовтня 1938 року міністер Закордонних справ Німеччини розіслав інструкції до всіх закордонних представництв Німеччини, якими вони повинні керуватися:

1. Приятельські відносини з Прагою.
2. Підтримка мадярських домагань у вирівнянні мадярських територій шляхом безпосередніх переговорів.
3. Підтримка словацьких Жилінських домагань.
4. Ми ставимося з резервою до Карпатської України. Спільний мадярсько-польський кордон не підтримуємо, але не виступаємо активно проти польсько-мадярських змагань.
5. **Довірно** підтримуємо словаків у справі Братислави.
6. Натепер — наше гасло є, **самовизначення** ³⁾.

9 жовтня 1938 року постала небезпека, що мадярське військо займе Закарпаття. Від імени Делегації вислано тоді таку телеграму до представників Англії, Франції, Німеччини, Італії і Чехо-Словаччини:

«Українська Делегація т. зв. Підкарпатської Руси доводить до Вашого відома наступне: пражський уряд далі нехтує вислів волі українського населення до самовизначення. Тим часом польська і мадярська влади мають намір анексувати країну мадярським військом. Це викликає між українським населенням великий неспокій і небезпеку кривавого повстання. Підносячи протест проти кожного наступу мадярського війська, просимо через вислання міжнародніх відділів уможливити українському народові Підкарпаття вільний вислів його волі»⁴⁾

Десятого жовтня вислано знову телеграму до гарантів мюнхенської умови такого змісту:

«В виду поголосок про польсько-мадярсько-румунський плян зайняти військового Закарпаття подаємо Вам до відома, що Українці Закарпаття і поза ним є готові до крайнього відпору проти намагання позбавити їх людських прав, самим рішати про свою долю. Просимо Вас про надіслання міжнародньої легії на Закарпаття, щоб забезпечити лад, і про дозвіл формувати на Вашій території українські легіони. Віримо, що Ви, як гарант європейського правного порядку, будете готові зужити всі потрібні міри, щоби забезпечити Європу перед політичним бандитизмом»⁴).

Коли 11 жовтня Прага іменувала для Закарпаття окремий уряд зі зрадником Бродієм на чолі, пресовий відділ Делегації вислав декларацію, в якій навітлив українське становище до нього та домагалася повної самостійности Закарпаття.

16 жовтня передано або вислано меморіал у справі самовизначення Закарпаття до канцлера А. Гітлера й всіх міністрів та провідників політичного й партійного життя Німеччини. Делегація обґрунтувала українські права на Закарпаття на основі етнографічних та історично-правних фактів, навітлювала чеський режим і польсько-мадярську політику на основі прав самовизначення народів домагалася повної державної незалежності й міжнародної гарантії кордонів Карпатської України. Міністрові закордонних справ Йоахіму фон Рібентропові передано наш меморіал перед його відїздом до Італії, де вирішено справу кордонів Карпатської України. Це рішення було потім подтверджене віденським арбітражем дня 2 листопада 1938 р.

Делегація уживала всіх шляхів, щоб вплинути корисно на розв'язання карпато-української справи великими державами.

Хоча Делегація протестувала 11 жовтня проти наіменування А. Бродія прем'єром карпато-українського уряду, одначе, сьм факт окремого уряду Карпатської України треба уважати дуже позитивним явищем. Ще 8 жовтня зійшлися обидві Народні Ради (українська й москвофільська)), щоб вибрати перший автономний уряд Закарпаття, що й сталося о 7-ій год. вечора, коли на балькон Крайового уряду в Ужгороді вийшов А. Бродій, щоб оголосити народові рішення. Хоча Бродій не був запорукою дійсної незалежності Закарпаття, але присутні прийняли проголошення окремого уряду для Закарпаття з виявом радости. Довго не прийшлося чекати, як, неначе з-під

землі, появилoся кілька синьожовтих прапорів і великий похід вирушив вулицями столиці з піснями й патріотичними кличами. Це прямо приголомшило кілька десятків присутніх москвофілів, що остовпіло стояли біля Крайового Уряду, але ще більше чехів, жидів та мадярів.

Маніфестація пройшла попри Народний Дім, «Просвіти», з бальконів яких промовляли її представники. Одушевлення перейшло у віру в українську перемогу, що яскраво зарисовувалася на горизонті.

Цілий день 9 жовтня велися телефонічні розмови з Прагою про затвердження уряду для Закарпаття. Прага зволікала, вишукуючи різні причини. Нарешті, наступного дня, 10 жовтня, всі члени уряду полетіли у Прагу. Ввечорі празьке радіо передало, що ЧСР перетворилася у федерацію трьох держав: чехів, словаків і українців. Невимовна радість охопила населення Закарпаття. Проте уряду ще не затверджено, бо деякі чеські партії не хотіли мати в уряді українців. Як згодом виявилось, Сталін особисто звернувся до чеського уряду, щоб українцям Закарпаття не дати ніяких політичних і національних прав.

Тоді 11 жовтня Делегація Української Народної Ради потелефонувала до Празького уряду у справі затвердження уряду для Закарпаття, бо, якщо до 2-ої год. по обіді цього не зробить, Народна Рада домагатиметься повороту номінованих членів уряду, іншими словами, перервання розмов. Це вплинуло на празький уряд, бо в 4-ій год. по полудні з'явився над Ужгородом літак із членами Закарпатського уряду.

Радісним демонстраціям не було кінця. З балькону Народного Дому промовляв представник У. Н. Оборони: Сповнилася до сьогодні тільки мала частина нашої мрії. Для українського народу мусить бути чисто українська влада! Хай живе Незалежна Українська Держава. Маніфестанти з небувалим ентузіазмом розійшлися, щоб взятися до ще активнішої праці й боротьби, бо з півдня і з півночі налягали на кордон молоді української держави чорні хмари мадярських і польських терористичних банд.

Прийшов нарешті той час, коли наше молоде покоління, виховане в українському соборницькому дусі, могло прийти до слова, але не лише до слова, але й закотити рукави й братися до фактичного державного будівництва своєї держави. Наша молодь була об'єднана в організації Пласт, але велика її частина, будучи членами «Юнацтва» ОУН, що були по ціло-

му Зарарпатті, не сиділа безчинно, але взялася з великим ентузіазмом до праці. Найкраще вона себе проявила в «Карпатській Січі». Не буду тут подавати імен осіб, які визначилися, бо їх багато, згадаю тільки тих, що згинули в боротьбі за Батьківщину, ставши символом великої відваги, самопосвяти та героїства: О. Блистів, Федір Тацинець, М. Киштулинець, Д. Бандусяк, І. Кедюлич, В. Кузьмик, І. Роґач, М. Габода, І. Ірлявський і багато, багато інших.

Далеко важливішим для Польщі було питання спільних мадярсько-польських кордонів ніж зворот польських земель від Чехо-Словаччини з 80,000 поляками. Польська дипломатія працювала над тими справами вже від закінчення Мюнхенської конференції. Донедавна поляки з мадярами не мали майже нічого спільного, але з розвалом Чехо-Словаччини, ситуація цілковито змінилася. Вся урядова польська преса одногоголосно домогалася прилучення Закарпаття до Мадярщини.

На початку, ще до Мюнхенської конференції поляки домогалися злуки Закарпаття з Мадярщиною, мотивуючи це тим, що на Закарпатті є большевицькі бази, які творять велику небезпеку для Європи. Та після зміни політичного курсу в Чехо-Словаччині, цього вже не можна було твердити, тому поляки мусіли подавати дійсну причину, а вона — українська небезпека — творення Піємонту для української державности.

Львівський часопис «Век Нови», з 11 жовтня, 1938 року, подав: «У мадярських домаганнях до Чехо-Словаччини є одна річ великої політичної ваги — це Підкарпатська Русь. Ця країна має ключеву позицію в середній і східній Європі. Польський Шлезьк годі й порівнювати з нею. Ця країна означала для чехів сполуку з СРСР. У випадку розвалу його й постанови української держави, чехи зробили б негайний зворот у своїй національній політиці, перевівши українізацію Русі. Замість до Москви, чеські шляхи вели б до Києва. Наша Галичина опинилась би тоді поміж двома вогнями!»

«Коли сьогодні українці висувають домагання на самовизначення Русі, коли вони говорять про незалежність, чи хоча б про автономію, — хоч ці вимоги зі становища українців логічні, то польський інтерес мусить тут поставити тверде ні!»⁵).

Проти цієї шаленої польської пропаганди, українська партія УНДО, 12 жовтня 1938 року сильно запротестувала. В протесті УНДО читаємо: «Карпатська Україна прилучилася до Чехо-Словаччини не в наслідок програної війни, але добро-

вільно під умовою широкої самоуправи. Тепер, коли самоуправа здійснюється, нема причини відділяти Закарпаття від ЧСР. «Для нас, українців, живущих в польській державі не може бути байдужа доля Закарпаття. Ідея спільного польсько-мадярського кордону противиться засадам самовизначення народів. На підставі цього морального права Польща дістала назад польські землі з ЧСР зі своїми 80,000 польського населення, але вона заперечує це саме право для Закарпаття. Тому УНДО противиться кожній концепції, яка не признає Закарпаттю право на самовизначення»⁶).

У відповідь на протест УНДО «Газета Польська», розглядаючи настрої українців у Галичині, пише таке: «Зрозуміла річ, що зміни в ЧСР, що недавно заіснували, мають вплив на думання і почування українського народу. Тому, що переважаюча частина українського народу карається під большевицьким пануванням, в інтересі українців Галичини є скріпити Польщу, Мадярщину й Румунію в боротьбі з большевизмом. А до цього належить і справа спільного кордону польсько-мадярського. Українці й поляки мали б зі становища політичного реалізму, цю концепцію підтримати. Абстрагуючи те, що від українців, громадян польської держави, очікується, що вони разом з усім населенням підтримають закордонну політику польської держави»⁷).

Вістка про те, що ЧСР перебудовується на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців, як також затвердження окремого уряду для Закарпаття (10 жовтня 1938 р.), поширилася блискавкою, не минувши й українців у Галичині. Ця подія збудила в них надію на створення П'ємонту для української державности. Зразу ж після закінчення Служби Божої в катедрі св. Юра у Львові 11 жовтня почав спонтанно формуватися похід, в якому взяло участь 20,000 українців. Ця демонстрація, набравши протипольський характер, викликала негайну протидемонстрацію поляків, що тривала два дні й закінчилася концентрацією польського війська в районах Ворохта-Станиславів-Підлюте.

Д-р Петро Мірчук у своїй книжці пише про маловідоме намагання провідних членів ОУН в Галичині під проводом Романа Шухевича таке: «Прибувши до Львова в середині жовтня 1938 р., Шухевич скотактувався з одної сторони з відомими йому членами ОУН, а з другої — з провідниками тогочасних українських легальних політичних партій та керівниками

українсько-господарських установ, з метою організування всесторонньої допомоги Закарпаттю. Він заініціював у Львові спеціальне політичне віче в обороні прав Закарпаття, в якому крім членів і симпатиків ОУН взяли участь теж члени Фронту Національної Єдності під проводом Дмитра Палієва та члени інших політичних партій. Зараз після віча відбулася імпозантна демонстрація українців у Львові проти мадярських зазіхань на Закарпаття, в ході якої повибивано вікна в мадярському консуляті й кількакратно атаковано польську поліцію. Подібні демонстрації відбулися швидко після голосної демонстрації у Львові майже в усіх інших містах Галичини. Таким способом Роман Шухевич заініціював морально-політичну мобілізацію усіх українців на ЗУЗ в обороні українського Закарпаття»^{7а}).

Великі демонстрації за українську державність відбулися в Нью-Йорку. «Виконайте свій обов'язок супроти свого народу й своєї землі», — кликав до них голос о. Невицького, звернень до всіх закарпатців на еміграції і в краю, — «не розбивайтеся на різні партії і групи, але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід». Збори домагалися разом із всією еміграцією самостійности для Закарпаття, прилучення до нього Пряшівщини та створення територіальної української армії.

Ці величаві демонстрації організував Комітет Оборони Карпатської України в Нью-Йорку, почесним головою якого був о. Невицький, що в листопаді 1918 року з рамена Народної Ради в Пряшеві заявився був за злукою з Україною. Переслідуваний за це чеською поліцією, змушений був виїхати до Америки. Предсідником Комітету обрано о. Беня, а секретарем — інж. о. Андрія Костя. Цей Комітет разом із всіма соборницькими організаціями Америки повів широку міжнародну акцію в користь Карпатської України, організувавши ряд зборів, віч і демонстрацій, та виславши десятки телеграм і меморандумів вирішальним чинникам світової політики.

Після створення федерації чехів, словаків і карпатських українців зайшла потреба створити Представництво Уряду Карпатської України в Празі. Життя приносило щодня проблеми, які не могли чекати на бюрократичне полагодження між Центральним урядом і урядом Карпатської України, але мусіли бути полагоджені відразу ж. Для цього тодішній міністер господарства, Юліян Ревай, іменував молодого правника, д-ра Вікентія Шандора, що закінчив студії у Празі і був добре

обізнаний з чеським життям, заступати уряд Карпатської України в Празі.

Одною із важливих ділянок, що належала сюди, була справа господарсько-фінансова. До кінця жовтня 1938 року чехи плянували свою господарсько-фінансову політику як одноцілу державу. Закарпаття в їх плянах і бюджеті було трактоване не більше колонії. Ця справа, після створення федеративної держави, створювала певні труднощі, бо чехи, беручи під увагу потрібні цифри про Закарпаття, брали їх з років, коли Закарпаття було більше залежне від політики чехів, а подруге, відступлення через Віденський арбітраж від Закарпаття міст — Ужгороду, Мукачєва й Берегова створювало у плянуванні господарсько-фінансову певну проблему. З цих причин господарсько-фінансове питання не могло опиратися на твердих цифрах з минулого, а мусіло бути до певної міри імпровізоване. Це й була головна роля, яку сповняло Представництво уряду Карпатської України в Празі.

До цього доходили ще інші справи, які треба було зразу полагоджувати. Одною з таких справ було підготування відповіді на ворожі (польські й большевицькі) демарші до чеського уряду в справі Карпатської України.

Іншою справою, яка виникла під кінець існування Закарпатської України, було закомунікування проголошення незалежності Карпато-Української Держави 15 березня 1939 року до відома великодержавам. Це був час, коли уряд Карпатської України в Хусті не міг цього виконати сам, бо був зайнятий справою оборони молодой держави проти малярської навали. Тому цю справу з успіхом виконало Представництво уряду Карпатської України в Празі під керівництвом д-ра Вікентія Шандора.

Безпосередні переговори представників Карпатської України (міністер д-р Є. Бачинський) і Малярщини в справі вирішення державних кордонів, що відбувалися в Комарні, перервано через неуступливість обидвох сторін.

Вслід за цим міністер закордонних справ Німеччини Йоахім фон Рібентроп покликав представників Словаччини, — прем'єра д-ра Й. Тіса та заступника прем'єра д-ра Дюрчанського й заступника Карпатської України міністра д-ра Є. Бачинського до Мюнхену на розмову. Ця авдієнція зробила на міністра Рібентропа позитивне враження. Хоча міністер Кар-

патської України д-р Є. Бачинський, який раніше був москвофілом, в цьому випадку, як представник уряду Карпатської України вив'язався зі свого завдання гідно, показавши себе добрим патріотом своєї країни.

Тому, що безпосередні переговори Мадярщини, з одного боку, й Словаччини та Карпатської України, з другого боку, не обіцяли великого успіху, обидві сторони погодилися на вирішення спірних справ на арбітражну комісію, що складалася із представників Німеччини, Італії і ЧСР. Неофіційними членами її були представники Словаччини й Карпатської України.

Перед відкриттям арбітражної комісії дня 2 листопада 1938 року, міністер Рібентроп перечитав спрецизовання цілей і компетенції цієї конференції: «Нашим завданням є остаточно визначити кордони між Мадярщиною і ЧСР на етнографічній базі та знайти відповідну розв'язку зв'язану з цим. Прийняте арбітражне рішення є зобов'язуючим і остаточним як для Мадярщини, так і для ЧСР⁸).

Дня 26 жовтня виявилось те, про що українці Закарпаття твердили й попереджали багато років тому, а саме: що А. Бродій і його партія служать мадярським інтересам. Чехи не хотіли тому вірити, добачуючи державну зраду радше з боку українців, ніж з боку Бродія. Того ж самого дня чехи позбавили А. Бродія становища прем'єра уряду Карпатської України, заарештувавши його за державну зраду. Новим прем'єром став о. д-р А. Волошин, а членами його уряду Ю. Ревай і д-р Бачинський. Новий прем'єр подав у своїй промові програму свого уряду, в якій між іншим запевнив польський уряд, що уряд Карпатської України не буде провадити протипольську політику.

Як голова Закордонної Делегації Карпатської України, в жовтні 1938 року я перебував з дружиною в Берліні, де крім інших справ, мав зустріч з полк. Михайлом Колодзінським-Гузаром. В його товаристві я відвідав японську амбасаду, де склав меморіал про нашу справу. В розмові з японським генералом ми просили про підтримку справи Карпатської України, а його особисто ми просили відвідати Карпатську Україну. Він наше запрошення прийняв і обіцяв, що зробить це найскоріше. Це сталося 15 грудня 1938 року, коли полк. Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали разом автом з Берліну через Відень і Словаччину до Хусту.

З М. Колодзінським-Гузаром я відвідав в той час литовський консулат, вручивши їм наш меморіал.

Під час мого перебування в Берліні в зустрічі з провідником ПУН-у ми обговорювали створення і справу проводу Організації Оборони — Карпатська Січ. Ми пропонували такий склад команди: командир Дмитро Длимпущ, його заступник — Іван Роман, секретар — Іван Рогач, пропагандивний референт — д-р Степан Росоха. Нашу пропозицію Карпатська Січ вповні прийняла. Членами штабу стали згодом: Роман Шухевич-Щука, Зенон Коссак-Тарнавський, Осип Карачевський-Свобода, Іван Кедюлич, Гриць Барабаш-Чорний, Юрій Лопатинський-Калина й Євген Врецьона-Волянський.

Дня 31 жовтня 1938 року виступив я з доповіддю про справу Карпатської України на Листопадовому святі в Берліні, що його влаштувало Українське Національне Об'єднання під головуванням підполковника Омельченка. Наступного дня, 1 листопада 1938 року я повернувся до Відня в товаристві Ярослава Барановського, Костя Мяльника-Горського й д-ра Миколи Сушка.

Першого листопада прибув до Відня прем'єр д-р о. А. Волошин, д-р Ю. Брашайко, д-р М. Долинай, Степан Клочурак, Ю. Гуснай та Іван Рогач, який в кінці жовтня 1938 року повернувся до Ужгороду, де став особистим секретарем прем'єра. Всі вони приїхали на арбітраж у справі кордонів між Мадярщиною та Карпатською Україною, що мав відбутися наступного дня.

Прем'єр о. д-р Волошин і його делегація дістали до своєї диспозиції все, що було приготовлене Делегацією Карпатської України. Правою рукою прем'єра був Л. Є. Гузар, молодий журналіст, який володів кількома мовами: французькою, англійською, німецькою, італійською та румунською. Прем'єр д-р А. Волошин уділив в той час десять інтерв'ю чужомовним кореспондентам, а Гузар, знаючи чужі мови, перекладав. Преса, особливо французька, широко писала про українців. Це варто підкреслити, бо на протязі двадцяти років французька преса ніколи не писала про нас, ніби ми взагалі не існували.

Дня 3 листопада Делегація після тяжкого удару, яким було відірвання Ужгороду й Мукачева з околицями, в справі віденського арбітражу видала декларацію, в якій протестувала проти порушення етнографічного принципу: «Делегація Карпатської України з найбільшим огірченням довідалася про рішення роз'ємчої комісії в справі кордонів Карпатської України у Відні з дня 2 листопада 1938. Стверджуємо, що віддання Мадяр-

щині Ужгороду й Мукачева з українськими околицями, як також і інших українських сіл по других округах, не відповідає етнографічним принципам, що лягли в основу політики, яка мала започаткуватися по Мюнхенській конференції. Делегація стверджує, що це рішення противиться справедливим інтересам Карпатської України⁴).

В цій же справі делегат «Об'єднання Українських Організацій» Америки, редактор «Свободи», д-р Лука Мишуга, видав окрему заяву: «Як делегат «Об'єднання Українських Організацій» в Америці, висланий до Європи для оборони справ Карпатської України на самостійне життя, заявляю, що присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 р. Роз'ємною Комісією в справі кордонів Закарпаття, порушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної Конференції в Мюнхені, і які повинні бути примінені супроти поселення Закарпаття. Рішення Роз'ємної Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують»⁹).

Закарпатський український поет Василь Гренджа-Донський у своїй поемі «Чорні хмари» представляє рішення віденського арбітражу так:

*...В листопаді — півроку тому —
ми горе і гірку біду зазнали:
Південну часть з нашої країни,
мов м'язи із живого тіла, відірвали.
Рішили так у Відні Гітлер, Муссоліні,
рішили так криваві їх арбітри.
Пошматували нас на жах,
і зараз там наш люд страждає,
бо люті гортіївські окупанти
здавили наш народ і волі там немає.
Мадяри гортіївські — це не люди,
а виродки, садисти, шовіністи,
ті завели страшний терор усюди
для нашої національної згуби¹⁰).*

Прем'єр Волошин вислав по арбітражі іменем українського уряду до американських братів наступну історичну телеграму: «Ми, уряд Карпатської України, звертаємося до Вас, наші брати за океаном, зі зазивом заманіфестувати свою солідарність

з нами в сьогоднішню вирішальну хвилину. Втрата Ужгорода й Мукачева, що є зраненням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про зрозуміння ваги хвилини»¹¹).

Заклик уряду Карпатської України знайшов широкий відгук. Соборницька еміграція на всіх європейських і заморських теренах повела широко заплановану акцію допомоги Українській Карпатській Державі.

Не дивлячись на те, що рішення віденського арбітражу для Карпатської України і Мадярщини були обов'язуючі, поляки вважали його лише першою фазою розрішення карпато-української проблеми. Полякам залежало в першій мірі на ліквідації цілості карпато-української справи.

Дня 20 листопада 1938 року польська агенція ПАТ подала: «Карпатська Україна стоїть напередодні перевороту. Частина Української Народної Ради в Хусті звернулася до мадярського уряду про інтервенцію, щоб пануючому хаосові й теророві зробити кінець. Мадярський уряд ще не зробив відповідного рішення. Розвиток подій на Карпатській Україні досягнув такого напруження, що сусідні держави не можуть спокійно та байдуже приглядатися цьому. Уряд Волошина, втративши всякий авторитет, не може собі дати раду з пануючим хаосом краю»¹²).

Брехня! Велика брехня від початку до кінця!

У відповідь на це Перша Українська Центральна Народня Рада подала 21 листопада 1938 року наступне проголошення: «Офіційні урядові мадярські чинники з дня 20 листопада 1938 року проголосили через радіовисилання і перед деякими представниками держав, що ніби то Перша Українська Центральна Народня Рада звернулася до мадярського уряду, щоб він прилучив до Мадярщини Карпатську Україну. При тім міжнароднім представникам мадяри показують якісь листи, ніби заслані з нашої сторони про прийняття нашої країни до мадярської держави».

«Цим проголошуємо перед цілим світом, подаємо до відома всім представникам держав, всім органам преси та всім чесним людям, що мадярські офіційні кола послуговуються способом підводу та містифікації, бо ані Перша Центральна Українська Народня Рада, ані інші заступники народу Карпат-

ської України до Мадярщини в справі опіки нашою країною не зверталися і не будуть звертатися»

«Низькі способи підводу (підступу) й містифікації, що їх уживають відповідальні кола Мадярщини, свідчать про те, що вони мають намір обманути та підвести представників інших держав і таким способом вплинути на зміну постанови арбітрів, що її прийняли великі держави дня 2-го листопада 1938 року у Відні».

«Закликаємо всіх людей доброї волі не вірити наскрізь брехливим і ганебним наклепам мадярської пропаганди, мадярським органам преси та мадярському радіовисиланню, котрі обманом і містифікацією намагаються вплинути на міжнародню опінію, щоби тим способом оправдати свої захватницькі наміри».

«Всі органи преси, які стоять на об'єктивнім становищі у відношенні до Карпатської України та до її народу, просимо передрукувати це наше проголошення і надалі користуватися об'єктивними джерелами в черпанні інформацій про життя і працю нашого народу та нашої держави»¹³).

Та мадярський уряд не заспокоївся. Вдовж кордону Карпатської України мадяри сконцентрували всіх родів зброю, щоб в найближчих днях заатакувати Карпатську Україну. Мадярська дипломатія далі працювала над тим, щоб знайти для себе виправдання та зрозуміння їхньої агресії. Співучасть в агресії була запевнена.

Мадярський напад мав відбутися 21 листопада 1938 року. Ще чорнило на підписах віденського арбітражу не висохло (менше як три тижні), а Мадярщина вирішила зламати урочище приречення, що вона признає рішення віденського арбітражу «зобов'язуючим і остаточним» засобом у полагодженні спірних проблем поміж нею і Карпатською Україною.

Про плянований напад мадярів на Карпатську Україну Німеччина довідалася через Італію. Речник німецького міністерства закордонних справ Йоакім фон Рібентроп радив мадярам почекати, бо цей вчинок мадярів міг би здискредитувати Німеччину та Італію як членів віденського арбітражу. Крім того, публічна опінія світу ще не забула про «етнографічний принцип», що ліг в основу полагодження спорів ЧСР з її сусідами. В тому часі Гітлер мав уже свій плян, щоб цілковито зліквідувати ЧСР, але ще не настав відповідний час для його дії.

Мадярський уряд «послухав» поради Рібентропа й припинив агресію, яка вже була в процесі підготовки.

Півурядова мадярська преса пропонувала полякам піти на уступки німцям у справі Данцігу й Коридору, щоб заохотити німців дати мадярам свою згоду військово зайняти Карпатську Україну. Польща на таку пропозицію мадяр страшенно обурилася, обвинувачивши Мадярщину в тому, що вона не використовує вигідної нагоди забрати Карпатську Україну.

Для кращої ілюстрації відносин поміж Польщею і Мадярщиною варто навести голос «Express Rogannu» з 22 листопада 1938 року. Він писав: «Від декількох тижнів доля Карпатської України тримала публічну опінію в напруженні. Намагання мадяр прилучити Карпатську Україну до своєї держави підтримувало польське громадянство під кожним оглядом. Польська преса дотепер стримувалася з критикою мадярської тактики, не дивлячись на те, що тактика міністра Закордонних Справ Кані не розумна, бо він замість чину, лише говорить. Мадярщина не спромоглася використати винятково сприятливу ситуацію, яка постала в часі розподілу ЧСР, щоб задовольнити свої історичні амбіції — прилучити Карпатську Україну до Мадярщини. Правда, Польща заінтересована в ліквідації Карпатської України тільки на другорядно, бо матеріальна користь з цього припаде Мадярщині, тому вимагається, щоб мадяри діяли перші, польський уряд не може в цьому випадку тягнути мадярський уряд за собою»¹⁴).

Не може бути жодного сумніву в тому, що Польща змінила свою думку про «українську небезпеку», що має на меті відбудувати «Велику Україну».

Польща, залишивши мадярів у спокої, почала нав'язувати співпрацю з ССРСР, який так, як і Польща, не хотів допустити до створення самостійної соборної України. Хоч відносини Польщі зі Союзом від 1934 року після заключення пакту неагресії з Німеччиною, досить охололи, однак польський амбасадор у Москві Гжібовскі на протязі двох тижнів мав дві зустрічі з большевицьким комісаром Молотовим. Обидва дипломати вияснили дещо ситуацію. Вони ствердили, що: «Всі існуючі договори, включно з польсько-советським пактом про ненапад з 25 червня 1932 року, залишаються і надалі в силі у повній ширині й надалі творять базу для співпраці поміж Польщею і ССРСР»¹⁵).

Крім цього було ще більше всяких рішень у справі співпраці Польщі з ССРСР, але вистачає вже цього одного ствердження, щоб уявити собі співпрацю цих двох окупантів української держави.

Одноставність реакції Польщі й СРСР до української справи можна побачити в наступному:

Дня 16 грудня 1938 року польський амбасадор в Празі передав міністрові Закордонних Справ Хвальковському протест, у якому звертається увагу празькому урядові, що на території ЧСР відбуваються події, які своїми наслідками можуть пошкодити взаєминам поміж Польщею і новою ЧСР. У повідомленні агенції ПАТ не сказано, про яку організацію тут мова. Пізніше справа виявилася, що дія відбувається на території Карпатської України, а згадана організація — це «Карпатська Січ».

День після цього, советський посол у Празі передав урядові ЧСР протест, який заторкував подібні справи, як і польський протест.

Празький уряд заявив, що він не має ворожого наставлення до згаданих держав, однак обіцяє перевести слідство в цих справах, бо він не може дозволити, щоб ворожі акції, скеровані проти інтересів його сусідів, відбувалися на його території.

Відповідь на польський протест з дня 16 грудня прийшла з Хусту через інтерв'ю поміж Ю. Ревасм і краківським «*Ilustrowany Kurjer*». Ю. Ревай категорично заперечив, що на території Карпатської України переводиться протипольська пропаганда та що готуються пляни до відбудування «Великої України». «Невеличкий край з 660,000 мешканцями» — сказав Ревай, — «не може собі дозволити вести протипольську політику. Про «Карпатську Січ» він сказав, що це тільки мілітарне виховання молоді. «Карпатська Січ» ні в якому разі не постала для того, щоб провокувати польський нарід»¹⁶).

Без сумніву, справа Карпатської України набрала в польському громадянстві за останні два місяці колосальне значення. Розпочалося це великою українською демонстрацією, що 11 жовтня вирушила від катедри св. Юра, після якої відбувалася дводенна польська демонстрація. Боротьба за спільний польсько-мадярський кордон перенісся і на терен сойму. 3 грудня 1938 року предсідник сойму, говорячи про їхню програму, ствердив, що ціллю польської закордонної політики є допомогти Мадярщині здобути Карпатську Україну, створивши в той спосіб спільні кордони.

Проти цього гостро запротестував речник української парламентарної репрезентації, віцемаршал польського сойму В. Мудрий, який заявив: «Не треба забувати, що український на-

род через спорідненість крові, спільної традиції, спільний національний дух творить одну, нероздільну одність, незалежно від того, в якій державі й під якою владою він живе»¹⁷). Як тільки віцемаршал В. Мудрий почав критикувати висилку польських терористичних банд на територію Карпатської України, знялася в соймі велика буря. Тільки завдяки маршалові сойму не прийшло до кровопролиття.

При цій нагоді віцемаршал В. Мудрий заповів, що українська репрезентація незабаром подасть свій проєкт автономії для українського населення, що живе в польській державі. Такий проєкт передано на руки маршала сойму за пару днів і його підписали 15 українських послів. Проєкт конституції складався з 21 -го параграфа. Там читаємо:¹⁸) «Український народ, заселяючий територію Східньої Галичини, Волині й Полісся, домагається створення територіяльної Автономії для цих областей, щоби зрівнятися в громадських правах з польською громадськістю, запевняючи українському народові політичну, культурну і господарську рівноправність».

«Автономна територія обіймає приблизно $\frac{1}{3}$ території Польщі з 9 мільйонами населення зі столицею Львів, де міститься окремий український сойм. Треба зазначити, що в вересні 1922 року Галичина і Волинь мали через польське законодавство загарантоване право на широку самоуправу. Однак, цей закон ніколи не був переведений в життя. Для такої держави як Польща, що складається у великій мірі з національних меншин, де національні, культурні і господарські інтереси перехрещуються, не може бути лише одного закону для всіх, не узгодивши специфічність національних меншин. Український нарід в Польщі має своє національне почуття і свою історію, що нагадують йому його світле минуле. Це національне почуття українського народу не може бути плекане в такій політичній атмосфері, яка має місце сьогодні в Польщі. Проєктована автономія створює не лише забезпечення українського національного життя в Польщі, але рівночасно нормалізує польсько-українські взаємини».

Проурядова «Газета Польська», коментуючи проєкт автономії, заявляє, що певного роду національний характер українців в Польщі визнається так довго, як довго він не шкодить одності польської держави. «Проєкт віцемаршала посла Мудрого противиться одності і неподільності польської держави. Польський уряд цілком не є заскочений новим проєктом авто-

номії, бо ми знаємо, що він є плодом зфабрикованим за кордоном для розбиття цілості польської держави).

Формальну відповідь дістав віцемаршал Мудрий на свій проєкт автономії від маршала сойму, який «вважає», що його проєкт змінює конституцію держави, а для цього вимагається щоби проєкт був підписаний $\frac{1}{4}$ всіх послів сойму»¹⁹⁾.

Події, що постали за останній рік поставили Польщу перед тяжким завданням. Національний принцип, що ліг в основу упорядкування справ ЧСР, не залишився без наслідків для польської держави з її національними меншостями. Польща могла б витягнути науку, як не треба діяти, щоб захоронити неподільність своєї держави, або щоб не повторити досвіду, що його зазнала ЧСР. Як ми знаємо з пізніших подій, Польща таки нічого не навчилася.

Віденський арбітраж і існування Карпатської України принесли для закордонної преси велике роз'яснення української проблеми взагалі. Французька й англійська преса широко розписувалася про українські визвольні змагання. Особливо ця перша завдала Польщі багато клопотів. Польський амбасадор в Парижі Лукасевич кількакратно відвідував французьке міністерство Закордонних Справ, щоб довідатися, яке становище займає Франція у справі вирішення української проблеми.

Советський амбасадор в Парижі й собі наслідував польського амбасадора. Під час дискусії у французькому парламенті 14 грудня 1938 року, міністер Закордонних Справ Фландин заявив, що Франція і надалі підтримує свій договір з Советами, і що вона не має жодного договорення ні з ким у справі української проблеми.

Як ми це раніше бачили, совети й Польща від 25 листопада 1938 року, коли вони спільно договорилися, що йдуть спільним шляхом. Ця однозгідність в боротьбі проти української «небезпеки» була виявлена, коли Польща й совети подали пражському урядові тотожні причини протесту проти української «небезпеки».

* * *

Праця Закордонної Делегації Карпатської України не мала повного успіху з причини того, що не досягла признання повної незалежності Закарпаття і гарантій для її кордонів без зв'язку з рештою Чехо-Словаччини. Це впало болючим ударом на Карпатську Україну пізніше в березневих днях, коли вона мусіла поділити долю цілої ЧСР.

Однаке безумовним успіхом було відвоювання Закарпаття від мадярських претензій восени 1938 року для виборення йому права зфедерованої держави. Це дало змогу перевести у Карпатській Україні глибоку національно-освідомлюючу й державно-конструктивну працю і зробити її перед світом речником українських змагань. Коли прийшла березнева криза, Карпатська Україна могла вже устами свого законодатного представництва й пролитою кров'ю заманіфестувати свою справжню волю!

Закордонну Делегацію Карпатської України по віденському арбітражі розв'язано включно з її членами. Одні повернулися до Америки, інші на рідну землю, щоб взяти живу участь у державному будівництві. Я, будши уповноваженим прем'єра д-ра А. Волошина для зв'язку зі Закордонним Проводом ОУН, залишився ще за кордоном до 15 грудня 1938 року.

В Хусті я далі утримував зв'язок із закордоном. На протязі одного тижня я майже кожний день переводив, може, одну годину часу з прем'єром д-ром А. Волошином, щоб зреферувати йому про все те, що Делегація Карпатської України разом з Проводом ОУН зробили.

Моя дружина, приїхавши до Хусту, цілком пірнула у працю Жіночої Січі, ставши організаційною референткою і заступницею командантки пані Тисовської.

Після Нового Року 1939 вирішено зорганізувати в Хусті інструкторський курс для членів Жіночої Січі, в якому взяло участь 50 членів Жіночої Січі, що склалися з учительок народних шкіл. Міністер Шкільництва й Народної Освіти Августин Штефан уділив учасникам курсу спеціальну відпустку для цього курсу.

Інструкторський курс обіймав такі ділянки: організування жіночих відділів Карпатської Січі по містах, санітарна ділянка, розвідка і т. д. Організаторками курсу були: Марія Химинець і Ніна Михалевич, а інструкторами курсу були: Зенон Коссак, Іван Кедюлич і інші.

Цей вишкільний курс спричинився у великій мірі до масової організації нашого жіноцтва. В цьому допомогло також те, що моя дружина з рамени Жіночої Січі домовилася з головою Жіночого Союзу Українок, пані Невиською. Рішено, щоб молодше жіноцтво вступало до Жіночої Січі, а старші віком жінки — до Жіночого Союзу. Це домовлення дуже допомагало, бо жіноцтво знало своє місце без жодних сварок і непорозумінь.

Для повної координації праці молодого жіноцтва треба було ще домовитися з жіночим Пластом. На Крайовому З'їзді Пласту в Хусті цю справу розв'язано так, що мою дружину вибрано крайовою провідницею жіночого Пласту на Карпатську Україну. Для чоловічого Пласту Крайовим Провідником вибрано Степана Пап-Пугача.

У наслідок цих подій, праця Жіночої Січі була вповні координована поміж існуючими жіночими організаціями Закарпаття. Була тільки одна біда, що вже не було коли розгорнути й переводити працю, бо скоро надійшов кінець існуванню нашої улюбленої батьківщини — Карпатської України.

Поручник Іван Кедюлич

На наші Різдвяні Свята згідно з традицією, зібралися всі члени великої Кедюличової родини у батьковій хаті в Перечині. Мій швагер, ширий друг, Іван Кедюлич з яким я дружив ще як студент Торговельної Академії, і з яким ми мали обидва в той самий день весілля, був разом із жінкою і дітьми на святі. В розмові з ним я і моя дружина запитали його, чому він сидить у Великій Стужиці на Березнянщині, далеко від Хусту, де він був директором народної школи. Ми запропонували йому перенестися до Хусту, де його здібності можуть бути використані далеко краще ніж у Великій Стужиці. Іван, будиши ширим українським патріотом не дався довго переконувати. За два дні він разом із дружиною був уже у Хусті, тут став поручником Карпатської Січі, був прекрасним інструктором як чоловічої так і жіночої Січі. Він закінчив чеську старшинську Академію, з якої вийшов з рангою поручника.

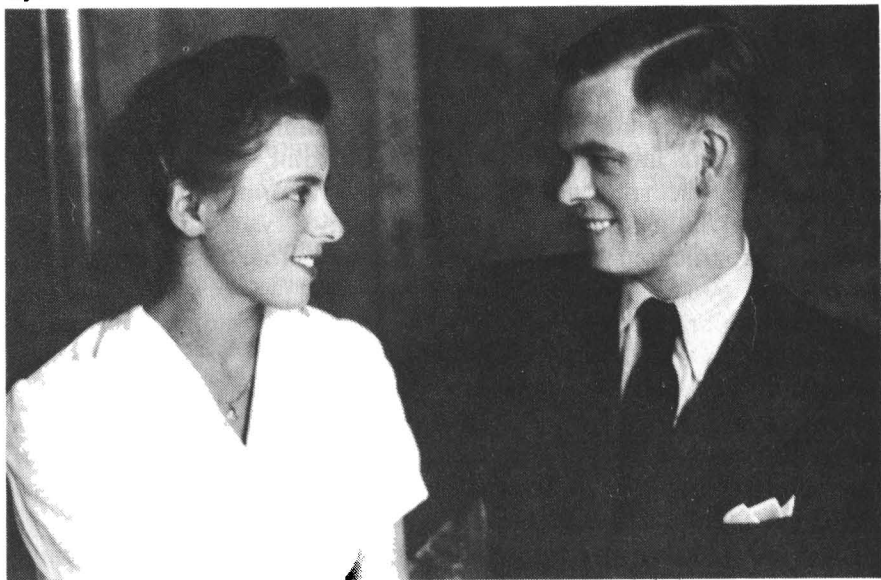
3 Перечина я поїхав 8 січня 1939 року до Берліну, куди мене вислав прем'єр д-р А. Волошин, щоб через відомі контакти, що їх мала ОУН, влаштувати зустріч нашого прем'єра з німецьким канцлером А. Гітлером.

Як відомо, на підставі рішення Мюнхенської конференції мала бути дана гарантія кордонів ЧСР після того, як польські й мадярські вимоги були задоволені. Проте, до кінця 1938 року тих гарантій не дано, не дивлячись на те, що поляки дістали свої етнографічні польські землі 2 жовтня 1938 року, а Мадярщина дістала Ужгород, Мукачів і Берегів на підставі віденського арбітражу, 2 листопада 1938 року, що згідно з рішенням уважалося остаточним полагодженням спорів поміж Мадярщиною і Карпатською Україною.

Прем'єр Волошин цілком правильно добавчував у цьому зволіканні визнати й гарантувати кордони ЧСР певну тенденцію Німеччини й Італії. У зв'язку з цим він хотів добитися того, щоб Карпатська Україна дістала від Німеччини гарантію непорушності її кордонів.

Велике обурення і протест карпато-українського уряду, а за ним і всього населення Карпатської України викликало назначення празьким урядом третім міністром Карпатської України чеха, великого москвофіла й полонофіла, генерала Льва Прхалу. Це рішення чеського уряду суперечило конституційним постановам, бо міністрів Карпатської України іменує президент Чехо-Словаччини, але на пропозицію прем'єра уряду Карпатської України. Прем'єр д-р А. Волошин предложив чеському

президентові Гахові цілий список осіб, кандидатів на третього міністра. Та Гаха відкинув усіх кандидатів, а призначив Прхалу.

Автор з дружиною Марією

Це було зневагою прав українського Закарпаття на самоуправу. Населення Карпатської України відповіло на це акцією бурхливих протестів по всій країні. Тимчасово пригашений конфлікт поміж українськими господарями й чеськими зайдами вибухнув з новою силою. Чеське військо на поставу населення і уряду Карпатської України, що відкинули призначення Прхали, перевело демонстрацію танками по вулицях Хусту, а жандармерія — збройними нападами на Січовиків (Білкі, Рахів, Торунь, Королево та інші). Ходило тут про організаційну акцію застрашення населення.

Кожної хвилини могло прийти до вибуху. Карпатська Січ в цілій країні стояла постійно на поготівлі. В цій атмосфері пройшов 20-річний ювілей проголошення соборности українських земель 22 січня 1919 року в Києві, що являвся рівночасно маніфестацією та виявом волі Карпатської України жити суверенним життям. Змобілізований похід величезних мас українського населення перед урядовим будинком і Командою Січі був показом української сили й рішучости.

Генерал Прхала побачивши такий організований спротив

уряду й населення, повернувся до Праги. Після цього на короткий час настало відпруження, яке Команда Січі використала для скріплення праці на провінції. Відбувся цілий ряд окружних та районних з'їздів Січі, що свідчило, як глибоко й могутньо розрослася Січова Організація та її ідея. Всі ці з'їзди проходили під провідним гаслом — «Зброю Січі! Беззбройність Карпатської Січі в обличчі ворожого наставлення чеського війська й концентрації армій польської і мадярської, мусіла при першому більшому захитанні міжнародної рівноваги неминуче закінчитися великою катастрофою для Карпатської України.

Демонстрація 22 січня 1939 року в Хусті

Інтрига празького уряду накинута Карпатській Україні свого міністра й взяти під свою контролю все життя країни, спонукало уряд прискорити вибори до Першого Союзу Карпатської України. Вибори проголошено на 12 лютого 1939 року. Це мав бути свого рода плебісцит довіря народу до своєї української влади. Сотні Січовиків виїхали з Хусту в терен на пропагандивну кампанію по селах. Вибори пройшли з великим успіхом, бо 94% населення голосувало на листу уряду.

Дня 19 лютого 1939 року, тиждень після успішних виборів, скликано до Хусту II-ий З'їзд Карпатської Січі, що показав силу й повагу націоналістичного руху на Закарпатті. Цілий ряд доповідів на з'їзді вказували шляхи, якими мало йти карпато-українське державне будівництво. У своїх резолюціях З'їзд до-

магався головним чином українізації служби безпеки, урядового апарату та озброєння Карпатської Січі.

Дня 4 березня відбулася поїздка делегації уряду Карпатської України до Берліну — бюро Кеплера — в справі господарських переговорів. Провідником делегації був міністер Ю. Ревай, а членами делегації були: д-р В. Комаринський, інж. Л. Романюк і М. Бабота. Автор цих рядків брав участь з рамени К. Е. ОУН Закарпаття.

Перший день розмови проходив дуже успішно. На другий день розмов, німецькі газети принесли вістку з Праги, що чеський уряд в реконструкції уряду Карпатської України усунув Ю. Ревая зі становища міністра. Натомість повторив призначення чеського генерала Прхали. Дальшим міністром став С. Клочурак, а державним секретарем Ю. Перевузік.

Позбавлення мандату міністра Ю. Ревая унеможливило продовження вести переговори з німецьким урядом, тому господарська делегація повернулася додому з порожніми руками. Міністер Ревай позбавлений міністерської течки взагалі вже не повернувся на Карпатську Україну, хоча в тих бурхливих березневих часах, його присутність в краю була необхідною.

Поновним призначенням ген. Прхали міністром Карпатської України і переданням під його контроль фінанси, комунікацію і внутрішні справи, і в додатку ще й рішучий голос вжити чеські збройні сили, зроблено його фактичним диктатором, паном життя і смерті всього населення Карпатської України. Для Карпатської Січі настали тижні гострого поготівля, без спочинку й сну як у Хусті, так і по всій країні.

Як я вже згадував про операційний план Гітлера відносно ЧСР, що він його підписав 30 травня 1938 року. Зміст цього плану звучить так: «Моїм незмінним бажанням є в найближчому майбутньому при допомозі війська знищити ЧСР. Початок військової операції назначено на 1 жовтня 1938 р.». Знаючи це, аліянти зробили все можливе, щоб не допустити до війни. Тому у великому поспіху скликано на 29 вересня 1938 року конференцію чотирьох великодержав до Мюнхену, щоб передати Гітлерові все, що він бажає. Однак це не задоволало його, а навпаки, це його більше розгнівало, бо перешкодило йому в його пляні цілковито знищити ЧСР.

В наслідок відступлення судетських земель Німеччині, план Гітлера треба було дещо змінити. Якщо перед Мюнхеном Гіт-

лер міг мати оправдання збройного нападу на ЧСР, бо він виступав як великий чемпіон за демократичний принцип — право на самовизначення народів, після розв'язання справи судетських німців ця можливість відпала. Тому Гітлер мусів трохи вчекати, бо йому не було зручно перекреслювати мюнхенські постанови, як і віденський арбітраж. Тепер треба було шукати такого укладу сил для підбою решти ЧСР, в якому він, будучи агресором, міг показатися перед світом як великий добродій.

Мадярські й польські члени уряду починаючи від серпня 1938 до березня 1939 року неодноразово мали розмови з Гітлером на тему спільного мадярсько-польського кордону. Гітлер багато разів закидав мадярам те, що вони не використали сприятливу кон'юнктуру, щоб забрати Карпатську Україну в подібний спосіб, як це зробили поляки з Тешином та околицею. В тому замішанні, яке створив Мюнхен, чехи стратили голову, а поляки 30 вересня 1938 року вислали ультимат ЧСР, що вони 2 жовтня 1938 року займуть Тешин з околицями. Гітлер вважав, що це саме могли зробити мадяри зайнявши Карпатську Україну.

Відношення Польщі до Німеччини від половини листопада 1938 року дещо охололо. Сталося це через відновлення пакту ненападу з СРСР заключеного в 1932 році. Справа Данцігу й коридора була також не маловажна для Польщі, до якої Німеччина заявляла свої претензії. Але здається, що найбільшою причиною охолодження відносин Польщі з Німеччиною була українська справа.

Світова преса широко розписувалася про можливість постановлення Української Соборної Держави. З багатьох пресових коментарів виходило, що Німеччина має в тому свій інтерес. Аналізуючи цей збіг обставин, що витворився в наслідок заіснування автономної Карпато-Української Держави, Польща побачила в цьому велику небезпеку для себе. І тому у розмові польських урядових чинників під проводом міністра Закордонних Справ полк. Юзефа Бека з німецькими представниками під проводом Гітлера дня 5 січня 1939 року відбулася широка дискусія на тему України й відношення до неї Німеччини. А. Гітлер недвозначно дав до розуміння полякам, що він не має в той час жодного зацікавлення Україною.

«Наступного дня відбулася зустріч маршала Бека з міністром Закордонних Справ фон Рібентропом. Однією з голов-

них тем до обговорення була політика, що її повинна Польща й Німеччина притримуватися у відношенні до ССРСР. А тим самим і відношення щодо створення Великої України. **Всяку небезпеку з українського боку Польща може виключити лише при спільній співпраці з Німеччиною.** Польща могла б дістати спеціальні користи в українській справі, а Німеччина підтримувала б Польщу у кожному випадку. Ця ситуація вимагала від Польщі більше виразного антибольшевицького наставлення (вступлення до антикомінтерну, прим. автора), бо інакше не могло бути мови про спільні інтереси»²⁰).

Маршал Ю. Бек не міг піти на пропозицію міністра Рібентропа, і 25 листопада 1938 року він відновив співпрацю з ССРСР, який мав ті самі проблеми з українською «небезпечкою», що й Польща. Обидва окупанти України знаходилися на тому самому кораблі.

Як тільки конференція марш. Бека з мін. Рібентропом закінчилася, Рібентроп розіслав всім дипломатичним місіям за кордоном інструкції як вони повинні реагувати на звідомлення світової преси про Україну й співучасть в цьому німецького уряду. Це було те, що Гітлер сказав марш. Бекові, що Німеччина не має інтересу в будівництві Великої України. Цим твердженням Гітлер намагався задоволити не лише Польщу, але також і Советський Союз²¹).

Мадярський уряд через неспокій у себе вдома, що створився тим фактом, що постав через широку пропаганду й приготування захопити всю Карпатську Україну, а що на разі так не сталося, мусів стало робити якісь терористичні акти супроти Карпатської України та щоб вказати, що справа окупації Карпатської України мається у пляні. Як ми знаємо, однією з таких спроб окупації було приготування на 20 листопада 1938 року. Але тому що Німеччина вчасно довідалася про це приготування мадяр, вона цьому нападкові стала на перешкоді.

Одним із подібних випадків мав бути напад на Карпатську Україну, призначений на неділю 12 лютого 1939 року, на день виборів до Першого сойму Карпатської України. Мадяри, знаючи, що в цей день все населення і урядові чинники Карпатської України зайняті виборами, не сподіватимуться такого нападу, сконцентрували свої війська на кордонах Карпатської України. Як причину свого плянованого нападу мадяри подали німецьким урядовим чинникам — неспокої і очікування серйозних заворушень тієї частини населення Карпатської Украї-

ни, яка є проти української влади д-ра А. Волошина. Німецький уряд порадив мадярам заспокоїтися, щоб мали терпеливість, бо для них ще не прийшов час. Їх своєчасно повідомлять, коли настане час для акції.

Заплянованим нападом на 12 лютого мадяри не досягнули нічого реального, але скріпилися надією Берліну, що про них не забуто. Будьте на поготівлі, коли прийде час, сказала їм Німеччина.

В пляні Гітлера зайняти Чехію і Моравію справа Словаччини відігравала важливу роль. Треба було переконати Словаччину, щоб вона проголосила свою незалежність, тоді настане відповідний час для мадярів — окупувати Карпатську Україну, а Чехію і Моравію Гітлер візьме під свою охорону. Ось такий був плян Гітлера.

Розпочалося це ще в листопаді 1938 року, коли словацький міністер Фердинанд Дюрчанський разом з державним секретарем для німців у словацькому уряді з Францом Кармазином відвідали фельдмаршала Г. Герінга. Вислідом розмов цих державних мужів було намагання Словаччини до цілковитого усамотійнення.

2 грудня відбулися відвідини проф. Войцеха Туки, одного із словацьких провідників мадярської орієнтації, разом з Ф. Кармазином. Цим разом відбулася зустріч Ф. Дюрчанського з Гітлером у присутності міністра Рібентропа. Темою розмови була допомога Німеччини здобути повну незалежність для Словаччини. Гітлер заявив, що він не гарантує кордонів ЧСР, але зате він міг би будь-коли загарантувати кордони Словаччини.

На початку березня 1939 року, при реконструкції празького уряду словаки домагалися більшого слова в цьому уряді. Чехи готові були дати словакам більший голос у федеральному уряді, але забажали від словаків запевнення, що словаки не проголосять незалежності Словаччини. Словаки цього запевнення не хотіли дати, тому дальші переговори 10 березня 1939 року перервано, а чеський президент Гаха розпустив тогочасний уряд під прем'єрством д-ра Тіса, передавши ведення справ словацького уряду міністрові Йосифові Сівакові.

4. МАДЯРСЬКА ОКУПАЦІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

В очікуванні свого часу на окупацію Карпатської України Мадярщина була спокійнішою від Польщі. Вона не чекала пасивно на свою чергу, але старалася активно вплинути на розвиток подій. Мадярщина була свідомо принципу — «щоб дістати, треба спочатку дати». Вона була знаряддям німецької політики в Лізі Націй, а 13 січня 1939 року вона приступила до Анти-Комінтерну, що до того часу складався з Німеччини, Італії і Японії.

За свою співпрацю з гітлерівською Німеччиною Мадярщина дістала запоруку, що у відповідний час вона дістане згоду німецького уряду на військову окупацію Карпатської України. Питання окупації було тільки справою часу, а не засадничою справою, бо німецькі «аранжери» готували другу фазу ліквідації ЧСР, плянуючи перевести все за одним разом.

За Карпатську Україну Мадярщина, крім усього іншого, заплатила стратою свого політичного маневрування. Під час Другої світової війни вона стала цілковито васалом Німеччини, а після програної війни Мадярщина, крім поразки, втратила ще й свою незалежність. Як каже приповідка: Мадярщина заплатила «задорого за свиставку».

У зв'язку з окупацією Мадярщиною Карпатської України Польща досягнула свій так бажаний спільний мадярсько-польський кордон, чим усунено «українську небезпеку», якої вона так боялася. Цю небезпеку усунено ще для одного окупанта України — ССРСР, бо віддання Карпатської України мадярам наблизило Німеччину до ССРСР, а в серпні 1939 року це наближення завершилося підписанням договору між цими двома імперіялістичними потугами. Сталося це всупереч тому, що нацистська Німеччина й большевицька Москва мали відмінний політичний світогляд, але з тактичних причин вони об'єдналися, щоб розділити поміж собою Польщу. У їхніх засадничих міркуваннях Німеччину й ССРСР можна поставити під спільний знаменник, бо їх єднала одна мета — пляноване світове панування.

Наближення ССРСР до Німеччини помітне вже було на 18 Конгресі комуністичної партії у Москві у промові Сталіна (дивись «Ізвестія» з 11 березня 1939). У цій промові Сталін сказав:

«Характеристичним є крик, що його вчинили англійсько-французька преса, а за ними й північно-американська преси довкола Советської України, які твердили, що Німеччина готується незабаром напасти на Советську Україну з метою прилучення її до Карпатської України з її 700,000 мешканців. Виглядало, що цей дуже підозрілий крик мав на меті затруїти атмосферу між Німеччиною та ССРС і без жодної причини спровокувати конфлікт з Німеччиною».

Ще більше характеристичним є те, що деякі європейські політики й журналісти, стративши терпеливість в очікуванні на похід Німеччини проти України, заявляли, що Німеччина завела їх, бо вона, здобувши ЧСР, замість іти походом на Схід, починає домагатися від західних європейських держав звороту своїх колоній. Думалося, що якщо західні держави погодяться на те, щоб віддати судетські землі Німеччині, то Гітлер за ту ціну піде походом проти ССРС. Німеччина відмовляється тепер вив'язатися з цього зобов'язання»!).

Я вже згадував, що 8 січня 1939 року мене післав тодішній прем'єр Карпатської України д-р А. Волошин до Берліну, щоб через відомі зв'язки, що їх мав Закордонний Провід ОУН, постаратися про авдієнцію у Гітлера для нашого прем'єра, щоб просити Німеччину про гарантію кордонів Карпатської України. Не дивлячись на всі наші зусилля, нам не вдалося цього досягнути, бо як видно Німеччина вже мала свої пляни щодо Карпатської України. А видно це з того, що коли 23 січня 1939 року міністер Закордонних Справ ЧСР Фр. Хвалковський звернувся до Рібентропа, міністра Закордонних Справ Німеччини, в справі гарантії для чехо-словацьких кордонів, він не дістав від нього належної відповіді. Для Німеччини в тому часі справа кордонів ЧСР не була актуальною, бо вона плянувала не гарантувати, а змінити ті кордони, не дивлячись на те, що п'ягання гарантій кордонів ЧСР було однією із точок Мюнхенської конференції.

Вже від тижнів можна було припускати, що існування ЧСР не буде довготривалим, що за короткий час прийдуть якісь зміни. Якими ці зміни будуть, ніхто з певністю не міг сказати. Бувши в Берліні 9 березня 1939 року я зустрівся з директором Української Пресової Служби В. П. Стаховим, який щойно мав розмову з підполковником Куртом Гребе, одним із посередників у зв'язках, які Провід ОУН утримував із німецькими військовими колами. Стахів сказав мені, що є відомості про

те, що за кілька днів будуть великі зміни в ЧСР і тому є вказаним бути готовим на всяку евентуальність.

По обіді 12 березня 1939 року Гітлер наказав покликати мадярського амбасадора в Берліні, Деми Стояя, якому заявив, що прийшов час, на який мадяри так нетерпеливо чекали. Він просив амбасадора поїхати до Будапешту, щоб особисто поінформувати мадярську владу, що розвалення ЧСР почалося та що він, Гітлер, готовий підтримати незалежність Словаччини, а у справі Карпатської України мадяри мають вільну руку. Про це своє рішення Гітлер пізніше повідомив Італію.

Плянком Гітлера було, щоб Мадярщина розпочала напад на Карпатську Україну негайно. Хоч мадяри довго чекали на той час, коли зможуть окупувати Карпатську Україну, все ж таки потребували трохи часу для підготовки воєнної дії. Та Гітлер від свого домагання розпочати негайний напад на Карпатську Україну не уступив. Після телефонічної розмови з Гітлером мадяри погодилися розпочати воєнні акції наступного дня. Це було конечним для Гітлера, щоб виправдатися перед світом, що «збіг обставин» змусив його до того, щоб виступити в обороні своїх 200,000 німців, що ще залишилися у Чехо-Словаччині після зайняття Судетів.

В тому часі, коли аліянти припускали, що Гітлер буде дотримуватися постанов у Мюнхені в справі кордонів ЧСР, словаки довідалися через провідника карпатських німців, що Гітлер має намір цілковито зліквідувати ЧСР. Для словацьких провідників, які були поділені на дві групи — д-р Тісо й Кароль Сидор, були прихильниками федерації з Прагою, а Фр. Дюрчанський, проф. Тука і Ш. Мах були за незалежністю Словаччини, — проблема ліквідації ЧСР створила серйозну проблему. Для словаків існували тільки дві можливості: стати частиною мадярської держави або проголосити незалежність.

Чеський уряд був свідомий того, що Гітлер готує йому засідку й що деякі словацькі провідники беруть у тому участь. Взявши це під увагу, президент Гаха 10 березня розпустив словацький уряд і проголосив воєнний стан на Словаччині, заарештувавши Ш. Маха й проф. Туку. Дюрчанському й д-рові Тісові пощастило дістатися до Відня. В цих умовах президент Гаха назначив К. Сидора прем'єром словацького уряду. Першим кроком новоназначеного прем'єра було звільнити з в'язниці Маха й Туку. На другий день свого урядування, 12 березня Сидор домагався, щоб вся чеська армія опустила на протязі 48-ми годин словацьку територію.

Гітлер уважав, що події на Словаччині не є суто чеською справою і тому 12 березня 1939 року вислав до Братислави делегацію під проводом В. Кепплера, представника міністерства Закордонних Справ, який заохочував Сидора проголосити незалежність Словаччини. Сидор не погодився, мотивуючи це тим, що він не має повноважень для цього, тому зроблено за-рядження, щоб д-р Тісо й Дюрчанський, які перебували тоді у Відні, полетіли до Берліну, а після їхнього повернення заряджено скликати надзвичайну сесію словацького сойму.

Під час зустрічі д-ра Тіса й Дюрчанського з Гітлером, цей останній запропонував всі можливості дальшого існування Словаччини. Якщо словаки проголосять незалежність, він охоче підтримає їх, навіть гарантуватиме непорушність їхніх кордонів. Якщо ж вони відмовляться від незалежності, або не бажатимуть зірвати зв'язків з Прагою, він залишить дальшу долю Словаччини на її власний ризик і він за це не може, мовляв, бути відповідальним.

Щоб зробити психологічне тиснення на д-ра Тіса й Дюрчанського, міністер Рібентроп передав Гітлерові телеграму, в якій було сказано, що мадярські війська концентруються на кордонах Словаччини. В такій атмосфері словацькі представники погодилися проголосити незалежність Словаччини під охороною Німеччини.

Дня 14 березня на таємному засіданні словацького сойму нововибраний словацький уряд з президентом д-ром Тісо на чолі проголосив незалежність Словаччини.

Того ж дня о 4-й годині по полудні Гітлер запросив президента ЧСР д-ра Є. Гаху й міністра Закордонних Справ Фр. Хвалковського до Берліну на розмову. В 6-ій год. вечора урядовці міністерства Закордонних Справ Німеччини подали такі інформації про події в Чехо-Словаччині:

«Чехо-Словацька держава розпадається. Карпатську Україну займають мадяри, а Словаччина проголосила незалежність. Території Чехії та Моравії знаходяться у розпучливому положенні. На місці німецьких поселень панує повний хаос через викликання місцевих інцидентів. Доля наших німецьких пле-мінників нам дорога. Президент д-р Гаха та міністер Закор-донних Справ Хвалковський на власне бажання прибудуть сьогодніввечері до Берліну. Фюрер абсолютно рішений заве-сти в Чехії та Моравії спокій. Майбутня доля і політична по-булова Чехії і Моравії буде проdiskутована сьогодні з д-ром Гахою»²).

Не дивлячись на те, що чеські «гості» приїхали до Берліну ввечері, розмова розпочалась шойно вранці 15 березня о год. першій і тривала до год. 4-ої ранку, коли Гітлер проголосив, що німецька армія за дві години розпочне окупацію Чехо-Словаччини, а маршал Герінг додав до того, що, якщо чехи чинитимуть спротив німецькому війську, він дасть наказ бомбардувати Прагу. В тій хвилині президент Гаха стратив притомність. Після того, як лікар Гітлера допоміг д-рові Гахові прийти до притомности, Гаха й міністер Хвалковський підписали заяву, якою вони віддавали долю свого народу в руки фюрера.

ПРОГУЛЬКА СІЧОВИКІВ ДО ВІДНЯ

Наступ німецького війська на Чехо-Словаччину розпочався згідно з пляном вранці о 6-ій годині. Цей наступ був попереджений закликом президента Гахи через всі радіовисильні до чеського війська не чинити спротиву німцям, а передати весь військовий інвентар в руки німецького війська.

Того ж самого дня о год. 5-ій по полудні Гітлер з тріумфом вїхав до Праги, проголосивши, що Чехія і Моравія піддалися під його «протекторат».

Вночі з 13 на 14-те березня в наслідок подій у Словаччині

напруження в Хусті дуже зросло, того ж вечора прийшло до нападу мадярського війська біля Мукачева.

Хоча ген. Сватек спочатку виявив добру волю стримувати мадярський наступ, він негайно зрезигнував з цього, як тільки довідався про німецьку окупацію Чехії і Моравії, коли всім чехо-словацьким збройним силам дано наказ не ставити ніякого спротиву ворогові, наступаючому на Карпатську Україну. Розраховувати на чеське військо, жандармерію та на фінансову сторожу, Карпатська Січ не могла. Єдине, що можна було зробити, це дістати зброю від чеського війська. Всілякі старання збоку уряду Карпатської України в цьому напрямку не мали успіху. Навпаки, чехи домагалися від Січі віддати навіть дотепер набуту зброю і розв'язання Січі. На вимогу Прхали Команда Січі відповіла, що Січ не роззброїться, а буде боротися проти кожного намагання її роззброїти.

Січ у зв'язку з грізним становищем звернулася до прем'єра д-ра Волошина по зброю, щоб озброїти відділи Січі та вислати їх на мадярський кордон. Від чеського війська, яке було під контролею ген. Прхали, дістати зброю було неможливо. Залишилася ще одна можливість — просити зброю із запасів жандармерії. Комендантом жандармерії був полковник М. Вака, якийсь далекий кривний прем'єра Волошина. Коли прем'єр звернувся до нього, він охоче погодився видати Січовикам запасну зброю жандармерії.

Делегація старшин Січі удалася до коменданта жандармерії з листом від прем'єра. Як тільки Січовики появились у казармах, чеські жандарми залярмували військову команду й жандармські стійки біля урядового будинку. Коли відділ Січовиків, що прийшов перебрати зброю, наблизився до будови, на нього почали стріляти з крісів і скорострілів. Січовики відповіли вогнем і вдерлися до урядового будинку. По обох сторонах були поранені. Інцидент зліквідувала січова та жандармерська команда. Після цього нарешті зброю видано Січовикам. Січовики дістали 41 крісів та 90 револьверів з амуніцією.

В тому часі я був у «Січовій Гостинниці», де, разом з членами Команди Січі, слухав словацьке радіовисилання, дискутуючи про наше невідрадне положення. Десь біля 5-ої год. ранку я вибрався додому. Ми з дружиною після того, коли приїхали із-за кордону 15 грудня 1938 року, замешкали в Американському домі, який був куплений за гроші американських українців.

Недалеко біля хати мене затримала військова стійка й за-

везла до якоїсь дроварні, де вже було декілька осіб. Після мене привели Євгена Стахова. Ми заарештовані знаходилися в препоганій ситуації, бо дроварня, в якій ми сиділи, знаходилась поміж позицією чеського війська й січовиками, які перестрілювалися понад наші голови.

Гостина з приводу посвячення дому американських українців в Ху-Між присутніми: Прем. Волошин, Владика Нярадї, мін. Ревай, нач. Штефан, д-р Долинай, Ю. Химинець, д-р С. Росоха, ком. І Роман, Марія Химинець, Єлисавета Кузьмівна та інші.

Ген. Прхала й чеське військове командування, довідавшись про видачу жандармської запасної зброї Січовикам, вирішили за всяку ціну, проти волі українського уряду, обеззброїти Січовиків. Чеське військо одночасно напало на всі січові пункти: «Січову Гостинницю», де містилася Команда Січі, Летючу Естраду, Жіночу Січ і Кіш.

Бої тривали кілька годин, в часі яких, чехи побачивши, що не зможуть здобути Січовиків, кількакратно пропонували здачу. Січ відмовилася переговорювати з чехами. Нарешті десь о год. 1-ій на наказ уряду, який дістав вістку про наступ мадярів на наші кордони, узгіднено умову, що Січовики зложать свою зброю в канцелярії прем'єра, а військо відійде до касарень.

Ці умови з огляду на мадярську загрозу, Січовики прийня-

ли. Правда, чехи їх не дотримали, ганебно знущалися над безборонними Січовиками, включно з катуванням ранених. Страти цього дня були: 40 убитих Січовиків. Втрати чеського війська можна оцінити на половину.

Тих Січовиків, що здалися чехам, кинуто до жандармської тюрми, що містилася в сутеренах урядового будинку. Полонених, що сиділи до обіда в дроварні, після того як бої припинилися, відвезено також до тюрми. Нас так само потрактували як Січовиків. З-поміж старших громадян я бачив Федора Ревая, голову УНО.

Ми, що сиділи в тюрмі тяжко те переживали, тим паче, що біля 6-ої год. вечора уряд Карпатської України разом з частиною послів до сойму проголосив незалежність Карпатської України, а ми у своїй незалежній державі сиділи в тюрмі. Десь біля 8-ої год. вечора на приказ уряду нас звільнено.

Вечером о 7-ій годині через хустську радіовисильню прем'єр д-р А. Волошин проголосив в імені уряду й українського народу незалежність Карпатської України. Хоча того дня згинуло 40 Січовиків у боротьбі з чехами, мешканці Хусту й населення цілої Карпатської України радісно демонстрували. Радості не було кінця.

Моя дружина, не знаючи, що зі мною сталося, почала вже зранку 14 березня шукати за мною, питатися за мною, але все то було намарне. Вийшовши вечором з тюрми, ми з дружиною змушені були шукати місця, де б переночувати, бо мимо того, що чехи мене звільнили з тюрми, ми не вірили їм, що вони не зроблять ще нам якоїсь несподіванки в Американському домі.

На другий день рано я мусів знайти можливість контакту з Проводом ОУН в Берліні, щоб довідатися, що там діється. Гому, що телефонувати за кордон, а тим більше до Берліну з Хусту було неможливо, бо всі телефони були підслухувані, я сів на поїзд і поїхав до Сиготу в Румунії. Заким я повернувся в Румунії до Хусту вже був вечір і я не мав змоги взяти участі в засіданні Першого Сойму Карпатської України.

Засідання першого сойму Карпатської України відбулося в будинку української державної гімназії в Хусті. Історичне засідання Першого Українського Законодатного тіла почалося відспіванням національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Д-р А. Волошин відкриваючи засідання промовив: «Всеомогучий дозволив нам, найменшій вітці українського народу взя-

ти свою долю у свої власні руки. Вірю, що з вашою поміччю наш Перший Законодавчий Сойм, однозгідною волею народу, дане йому право і власть, виконуватиме в добро української нації і цілого населення Карпатської України... Слава Україні!»).

Засідання відбулося дуже спокійно й за програмою. Не можна було зауважити на присутніх ні пригноблення, ні нервовості, хоч залею пройшла вістка, що мадяри зайняли вже Севлюш, віддалений ледве 25 км. від Хусту.

М. Кочерган, секретар I засідання сойму, відчитав повідомлення Краєвої Виборчої Комісії про вислід виборів і приступив до присяги послів. Після цього прем'єр д-р А. Волошин ствердив, що Сойм має потрібний кворум до виношування правосильних постанов і приступив до вибору Предсідника Сойму. На предсідника сойму вибрано А. Штефана, а на заступників д-ра С. Росоху і Ф. Ревая. Далі вибирається соймові комісії: конституційно-правна, культурно-освітня, господарсько-фінансова, соціально-здоровельна й імунітетна. На цьому перше засідання сойму закрито. Таких засідань відбуто 6, бо цього вимагала формальність, потрібна до правосильності соймових постанов.

Дальше приймається конституційний закон, що ним Карпатська Україна проголошується з волі Законодатного сойму Незалежною Державою, у проводі якої стоїть вибраний президент.

Конституційний закон звучить:

1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва держави є Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка, на чолі з президентом, вибраним соймом Карпатської України.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому синя є горішня, а жовта долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб (медвідь у лівім срібнім пів-полі і чотири сині і три жовті смуги у правому пів-колі) та тризуб св. Володимира Великого. Переведення цього місця закону полишається окремому закону.
7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».

8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

На основі 1 і 3 прийнятого соймом закону прем'єр Карпатської України д-р А. Волошин проголошує Карпатську Україну Вільною Суверенною Карпатською Українською Республікою. В залі настає буря оплесків і лунає «Слава Україні!» Першим президентом стає одноголосно вибраний дотеперішній прем'єр д-р А. Волошин. Президент складає присягу на руки предсідника сойму, дякує за довір'я і в порозумінні з президією сойму затверджує перший уряд Карпатської України. Прем'єром і міністром Закордонних Справ іменовано Юліяна Ревая. Членами його уряду стали: Степан Клочурак — міністер військовий і хліборобства; д-р Ю. Бращайко — міністер фінансів промислу і торгівлі; Юрій Перевузник — міністер Внутрішніх Справ; д-р Микола Долинай — міністер здоров'я і соціальної опіки; Августин Штефан — міністер культу, шкіл і нар. освіти³).

МАДЯРСЬКІ ГОНВЕДИ РОЗСТРІЛЮЮТЬ СІЧОВИКА

Після цього слідувала промова одного з послів сойму. Він ствердив: «Перед двадцятьма роками постала Карпатська

Україна як автономна одиниця революційним шляхом, тепер постає як незалежна держава нормальним конституційним шляхом з волі одинокого компетентного чинника, з волі вибраного народом Першого Законодатного Сойму Карпатської України. І хоч проголошена тут нами держава вдержалась би може кілька годин, бо відвічний наш ворог наступає збройною силою на нашу країну, і хоч би цей ворог зайняв силою цей клаптик української землі, то ця земля мимо того остане українською. Ворогові ніколи не вдасться затерти те, що тут сьогодні сталося. Не знищив ворог українців за Карпатами впродовж тисячу літ, не знищить їх і теперішнім своїм наїздом, і прийде скоро час, коли цей клаптик української землі знайдеться у Соборній Українській Великій Державі»⁴).

Це історичне засідання закінчилося о 7-й год. вечора відспіванням гімну «Ще не вмерла Україна». Тут дійшла Карпатська Україна у своєму історично-політичному розвитку до кульмінаційної точки — до проголошення державної незалежності. Карпатська Україна цим актом і кривавою боротьбою своїх найкращих синів засвідчила перед світом, що й найменша частина українців знає до чого змагає і готова боротися за свою державність.

«Так Закарпаття гідно сповнило свою місію на шляху визвольних змагань цілої української нації, за що йому належить почесне місце в майбутній Соборній Українській Державі. Карпатська Україна, проголошуючи незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань. Мадярська окупація країни ніколи не зможе затерти цих фактів і права українського народу до цієї землі»⁵).

Дня 26 жовтня 1938 року Андрій Бродій, тодішній прем'єр уряду Карпатської України був заарештований чеським урядом за співпрацю з Малярщиною, яка завершилася державною зрадою. 6 березня 1939 року ген. Лев Прхала, будучи повно затверджений міністром уряду Карпатської України, зробив ще більший злочин, як Андрій Бродій, він не лише зрадив Карпатську Україну, якої був міністром, але чинно допоміг мадярським терористичним елементам зробити повстання проти уряду й народу Карпатської України. Прхала не тільки не передав легальному власникові воєнне озброєння чеського війська, що стаціонувало на території Карпатської України, за яке то озброєння населення Карпатської України заплатило своїм потом, але обернув цю зброю проти інтересів і безпеки

Карпатської України. Тому треба розглядати цей чеський злочин поповнений ген, Прхалою тяжчим як злочин державної зради Андрія Бродія.

Чеське військове командування перед своєю евакуацією з території Карпатської України, повино було все військове озброєння залишити легальному власникові країни, яким тоді був уряд Карпатської України, а не передавати його ворогові — мадярським терористам, які тією зброєю вчинили переворот Карпатської України та розстріляли тисячі найкращих синів і доньок Закарпаття ще поки прийшла мадярська армія.

Чехи можуть оправдуватися, що Прхала, будучи міністром уряду Карпатської України, мав право те робити. Це твердження треба відкинути, бо воно йде у розріз з інтересами й безпекою краю, який заступала більшість уряду Карпатської України. Прхала уважав, що він не потребував нікого радитися, бо він приїхав диктувати й насаджувати чеську імперіялістичну політику як на уряд, так і на населення Карпатської України.

Утікаючі чехи, цивільні й військові, брали й грабували з Карпатської України все, що тільки могли. Ограбували, як ті злочинці, скарб Карпатської України, а найважніше, що було для існування незалежності країни, забрали зброю, яку відтак після пляну передали ворогові Карпатської України. Бродій зрадив український народ, але чехи не тільки що його зрадили, але активно допомогли ворогові всіми засобами поневолити український народ Закарпаття.

Щоб не бути голословним, наведу цитату зі статті С. Вівчара «Ліс шумить», в якій він пише:

«Підполковник Земан, командант утікаючих чеських відділів, приніс «наказ» прем'єра Волошина всім командантам Січі вздовж лінії — Тячів, Бичків, Рахів і Ясіня, щоб зложити зброю і передати команду місцевим мадярам, мовляв, вже все пропало. Це було 15 березня 1939 року»⁶).

Про цього самого підполковника Земана Любомир Гірняк у своїй книжці «На Стежках Історичних Подій» на стор. 142 пише так: «Коло 4-ої год. над ранком приїхало з Хусту (до Тячева, прим. авт.) з синьо-жовтими хоруговками авто. З нього висів чеський поручник і підполк., який назвав себе Земаном. На руках мали синьо-жовті опаски. Цей Земан заявив Є. Стахову (який в тому часі сповняв функцію Січового Команданта Тячева, прим. автора), що він перейшов на службу Карпатської України й організує батальон з чеських добровольців

та що йому потрібні авта, щоб транспортувати вояків на протимадярський фронт. Шоферів, він сказав, має своїх. Стахів не дуже то довіряв Земанові й тому потелефонував до полк. Колодзінського, який потвердив заяву Земана й доручив дати йому 25 авт і приїхати з ним до Хусту. Незабаром автоколона вирушила в дорогу. Команду міста перебрав Ткачук. Недалеко перед Хустом колону задержали пострілами Січовики. Вони думали, що це чехи вертаються по майно з магазинів. Побачивши Січовика, який вискочив з авта, стрільці вийшли з ровів. Було їх мабуть з 15. Стахів забрав їх з собою до Хусту. Тут сталася справжня несподіванка: поблизу будинку уряду на колону чекали чеські вояки, які негайно всіли в авта й завернули до Тячева. Був це хитрий підступ підполк. Земана, щоб дістати транспорт для решти вояків»⁷).

Переходячи через Тячів до Румунії, чеське військо розділювало місцевим мадярам зброю, одяги, шоломи та інше. Ані одного мадяра не було в Тячеві, що не мав би вже 16 березня кріса та за поясом ручних гранат. Мадярські терористичні банди під проводом адвоката д-ра Ганки з Тячева, озброїли не тільки Тячів, але розвезли зброю для мадяр та їхніх прихвостнів і по інших місцевостях, головню: Терезви, Солотвини, Бичків, Рахів і Ясіня. Тому не диво, що місцеві мадярські терористичні банди, озброївшись, виарештовували й без ніякого суду розстрілювали зовсім невинних людей (тільки тому, що вони українці, прим. автора). 16 березня заарештовано в Тячеві понад сотню українців (не згадую скільки там заарештовано в наступних днях). Тоді арештували між іншим редактора й письменника Василя Гренджу-Донського, посла Михайла Марущака, а вечором передали румуни ще посла д-ра Степана Росоху, якому пощастило втекти ще того самого дня.

Бачучи безвиглядність переговорів з чехами, Січ приступила до розброєння чеських військових частин, жандармерії і пограничної сторожі. Крім Хусту, розброєно чехів коло Іршави, Білок, В. Копані та Тячева. Чехи перешкождали цьому всяким способом. Прхала, польський ставленик, домовився з мадярами, що за ціну безпечного відвороту чехів, дасть мадярам зброю, а не Січовикам.

Вечором в приватній квартирі президента Волошина відбулася нарада. Під час наради Січовики привели з фронту малярського парламентариста, який передав президентові Волошинові мадярський ультимат, щоб він передав до 8-ої год. вчора владу мадярам.

Після цього з'являється у президента німецький консул Гофман і заявляє, що одержав з Берліну відповідь на вислану урядом Карпатської України телеграму (півтора дня, прим. автора), в якій німецький уряд подає до відома, що в такій ситуації, коли мадярські війська зайшли вже досить далеко в глибину краю, Німеччина не може дати помочі Карпатській Україні (а чому Німеччина так довго чекала? прим. автора), бо це могло б викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками. Консул радив не проливати крові, а добровільно піддатися мадярам.

І знову нарада над невідрадною ситуацією, на якій прийнято рішення не піддаватися добровільно мадярам, а далі боротися, хоч і без вигляду на будь-що. Рівночасно вислано відповідь на мадярський ультимат, що уряд Карпатської України не годиться віддати країну добровільно мадярам. Щоб протягнути час, рішено вислати до Будапешту делегацію на переговори й запропонувати мадярському урядові, щоб на час переговорів заперестати військові операції і не проливати марно крові. Мадярський уряд відповів зразу на цю пропозицію, що «з технічних причин не можна припинити воєнних акцій, але за те готовий переговорювати з представниками уряду Карпатської України». На цю телеграму вже не вислано мадярам жодної відповіді, але рішено евакувати уряд з Хусту до Великого Бичкова, а збройну боротьбу даліше продовжувати.

Німецький консул, пропонуючи урядові Карпатської України припинити боротьбу з мадярами, забув, що має діло не з боягузами-чехами, вояками «швейкієського» покрою, а з відважними борцями за волю і правду поневоленого й всіми обдуреного народу, включно з Німеччиною Гітлера. Була це найтрагічніша хвилина в історії Карпатської України, але заразом і найбільше достойна. Стотисячна добре озброєна мадярська армія виступала проти горстки Січовиків, яким рівночасно стріляли у спину втікаючі чеські боягузи та новітні герої Карпатської України порішили добровільно не здаватися двадцять разів більшій силі Мадярщини, а по-спартанськи боротися до кінця.

Геройський і несподівано успішний спротив карпатських Січовиків мадярським окупаційним ордам імпував усім чесним людям, не виключаючи й чесних поляків. Так «Меркуріюш Польські», ч. 15. за 1939 рік писав з надзвичайним для українців признанням: «На шпальтах Меркуріюша ми виступа-

ли з цілою безоглядністю проти Закарпатської України. Мусимо одначе чесно сказати, що в обличчі останніх подій маємо більшу пошану до українців ніж до чехів і словаків. Які б там не були оті 'січовики', а все таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але боролися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах... Якщо б я стояв на чолі сотні мадярської піхоти, я на власну відповідальність наказав би віддати почесну сальву над трупами поляглих українців»^{7а}).

На другий день після нападу маляр на Карпатську Україну, почали прибувати поранені Січовики до Жіночої Січі. Була проблема, що з ними робити? В Хусті залишити їх було не можливо, бо фронт наближався скорим темпом до нього. Вранці 16 березня о год. 8-ій вирішено легкоранених відвести в тягаровому авті до Тячева, де мав бути зорганізований шпиталь. Наладоване десятима Січовиками тягарове авто, шофер і моя дружина поїхали до Тячева. Як тільки вони приїхали сюди, мадярські терористи зробили переворот і опанували місто. Через знання мадярської мови шоферові вдалося ще переїхати міст до Румунії, сподіваючись дістатися до Бичкова по румунському боці. Моя дружина не хотіла залишатися в Румунії, тому вона в Бичкові перейшла міст. Як тільки вона опинилась у Бичкові, мадярські терористи в Бичкові той міст замкнули. Тут вона зустріла знайомого лікаря д-ра Леоніда Гуменюка, який ще намагався дістатись на міст. Він, побачивши мою дружину, кинув малу дитину моїй дружині на руки й завернув її на румунський бік. Другу дитину він сам взяв на руки й так вони разом покинули Карпатську Україну.

З Румунії з групою інших жінок і о. Христофором, монахом Василянського монастиря в Мукачеві, виїхали до Руського Керестуру [Бачка] в Югославії. Там вони перебули чотири тижні.

Як тільки я дістався до Відня 29 березня 1939 року, я вислав телеграму до дружини, що я живий і здоровий. Одначе моя дружина не повірила, що ця телеграма дійсно є від мене. Вона думала, що це наші знайомі вислали їй телеграму, щоб потішити, що я живий. Ми зустрілися у Відні в середині квітня 1939 року.

16 березня маляри зайняли Сваляву та Перечин. Бої тривали по лінії Рокосів-Іршава. Фронт поволі, але поступово підсувався до Хусту. Того ж дня по обіді мадярські місцеві терористичні банди за допомогою чеського війська взяли Тячів, Рахів, Ясіня, а згодом Бичків.

Як видно, все запліля по лінії Хуст-Ясіня, мадярські терористичні банди взяли вже у свої руки. Доказали вони цього за допомогою чеських моторизованих і танкових частин. Маючи у своїх руках Тячів, мадярські банди контролювали цілий рух на схід. Затримували й обстрілювали потяг із втікачами, приватні авто з пораненими й цивільними особами.

Майже неможливо було довідатися, що діється на сході від Тячева, тому то Хуст був у темряві. Плянувалося, що на випадок розбиття нашого фронту, перевести відділи Січовиків на румунську територію, бо румунський уряд обіцяв президентові Волошинові право азилу для всіх емігрантів з Карпатської України.

Коли головні частини Січовиків посувалися через Буштино до Бичкова, що вже був у руках мадярських терористів, не мавши іншого виходу, на світанку 18 березня Січовики із зброєю в руках перейшли на румунську територію. Тут їх зустріла прикра несподіванка, спричинена в наслідок наклепів і доносів чехів. Відобравши зброю та загарбавши державне майно Карпатської України, втікаючі чеські окупанти, намагалися чимскоріше дістатися до Чехії. Після розброєння Січовиків, румунські старшини та вояки били й кували їх, а до того ще й ограбували Січовиків, забравши в кожного черевика й убрання і майже голих передали мадярським терористам до Бичкова. Їх було 273 з 10 старшинами.

Відділ Січовиків у складі 15-ти вояків, що пробився на румунський бік біля Тячева, мадярські терористи розстріляли на мості без суду, а трупи поскидали до ріки Тиси. Інших Січовиків, яких полонено в боях за Королево, Севлюш і Копані розстріляли на місці, а між ними було декілька дівчат із Жіночої Січі та зі служби Січового Червоного Хреста.

Така ж доля зустріла всіх зловлених Січовиків у Хусті, а було їх разом понад 200 осіб. Як правило Січовики вмирили з окликом «Слава Україні!». В Тячеві й Требушанах перед розстрілом їх тортурували, відрізували носи, вуха тощо.

Я залишився в Хусті до 4-ої год. дня 16 березня, коли вже мадярські війська знаходилися на передмісті міста. Разом з 22 цивільними особами, між ними були інж. Є. Кульчицький з жінкою, д-р О. Кандиба, д-р Галаган, Микола Чирський та другі, ми залишивши Хуст вибралися пішки (бо вже не було в Хусті жодного комунікаційного середника) в напрямку на Тячів, щоб дістатися до Румунії. Ми вже знали, що Тячів знаходиться в мадярських руках, тому намагалися його оминати.

Наступного дня, 17 березня о год. 6-ій ранку недалеко Тересви нас захопили в полон мадярські терористи. Д-р Галаган, бувши за часів Директорії її представником в Будапешті, намагався нас боронити, мовляв, що ми цивільні особи, але без успіху. Ввечорі, коли мадярська регулярна армія прибула до Тересви, нас перевезли тягарівкою до тюрми в Тячеві. Всіх нас замкнули до однієї келії. Тут я зустрів українського письменника Уласа Самчука та багато інших знайомих.

Проминув день, другий, а нам ані води, ані їсти не давали. Повітря у нашій келії, а було осіб нас 26, стало нестерпним. Це особливо докучало Миколі Чирському з його хворобою легенів. Нарешті почали нас випускати «на сторону», але тільки один раз на день. Все мусіло відбуватися блискавично. Найбільше непокоїло нас те, що ніхто нас не допитував і взагалі ніхто нами не цікавився. Виглядало, що задумують нас зліквідувати без всяких зайвих формальностей.

Десь на четвертий день нашого перебування у тюрмі нам принесли миску зупи з оцтом. Ця «їжа» наробила нам більше лиха ніж користи. Від гострого оцту ми всі дістали корчі шлунка. Наступного дня почалися допити. Мене покликали третім з черги, не знаю чому, може тому, що я в той час був біля дверей.

Для мене було щастям, що я опинився в в'язниці в Тячеві, а не в Мукачеві чи Ужгороді, де мене знали багато людей; я ж був секретарем Державної Торговельної Академії в Мукачеві на протязі 8 років і мене знало багато молоді, що закінчили цю школу. Найбільш небезпечними були мадярони, що вчилися в українській школі.

У кімнаті, в якій відбувалися допити, було двох жандармів і перекладчик, місцевий мадярон Лемак. Хоч я знав мадярську мову, я говорив по-українському. На запит чому я не знаю мадярської мови, я відповів, що не мав змоги ходити до мадярської школи, бо я весь час перебував на чужині й тепер тільки приїхав на відвідини родини. На доказ, що я живу на чужині я показав поліційне зголошення з готелю «Аламбра» в Берліні. Цей мій доказ не мав великого успіху й вони вжили іншого способу, щоб змусити мене говорити правду. Але й гумова палиця не допомогла.

Не знаю чому за два дні мене знову покликали на допит, що тривав чотири години. Випитували докладно мене про все — про відомих українських провідників, січовиків тощо. Я вперто обстоював моє попереднє зізнання.

Нарешті цілком несподівано для мене, старший жандарм сказав мені, що вони мене звільняють, але щоб я запам'ятав собі, що якщо я не говорив правду, вони можуть мене кожного часу знову затримати, і тому вони не видають мені жодних документів з приводу мого звільнення, а без мадярських документів я далеко зайти не зможу.

Того ж дня і Улас Самчук, який виказався що він є міжнародним журналістом, був також звільнений. Не гаявши часу ми разом вирушили пішки в дорогу до Хусту, де залишилася дружина Самчука, яка працювала фармацевткою. Хуст був нашою метою тому, щоб там зорієнтуватися в положенні й шукати засобів дістатися за кордон.

Переночувавши у Самчуків, наступного дня я вибрався до міста. Мав я із собою 1,000 корон і 20 німецьких марок. За корони вже не можна було нічого купити. Банк виміняв мені корони на пенге у відношенні 1:7. Треба зазначити, що заарештувавши нас у Тячеві, не зроблено в нас особистої контролі, тому мені вдалося зберегти свої особисті документи й гроші.

Після цього я пішов на команду мадярського війська, що видавала емігрантам перепустки на виїзд за кордон. Команда містилася в будинку «Січової Гостинниці». Перед входом до команди була велика черга. Я стояв перед будинком як на вогні, бо попри мене проходило багато знайомих людей. Вистачило, щоб хтось вказав на мене, що я українець, щоб мене знову заарештували, і невідомо, що зі мною тим разом сталося б. Поки прийшла на мене черга, була вже десь 5-та год. по полудні. Вступивши до канцелярії мадярського полковника, я показав йому свої документи, що живу в Берліні й там же студіюю, а до Хусту приїхав на відвідини. Він голосно крикнув до мене, що тепер я буду навчатися тут мадярської мови й великої мадярської культури. Коли я настоював на тому, щоб поїхати до Берліну упорядкувати свої особисті справи, він наказав викинути мене з канцелярії.

Ця пригода ніяк мене не потішила. Треба було шукати іншої можливості видістатися з того пекла, бо залишатися тут для мене було небезпечно; мені загрожувало те, що й іншим українцям — в'язничні тортури, а згодом і смерть. На другому боці мадярської військової команди я побачив авто, біля якого згуртувалося багато людей. Було це таксі, яке їхало до Берегова. Я підійшов до шофера й попросив його взяти мене теж до Берегова, давши йому 20 пенге. Я сказав шоферові, що я

мушу дістатися до Берегова ще цього вечора, бо там у шпиталі вмирає моя мама, а військова команда, що видає перепустки буде відчинена аж завтра вранці. Шофер гроші взяв, але не гарантував, що я зможу дістатися за кордон без перепустки. Крім шофера в авті було ще 8 осіб. Мене шофер посадив ззаду по правому боці. Передо мною сидів знайомий учитель з Пряшівщини, з яким я домовився, що після того, як його сконтролюють, він передасть мені свою перепустку. Практично це можна було зробити, бо ми з авта не висідали, а перепустка не мала особистої фотографії, так що тією перепусткою міг покористватися будь-хто. Як заплановано, так і зроблено. Я був останньою особою в авті, яку контролювано. Все пішло добре.

Переїхавши швидко кордон біля Севлюша до Мадярщини, я прибув до Берегова. Тут ситуація вже не була така небезпечна як у Хусті, бо Берегів був прилучений до Мадярщини ще в листопаді 1938 року й тут справа була вже більш упорядкована. Не чекаючи довго, я найняв візника й заїхав на залізничий двірць і за декілька годин я вже був у Будапешті. Особистим документом служив мені чехо-словацький паспорт. Прибув я до Будапешту десь о 10-ій год. вечора. Моя ціль була дістатися до Відня. Не думаючи довго, купив квиток у спальному вагоні до Відня. В потязі я дав кондукторові мій паспорт з 20 марками. Я положився, сказавши йому, що почуваю себе недобре й просив його при контролі полагодити мої справи. Він з моїм паспортом нічого не зробив, але переділ, в якому я був, він замкнув і туди нікого не пустив. Я переїхав мадярський кордон, не маючи на паспорті мадярської печатки. За якийсь час прийшла німецька контроля, з якою я вже сам поладив мою справу. І так я приїхав до Відня цілий і здоровий 29 березня 1939 року. Коли про це довідалися мої знайомі з гетьманського середовища, то інж. В. Мурашко у своїй газеті написав: «Націоналістичний ставленик на Карпатську Україну, Ю. Химинець приїхав до Відня через Будапешт за допомогою мадярської розвідки».

Признаюся, що моя подорож до Відня не була звичайна, але mimo того правдива. Як кажеться, «у правду часом тяжче повірити, як у брехню».

Був я у мадярській тюрмі, був разом з Уласом Самчуком звільнений, але від часу мого звільнення мене могли знову багато разів заарештувати, але воно так не сталося, бо, як видно,

мені ще доля не судила померти, бо мій круг життя ще не був завершений.

Тут наводжу поему нашого поета Василя Гренджі-Донського під заг. «Нова орда прийшла», в якій поет змальовує терор, розстріли й нечуване катування кожного українця, який мав щастя потрапити до мадярських тюрем, чи до концентраційного табору. Василь Гренджа-Донський міг про це писати, бож сам перейшов мадярські тюрми і Варюлопош, зазнавши там нечуваних знущань і катування.

Нова орда прийшла...

*«У Бичкові терористи, що з гонведами прибули,
це свідоме наше місто із усіх сторін замкнули.
Школи змінено в в'язниці, у казарми, магазини,
і арешти започались, люд приводять щохвилини.
Привели і полонених від румунів з мосту нині,
їх ограбили зі всього, вивертають всі кишені.
Забирали гроші, ножі, і годинники, всі речі,
прикладами, палицями б'ють у голову, у плечі.
Забирають мило, бритву, з ніг стягають черевики,
ізнущаються при тому нелюди-гонведи дикі.
Полонених наших хлопців обікрадено до чиста,
ще гірше, як удерлась в школу шайка терористів,
бо самі гонведи в школу кликали бандитську спілку
бити хлопців... Так їх били, що валились на долівку.
Зразу кров їх заливала, деревіли ноги, руки,
хлопці тут переживали і приниження і муки.
Від побоїв, від знущання, від страшного катування
хлопці сліпли, глухли, мліли, з вух їм рідина стікала.
Варвари кати прокляті, поводитись ще гірше,
бо Остапчука ще зразу, а Литвицького пізніше
у будинку катували, вивели і розстріляли,
хоч ті два були цивілі і ні з ким не воювали.*

* * *

*Що робили в полі з тими, що попались їм у руки?
Для них видумували зразу рафінованії муки
і кривавий цирк робили для вояцької забави,
бо мадяри — це ж садисти, знають всі не без підстави,
люті, мстиві кровождери, ненавиджені шовіністи,
що готові — як їх предки — серце вибрати і з'їсти,*

із противника живого... Дикуні це, а не люди,
що одвічно, мов татари, спричиняли страх усюди.
Вішали бійців на верби, зв'язаних, вниз головою,
як нещасні омлівали — поливали їх водою,
цигарками припікали, різали їм ноги, руки,
полоненим черева поролі ці звірі, падлюки!
Людям викололи очі, відрубали ніс і губи,
прикладками і штиками вибивали з рота зуби,
врешті, як не розстріляли, то живими пов'язали
й кинули у Тису... або ще живими поховали...
Чи мобілізовані вони, чи добровольці —
все одно — закатували і все з трупів постягали
і лишили псам і птахам у одній сорочці...
Мадяри від українців відібрали всю свободу,
Закарпатська Україна — це тепер тюрма народу,
всюди горе, плач і зойки, і страждання, і неволя,
всюди злочини, убивства, плюндрування і неволя.
В Рахові, у Тячеві, у Хусті, в Кривій та в Бичкові,
в Верецьких, у Воловому, в Ужгороді, в Мукачеві
та всі станції жандармські — катівні, тюрми, в'язниці,
де свідомих українців масакрують без різниці.
А начальство терористам три дні дало на розправу,
ще й місцевії мадяри поводитися лукаво,
і на кого показали пальцем: «Укран»... того брали...
І таких трьох днів жахливих ще історія не зазнала,
це була на Закарпатті справжня ніч вартоломейська...
Далі вбивства продовжала та салдатська гонведська.
Гицлів, шпигунів, жандармів, детективів прибувало,
вся ця наволоч знущалась, і топила, і стріляла.
Та й люди несумлінні, в серці, у душі нечисті
полагоджували підло розрахунки особисті.
Мадярня не вибирала. Хто лише українцем звався,
убивали без різниці, якщо чимось відзначався.
Купара — священика також і Василя Неболу,
і Фігуру, й Завальницького, людину хвору, кволу
і Вайнбергера — сврея... всіх ганебно катували,
і людей невинуватих у тюрмах замордували...
Згинув Блистів і Митрович, і Ващишин, і Кедюлич,
в Хусті, у тюрмі убили гицлі й терористи вулиць...
Депутата Йвана Григу вбили й голову зрубали,
мов м'ячем, серед подвір'я терористи «фудбал» грали.

Гузар, Волощук, Тарнавський, і Маслий, і Опаленик,
Мірявець та сотні інших — жертви це убійць шалених.
Тацинця в Соймах спіймали, збиткували цілу днину,
покатованого вбили й закопали, мов здохлину...
В Труфанцях знайшли прохожі гуцулок чотири трупи,
згвалтували їх та вбили банд отих мерзотні групи.
Терористи і гонведи й по лікарнях заглядали,
ранених з ліжок стягали і штиками повбивали.
А у Тячівській в'язниці шайка з курячим пір'ям
з терористами у спілку брала в'язнів на подвір'я,
або на цвинтар за лазні і розстрілювала в'язнів...
Галичан передавали зразу полякам-бандитам,
не дійшли вони до Львова — на кордоні їх убито...
В Требушанах полонені вбиті і на хресті розп'яті...
В Чинадієві півсотні вбили ті кати прокляті!
В Білках — Галас і Бродій, і Петрашевич, й Микитюк
за селом на кладовищі впали від варварських рук...
Масові вбивства всюди, в Оріхівці, в Солотвині,
у Березному, Волівці, у Сваляві, Перечині...
Тисячі людей прекрасних замордовано, убито,
по тюрмах і по в'язницях, і тасмно і відкрито.
Я не всилі описати ті знущання, ті всі муки,
що нова орда дала нам й терористи, ті звірюки!
Злочини, вбивства дикі, варварські, брудні, погані,
ані соту часть із того описати я не в стані,
описати біль і горе, змалювати ту руїну,
що зазнала та нещасна Закарпатська Україна».

Озброєні мадярські терористи з допомогою жандармів і во-
яків робили жакливі речі. У Тячеві розстрілювали тюремних
українців у келіях без жодного суду. 16 березня мадярські бан-
ди забили учителя горожанської школи Павла Волощука, в ча-
сі, коли він хотів перейти кордон до Румунії. В перших днях
повстання мадярських терористів у Бичкові заарештовано ба-
гато українців, які там переховувалися, або хотіли перейти
кордон до Румунії. Я вже згадував про видачу мадярам 273
Січовиків румунами, які спочатку обікрали їх, постягали чобо-
тичеревики з ніг, поздирали січові уніформи, які після того
передали мадярам. Мадяри ж, одягнувши січові уніформи, мо-
гли в той спосіб легше виловлювати Січовиків.

Дня 23 березня місцеві мадяри замордували директора

школи Остапчука (родина Остапчуків походила з Галичини, в 1920 році вони поселилися в Страбичеві на Закарпатті, зробивши великий вклад для Карпатської України в освідженні місцевих українців, — прим. автора). Його так били, що йому повилазили очі. Прикінці дорізали його в одного селянина на гної. Замордував його мадярський терорист Вереш, який дістав від мадярського уряду титул «герой» за мордування українців. Після замордування Остапчука загарбав собі його масток в Страбичеві біля Мукачева. В тому ж часі, подібно як у випадку Остапчука, замордовано в Бичкові інж. Литвицького, учителя і кооперативного діяча на Карпатській Україні.

В Тересві місцеві мадярські банди заарештували двох директорів школи, Василя Неболу й Василя Миравця та священника о. Купаря. Українське населення домагалось звільнення свого священника, заявляючи: «взялись від нас нашого священника лише тому, що він українець, беріть нас всіх, бо ми від найменшого до найстаршого — всі українці». Всіх трьох згаданих осіб мучили в тюрмах, аж поки їх нарешті мадярські терористи закатавали.

У звірській спосіб повелися мадярські терористи в Требушанах, які між 25 і 27 березня замордували сімох Січовиків і одну вагітну жінку. Їх імена: Чотар Тимочук, Годван, Іван Полянчук і Рознійчук. Одного вечора ці жертви відвезено в глибокий потік Квасів. На початку їх всіх сильно били, потім повідрізували їм носи, вуха й губи. Коли жертви сильно кричали з великого болю, їм повідрізували язики. Деяким повідтинали навіть статеві органи й пхали їх їм до вуст, багнетами повидоблювали їм очі. В тяжких муках ці невинні жертви скінчили своє мученицьке життя. Коли Іван Полянчук не дивлячись на всі тортури не помер, мадярські садисти-терористи відрубали йому голову.

Подібно замордовано в Ясіню двох жінок, яким ще до іншого знущання повідрізували груди. Ці самі методи терору й морду можна побачити на Ужанщині й Веречанщині, де замордовано багато українських селян, поміж ними посла Івана Григу.

На Карпатській Україні всі тюрми були переповнені, тому мадярські займанці стали перетворювати школи на тюрми, ув'язнюючи інтелігенцію, студентів і свідомих селян. Число заарештованих переходило десять тисяч.

Степан Пугач описує свій побут у мадярській тюрмі так:

«Уже два тижні минає, відколи сиджу в хустській тюрмі. Перших тридні мене нічого не питали. В'язнів багато. Їх не встигають переслухувати, радше сказати — побивати! По трьох днях мене покликали на переслухання і завели мене до тюремної канцелярії. Передо мною стали три терористи. Мене нічого не питають, ані нічого не записують. Зразу прискочив до мене один з них і вдарив мене в лице. Мені зашуміло в голові. Тоді другий почав бити, куди попало, приговорюючи: «Ти чо-го ходив до чеської школи? Чому не чекав на мадярів?».

«Нараз мене вхопили за руки. Зачали мене бити по руках гумовими палицями, мої руки посиніли, задеревіли, а відтак стали мов колоди. Далі я вже не відчував, що в мене руки... Тоді третій з терористів скочив на мене, як розлючений звір, вхопив мене за волосся і зачав бити моєю головою об стіну. Я все ще тримався на ногах. Удари спадали на мене, мов той град. Зразу я відчув, що щось твердого вдарило мене під самісеньке око. Я повалився на землю... Коли я прочунався, з підлоги вже змивали мою кров. Мене занесли і кинули до самітки, до малої тюремної келії для одного в'язня»).

Далі Пугач подає, що в одній з келій перед кількома днями прощався із життям Олександр Блистів. На стіні на дверях — його ім'я. Його повели на страту. Відтак до тієї же келії вкинули в'язня Михайла Киштулинця. Розглядаючись по келії, він побачив кусник паперу, що стирчав із-за дошки. Витягнув папірець, а він цілий записаний кров'ю. Блистів не мав олівця, тому шпилькою проколов собі палець і своєю власною кров'ю написав доручення: **«Я, Олександр Блистів 23-річний, з Хусту, іду на смерть за те, що люблю свою рідну Україну»⁹⁾**

С. Пугач подає далі склад «Мадярської Народної Ради» в Хусті. Головою її був адвокат С. Будай, членами були: реформатський пастор Бейла Сабов, греко-католицький парох о. Іван Бокшай, православний москвофіл священник о. Георгій Станканинець та один селянин, прихильник мадярів. «Мадярська Народня Рада» засідала в тюремній залі, звичайно вночі. Однак, увесь Хуст знав про її злочини. Вона засуджувала невинних людей на смерть тільки тому, що вони вважали себе українцями.

Вимовним є факт, що три церкви: реформатська, греко-католицька й православна об'єдналися однією ідеєю — вбивати й мордувати невинне українське населення. В ім'я якого Божого Закону ці «служителі» Бога це робили?

Для успішного переведення «слідства», як це мадярські оку-

паційні уряди твердили, переведено всіх українських в'язнів східної Карпатської України до Кривої, де з колишнього військового шпиталю зроблено концентраційний табір. В дійсності мадярам не йшлося про слідство, бо слідство в мадярським правничім кодексі означає — тортури й побиття. Туди звезли всіх в'язнів до великої залі, яка колись служила для кіна. Їх вишикували вдовж стіни, щоб перевести обшук. Коли хтось із в'язнів не так повернувся, чи взагалі жандармові щось не сподобалося у якогось в'язня, він блискавично обсипав дану особу градом ударів. А тому що їм не сподобався майже кожний із в'язнів, то майже не було такого, щоб не оминув мадярського канчука. А били жандарми з якоюсь «віртуозною» рутиною — одноразово руками й ногами.

Микола Чирський — поет і режисер

Як розказує Микола Чирський, «мадяри це вроджені кати. Катування є їхнім національним талантом. Треба сказати, що «палиця» — це єдино державно-творчий елемент в мадярській ментальності. Це типовий мадярський стиль, який вони називають раз мадярським 'законом', раз мадярською «медициною», раз мадярською 'культурою'»¹⁰).

Мадярські садисти, крім фізичних страждань, яких вони завдавали в'язням биттям, морячи голодом тощо, вони ще тероризували й мучили в'язнів морально. Вони винаходили для цього все нові й нові способи.

Микола Чирський наводить для прикладу такий факт: «Одного дня прийшов до нас якийсь мадярський підстаршина і по-

чав розповідати про ті муки, що нас чекають у недалекому майбутньому. Він сказав, що всіх нас повезуть незабаром в одно місце, а там уже на нас чекають детективи, що з'їхалися з цілого Закарпаття. 'Вони вас будуть мучити, бити', — так казав цей кат, — 'аж поки з вас не виб'ють усю правду'. Бо всі ви бандити й убійники, на руках яких кров наших героїв, а це ми вам не даруємо, дарма, що ви усі тепер від того відпекуєтеся та удаєте зі себе невинних овечок»¹¹).

Перетримавши в'язнів у Кривій кілька тижнів, їх усіх перевезли в глиб Мадярщини біля Ніредьгази до концентраційного табору у Варюлопош, де в'язні Карпатської України почали нову фазу в мадярській неволі.

Варто згадати тут один пропагандивний засіб мадярського уряду, яким він годував весь мадярський народ. Цитую з книжки Пугача: «За цілий час їзди з Кривої до Варюлопош ми не дістали ані їсти, ані пиття. На дорогу нам видали тільки півкілограма хліба. Це мало нам вистарчити на два дні. Вилазимо з поїзду і стаємо в ряди. З недалекої хати виходить жінка. Один з в'язнів просить у неї води. Вона визвірилася на нього і почала кричати: 'Що води? За що? За те, що ви на Закарпатті вішали мадярів, вирізували нашим жінкам груди, а дітям вуха і носи обрізували?' Тоді я уперше дізнався, що на Карпатській Україні ми вішали мадярів, їхнім жінкам вирізували груди, а їхнім дітям відрізували носи й вуха. Такою забріханою пропагандою мадярська влада кормила свій нарід. О, Мадярщино, твоя забріханість уб'є тебе»¹²).

Вже з самого ранку починалися нові муки. Микола Чирський описує тортури й масакрування православного священика Миколи М. Він пише: «Гицель викликав ім'я Миколи М. Він міряє цілу його худорляву постать зловісним поглядом. Зникають. Цей священик був з нами в тячівській в'язниці. Заарештували його мадяри просто в церкві, не давши скінчити Служби Божої, в ланцюгах вивели з храму. Причиною його арешту було ніби те, що перед вибором до першого сойму Карпатської України він закликав вірних голосувати за українських кандидатів. Вже при списуванні протоколу мадяри тяжко його побили, але їм цього, очевидно, не було досить. Бо незабаром повернувся цей священик «з допиту» весь закривавлений у синцях з набряклими від биття руками і, стогнучи, ліг на солому»¹³).

Це нове варварство було сигналом для ще лютішого ка-

тування інших в'язнів. Наступного дня повторилося те саме. Рідко хто не був битий. Взагалі, мадярам ішлося головне про те, щоб як найбільшу кількість українців зробити каліками, ні до чого не здібними і так позбутися небезпечного елементу. Одна й та сама тактика у всіх наших окупантів — знищити провідну верству українського народу.

Здається, що одним із найбільш тортурованих в'язнів в мадярських тюрмах і концентраційних таборах був поручник С. Сулятицький. Його, як кошового Січі, мадяри били чи не найбільше, вимагаючи від нього прозradити імена старшин Січовиків. Мадяри не могли нічого довідатися від нього, хоч катували його немилосердно.

«Одного дня, — пише Микола Чирський, — під час обідньої перерви прийшов до нас мадярський генерал, ставши здаєка від нас, і питає: 'Чи маєте якусь скаргу?' На це раптом устав письменник Василь Гренджа-Донський, зробив кілька кроків до дверей, а потім почав голосно генералові говорити. Той з незадоволенням слухав його. Запитавши письменника як він називається і хто він такий, сказав письменникові щось і вийшов. Виявилося, що письменник виступав в обороні катованих. Він сказав мадярові, що дивно йому, як у державі, котра претендує на культурність в Європі можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували директиви свого легального, визнаного всіми державами Європи, уряду, щоб цих людей бити і катувати. Що він письменник і журналіст також незаконно заарештований і триманий у неволі енергійно протестує та просить негайно видати розпорядження, щоб катування було припинено. На це йому маляр відповів, що добре. Прикажу, щоб таке більше не повторилося»¹⁴).

«Ще не всів мадярський генерал далеко відійти, як прибігли гицлі на залю і забрали письменника. Ми всі чекали, що буде. Смертну тишу тільки перебивали глухі удари і стогін в'язня. Нараз в дверях з'явився письменник. Він ішов сумний, на питання не відповідав, а мовчки сів на своє місце. Незабаром ми довідалися, що гицлі збили його гумами, але так, щоб не було дуже видно, і сказали йому, щоб не пхався до справ, що його не торкаються, бо в іншому випадку і він і другі дістануть ще більше!»¹⁵).

До рук цих злочинців-садистів мадярська влада передала життя кількох тисяч українців. Почуття необмеженої влади над

життям і смертю цих людей п'янило, — вчорашніх різників, голярів, кельнерів... Вони шаліли від насолоди, яку давала їм «влада». Всі найгірші звірячі інстинкти, що вони мусіли в собі в інших обставинах приборкувати під страхом кари, тепер відверто і без стриму могли вони проявляти назовні. Власне необмежена сваволя і нічого іншого була потрібна мадярам, а не слідство чи відрізнєння винних від невинних.

«Я просто дивуюся, — пише Микола Чирський, — як взагалі мадяри можуть мати свою державу і навіть захоплювати чужі землі: пояснити це можна хіба їх нічим незрівняною нахабністю, самопевністю та жорстокістю. Щодо їх організаційних здібностей то вони рівняються зеру. Такої безпомічності, розгардіяшу і хаосу, я ще не бачив нігде. Недарма вся їхня адміністрація та взагалі керманічі — це помадяршені німці, слов'яни або жида, як і недавній їх прем'єр Імреді»¹⁶).

Одного дня польська делегація, що складалася із польських старшин, відвідала кожний табір у Варюлопош. Мали фотографію Мацейка, атентатчика, що в 1934 році вбив польського міністра Перацького. Ось, що пише Пугач про ці відвідини: «Поляки прийшли до нашої залі, поставили нас всіх в ряд. Тримавши в руках якусь фотографію, дивляться то на неї, то на нас. Приступили до мене. Дивляться з-переду і збоку. Вибрали собі десь десять в'язнів. Між ними теж і я. 'Він не може бути Мацейком, — запевняє їх комендант, — ми маємо про нього точні дані'. Ще готові забрати мене до Польщі і там зі мною покінчити. Поляки порівнювали фотографію ще до інших в'язнів. Але нарешті мусіли забратися з порожніми руками»¹⁷).

Ця сама «делегація» відвідала будинок, де були галичани. Вони мали список, на якому було 44 прізвищ, цих Січовиків, їх мадярські жандарми відвезли на станцію, а звідтам до Польщі. Пізніше стало відомо, що тих Січовиків поляки розстріляли десь в Карпатах.

Після того, як всі в'язні були «переслухані», прийшов день, коли всі гицлі від'їхали. Це була добра ознака, що в'язнів будуть звільняти. В цім випадку треба згадати, що німецька військове командування (ОКВ), домагалася, щоб мадярський уряд звільняв у першу чергу тих, що хотіли їхати до Протекторату й Німеччини. В першій черзі звільнили приблизно 60 осіб, які поїхали через Будапешт до Відня. Почуття волі зовсім оп'янило в'язнів, але шастя звільнених було захмарене свідомістю того, що інші ще залишилися в неволі.

Наступно звільнили галичан, що теж виїхали до Німеччини, бо вони відмовились повертатися до Польщі. Зворушуючим було прощання галичан із закарпатцями, які залишалися ще в таборі.

Пугач про це пише так: «У дверях нашої залі станув професор Корнило Заклинський, родом з Галичини, який зворушеним голосом промовив до нас: «Мої закарпатські брати! Не можу від'їхати, щоб не попрощатися з вами. Перед двадцяти роками ми, галичани, у боротьбі за волю нашої землі, мусіли покидати свій рідний край. Доля нас занесла на Срібне Закарпаття. Хоч останні місяці в мадярській тюрмі були для нас жалюгідні, однак, ми з радістю будемо згадувати наш побут на Закарпатті. Закарпатський народ є народом українським. Це він славно доказав в останніх днях Карпатської України. Нерівною боротьбою ми боронили свою волю. Наша боротьба не закінчена. Український народ ніколи не забуде Закарпаття. Воно є невід'ємною частиною Українських Земель. Як повернете додому, передайте Закарпаттю нашу щиру подяку і любов. Несіть на Закарпаття віру, що прийдуть дні й нашого визволення, коли всі українські землі з'єднаються в одній Соборній Українській Державі. Щастя нам, Боже, у цьому нашому святому подвизі! До побачення у вільній Україні!¹⁸⁾».

Вже всі в'язні були звільнені, залишилися тільки закарпатці. Одного липневого дня комендант табору мав до в'язнів таку промову: «Ми вас висвободили з чеського ярма... у нас вам буде добре, як ніколи. Ви мусите полюбити свою тисячолітню батьківщину... Ми вас випустимо з табору, але будьте добрими громадянами Мадярщини... Нехай вам ані на думку не прийде робити щось проти мадярщини. Пам'ятайте, що для таких як ви, у мадярських тюрмах місце завжди знайдеться»¹⁹⁾.

Мадяри, зайнявши Карпатську Україну намагалися зі своїми прихвостями «руськими» обчорнити українську владу та українських провідників, але нарід не повірив їм. Нарід був свідомий того, що мадяри загарбали Карпатську Україну насильством і неправдою. У багатьох селах нарід з обуренням запитував: «Як посміли мадяри забрати нашу Україну? Ці наші голоси ніч не варті» Тадь наше село всі свої голоси віддало за Україну, українську владу й що тут мають глядати мадяри!»²⁰⁾.

У боротьбі українського населення Закарпаття з мадярсь-

кою ордою виріс чудовий міт. Карпатська Україна стала символом свободи, щасливого життя і добробуту. Населення уважало її за чудовий сон, що тривав коротко, але глибоко врізався у серця всіх тих, що хочуть бути господарями на своїй землі, а не рабами.

С. Вівчар зібрав декілька пісень, присвячених вбитим героям Карпатської Січі. Ось одна з них про чет. Павла Волощука з Бичкова, забитого мадярськими терористами.

*«Та із тої полонини вітер повіває,
Дорогий син України в землі спочиває.
Спочиває він спокійно в глибокім гробу,
Та не знає, яка доля руського народу.
Помер же він наглов смертьов, бо тяжко му стало,
Що старався цілий свій вік, то усе пропало.
Пропала вже вся надія і всі його труди,
Вже свободу для народу тепер не здобуде.
Спочиває наша квітка, вічним сном дрімає,
Його народ не забуде, його споминає.
Та на сумнім його гробі будуть цвісти квіти,
Його пам'ять не пропаде, ме жити на віки.
Його пам'ять між народом повіки зістане,
Але наша рідна земля йому пером стане.
Най му земля пером стане, Січ і та Просвіта,
Не годин не в ся старати та із того світа»²¹).*

Гарний легінь з Требушан, 27-літній Іван Полянчук, став на Гуцульщині дуже популярним. Його замучили мадяри разом з іншими шістьома Січовиками, у Зворині над Квасами. Ось яку пісню виспівують дівчата на високих ґрунях:

*«Ой дана легіники, ой дада та дана,
Та не чути не видати Полянчука Йвана.
Та не чути не видати його голосочку,
Ба як би му заспівати гарну співаночку.
Ой дана, каже дана, та дана даночку,
Ой ти вже в землі гниєш Полянчук Йваночку.
Ой Іване Іваночку, мамка тя родила
Не для того, щоб мадярська куля тя забила.
Тебе мамка породила у лиху годину,
Щоб ти не міг боронити свою Україну.
Ой ти згинув Іваночку, а маляр сміється,*

*Пімстимось ми за тебе, аж серденько б'ється.
Лети д' Богу спокійненько, хоробрий Іване,
Моли Бога, Іваночку, щоб дав ту годину:
Щоб побили ми малярів, здобули Вкраїну»²²).*

Тут подаю декілька оповідань і легенд про партизанську боротьбу Січовиків з мадярами.

За зраду Січовиків одним чоловіком в Данилові серед громадян почало нуртувати. Було це так: «Мадяри зайняли Данилово 23 березня. Вони були дуже сердиті, тому що малярських прапорів було тільки два і то подерті й заляпані. Розлючений комендант спитався гостро, чому так мало прапорів. Люди мовчали, бо ніхто з них не вивісив малярських прапорів. Лише декілька жидівських хат повивішували прапори, але перед хвилиною українські партизани постягали прапори і змішали їх з болотом. На запит команданта, ніхто не відповідав. Але знайшлася одна особа, що зрадила Січовиків, показавши рукою, куди партизани зникли. Кілька гусарів пустилося їх доганяти. За селом почався бій. П'ятьох гусарів забито, одного тяжко, а двох легко ранено. Мадяри забили двох Січовиків. Бог покарав зрадника так, що зіслав на нього пропасницю, яка безперестанно трясє ним»²³).

Подібно сталося з одним чоловіком в Сваляві. На нього Бог зіслав за зраду чорта, який ним усе кидає, бо він тяжко провинився перед Богом, зрадивши свого брата-січовика. Було воно так: «Коли мадяри проломили фронт біля Чинадієва, то один Січовик скрився в Сваляві, де прийняли його в одній хаті на ніч. Але про це довідався якийсь бездушний чоловік, привів туди малярських вояків. Ці взяли Січовика на розстріл. Умираючи Січовик кликнув: «Смерть мадярам та зрадникам, а слава Україні!» Слова Січовика долетіли до вух зрадника. Він як вчув їх, нараз впав і зачав ним чорт бити. Від того часу, кожного дня в ту годину, коли мадяри розстріляли Січовика, зрадником чорт так б'є, що аж шум (піна) йде йому з рота»²⁴).

Інше оповідання про десятьох замордованих Січовиків у Соймах. «Люди знайшли в лісі в ганебний спосіб замордованих десятьох Січовиків. Вкопали їм спільну могилу та з синьо-жовтими прапорами славно їх поховали. Один прапор наставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідалися мадяри і вишукували тих, хто відважився похоронити Січовиків. Винних шукали по всьому селі, але без успіху. Проте знайшлася жидівська потвора і видала, до речі, зовсім невинного

селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Вмираючи, селянин так голосно крикнув: «Слава Україні!», що жид-зрадник оглух, а мадяри попадали на землю»²⁵).

Подібну подію описує Василь Гренджа-Донський у своїй поемі «Рідні могили»:

*«Одного березневого сумного дня
мадярська п'яна салдатня
на полі битви трупи позбирала,
своїх з почестями поховала.
А наших, голих, босих, покатованих
на ті вози селянські поскладала,
і так везла в столицю вулицями,
щоб насміхалися над ними
нові пани, зарозумілі, гордовиті.
Було огидно бачити ту нечесть,
коли ще її трупи так спровогували,
Знущались варвари прокляті
ще і з поляглих у боях та мертвих,
яких самі замордували,
хоч ті із ними не воювали.
На кладовище потім привезли
скидали в яму в чім були
та за собою землю зарівняли,
щоб і знаку не залишилося,
щоб українці навіть те не знали,
що де поховані вони.*

*Могила ця — Могила Невідомих,
холодна, мовчазна німа,
ніхто не знає хто вони,
яке їх прізвище і звідкіля.
А скільки їх лежить — ніхто не рахував,
ніхто їх не ідентифікував,
з розбитими обличчями та голих,
і жадних документів в них нема,
а форму й одяг з них увесь стягнула
мадярська та солдатська жебрачня,
яка в графів обшарпана й сама...
Могила ця без дошки, без хреста,
без напису... Зарівняна, пуста.
Та ось на другий день, на диво мадярні
вночі вінці з'явилися на ній*

з червоних рож, гвоздиків і чатиння...

Тієї днини ті вінці з могили

гонведи всі позбирали і спалили.

*За тиждень на могилі появились знову
червоні квіти, ще і посадив хтось
маленький прут — рослину яворову,
нехай росте, хоч так ми будем знати
могили місце де шукати,*

Як заросте вона травою...

Та варвар з угорської пустині

брутальним чоботом своїм

ті квіти потоптав і нині

і вирвав яворика, щоб не ріс

на тій могилі, і геть поніс,

і поломав той прутик на коліні.

Вночі могилу знов хтось покопав,

засіяв квіти і червоний мак,

хай біситься мадярський кат

тепер уже не стопче їх ногами

і всіх не виполе кривавими руками.

Дубову дошку, грубу і важку

встромили в землю українські руки,

її, напевно, виймуть ті звірюки,

нехай на ній той напис прочитають.

А напис так звучав:

«Герої за Свободу полягли та живуть серед народу».

І знов прийшли ті варвари, кати,

понищили і ці нові сліди,

викрикували і слова погані,

бо вже червоні маки розцвітали,

так само, як і васильки в Копані

на масовій могилі тих героїв,

що в битвах полягли на «Краснім Полі».

Жандарми знову маки затоптали

і на могилі ґрунт перекопали

та мусіли константувати й те,

що українську душу не зломали.

Тут відчували ту моральну силу,

яка приходить і на цю могилу.

І знов минув там тиждень-два

і на могилу посадив хтось рожі

*і викликав тим погляди ворожі.
Жандарми в Хусті бісились
і по хатах робили труси.
Начальство враз зловити мусить
бунтівників порядку, що глузують,
тємно на могилі демонструють.
І от жандарми почали
вночі могилу вартувати,
і тих, що квіти там садять
задумали спіймати й покарати.
Але над рано сторожа не спала
у крові там лежав жандарм,
його застрілив партизан»²⁶).*

У Перечині вели вісьмох Січовиків на розстріл. Вони ввесь час по дорозі співали гімн «Ще не вмерла Україна». Коли привели їх на місце розстрілу, то аж за третім разом вдалося мадярам їх розстріляти, бо за першими двома разами кулі не могли їх поцілити.

Багато подібних оповідань існує про боротьбу Січовиків на фронтах, про партизанські бої, про муки Січовиків у тюрмах і концтаборах, тяжке положення Січовиків в горах. Про ці події виникло в народі багато оповідань, легенд і пісень.

До деяких оповідань спричинилися і мадярські старшини, що з признанням згадували про героїчну й відважну боротьбу Січовиків на фронтах. Є тут оповідання про кулеметчика на фронті під Королевым над Тисою. Оповідає один мадяр: «На фронті під Королевым над Тисою розгромили ми цілу чоту Січовиків. Майже всі впали. Усі загинули. Тільки кулеметчик був добре критий і немилосердно косив нас з кулемета. Хотіли ми взяти його живим за всяку ціну. Але не вдалося. Окружити його не могли, щоб не виставити себе на небезпеку іншим Січовикам з-заду. Дістали ми наказ взяти його штурмом. Він палив як скажений. Як уже не міг з кулемету, взяв револьвер і стріляв на нас далі. Вистрілявши всі набої, відкинув револьвер, витягнув багнет і зачав ним оборонятися перед нами. Нам не лишалося нічого іншого як надіти його на наші багнети. Згинув з окликом: «Смерть ворогам, слава Україні!»²⁷).

Про того самого кулеметчика оповідали, що він скошив тоді на полі під Королевым численних мадярських гонведів. Мадяри хотіли взяти його живим, щоб замучити його жорстокими тортурами. Але він волів згинувати, ніж піддатися ворогам.

Найкраща й найцікавіша легенда про сімох Січовиків на фронті під Королевом, її селяни оповідають поміж собою дуже поважно та з великим пієтизмом.

«Сталося то в Королеві над Тисою. Січовики поставили проти мадярів сильний фронт. Хоч їх небагато було, але були добре укриті й розміщені та могли порядно сипати мадярам гарячого заліза за шкіру. Січовики билися, як леви. Мадяри наступали на них лавами. Падали, мов п'яні, і гинули в калюжах крові. Але по їх трупах сунулися все нові ряди мадярських гонведів. Здавалося, що тому не буде кінця. Під хмарами мадярів горстка Січовиків не втрималась. Їх розбито. Але за це мадяри заплатили кров'ю великого числа своїх гонведів. Січовики дістали наказ відступити. Та семеро з них не послухало наказу й далі косили мадярів до останнього набою. Аж тоді хотіли відступити, але було вже запізно. Мадяри оточили їх та взяли в полон. Довго не бавилися зі Січовиками. Відразу засудили їх на розстріл. Перед розстрілом мадярський командант запитав їх: «Яке ваше останнє бажання?» — «Побачити родичів» — відповіли Січовики. «Це неможливо» — сказав мадяр. «Так тоді дозвольте нам заспівати!» «Співати то можете» — байдуже відповів мадяр. Тоді стали всі Січовики в ряд. Приказ: «Струнко» — задзвенів голос Січового коменданта. «Праву руку вгору» — впав дальший наказ. З уст сімох Січовиків рознеслися по цілім краю могутні звуки нашого національного гимну: «Ще не вмерла Україна, ні слава ні воля; ще нам браття молодії усміхнеться доля. Згинуть наші вороги!...» При кінці всі, як один, кликнули: «Смерть наїзникам-окупантам! Слава Україні!»²⁸). В ту хвилину груди Січовиків прошили кулі клятих монголів. Січовики, як стояли над Тисою, так в неї упали. Срібноводна українська Тиса прийняла своїх дітей, відважних лицарів-січовиків, до свого лона.

Їхній спів ще довго розносився понад нею. Від того часу кожного вечора над Тисою чути непереможний спів: «Ще не вмерла Україна!» Бо їхній дух не згинув. Він все буде зніматися над Карпатською Україною і будити нарід проти мадярських займанців, бо Україна не вмерла! Україна вічна, як вічний український нарід і його право до української землі від Попраду по Кавказ»²⁹).

Людина не може вийти з дива, коли чує, як скрізь всюди, куди тільки поверне, з якою повагою говорить селянство про Карпатську Україну та українську владу. Це була для закар-

патського населення, як селяни говорять, «золота доба, яку вони, селяни, найчастіше порівнюють зі сном.

Президія II З'їзду Карпатської Січі в Хусті

Заля II З'їзду Карпатської Січі в Хусті

НА ЕМИГРАЦИИ

1. Німеччина

Коли я приїхав до Відня в кінці березня 1939 року, мені не довелося довго відпочивати, бо транспорти з втікачами з Карпатської України почали приїздити до Відня. Правда, тут до того часу вже існував Допомоговий Комітет, що був заснований у Відні при УНО (пані Олена Левицька й д-р Остап Грицай). Тому що я походив із Закарпаття і знав багато людей, що приїжджали до Відня, мені припала доля бути головою Українського Допомогового Комітету. Треба зазначити, що на полегшення справи УДК мусіли дати згоду адміністративні уряди. Все це на скору руку отримано.

Може тиждень, чи два, перед тим, поки ми дістали відповідне приміщення для нашої установи, все наше урядування містилося в торбі. Життя у Відні в тому часі було нелегке. Тяжко було дістати приміщення для нашої установи, умебльовання тощо, навіть для громадян Німеччини, а для чужинця, «авслендера», це було часом просто неможливе. Причиною цих обмежень було загосподарення тих потреб, що їх Німеччина потребувала, і їх треба було вжити на продуктивні цілі. Бо коли є всього подостатком, то нема потреби для уряду розділювати існуючих потреб, бо кожна людина робить сама рішення, що їй і як робити.

Напочатку найважливішою для нас справою було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати їх та відділити здорових від хворих. Здорових треба було перевести до табору на Schober Platz, у Відні, де вони чекали на приділену для них працю, або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими втікачами треба було спеціально заопікуватися. Ця проблема стала дуже актуальною з хвилиною, коли в травні 1939 року почали приїздити в'язні з концентраційного табору з Варю-лопош. Велика частина в'язнів була так сильно побита й покалічена мадярськими бандитами, що це вимагало шпитального чи санітарного лікування.

Треба тут згадати, що в тих поїздах-транспортах, що приїздили до Відня, були не лише самі українці. Частина з них були чехи, що поверталися додому. Були випадки, що чехи намагалися тероризувати наших людей в поїзді, а приїхавши до Відня, не дозволяли нашим людям висідати з поїзду, бо чехи планували деяких українців поставити перед чеський суд за

державну зраду. Ми з українського Допомогового Комітету намагалися перешкодити в цьому чехам. Ми кількакратно переходили всі вагони взиваючи висідати тих, хто бажає.

Вся ця праця вимагала багато часу, труду та вміння способу, щоб вжити всіх можливостей, щоб можна було щось зробити у кожному випадку. З самого початку я знайшов велику поміч і зрозуміння справи у молодого пристійного режисера Івана Іваницького, який досконало знав німецьку мову, а також і спосіб німецького життя. Ці його знання для нас мали велику вартість, бо українці, будучи в Німеччині чужинцями, були підпорядковані тим загальним законам і розпорядкам, що регулювали життя всіх чужинців в Німеччині й які в дзеркалі ідеології націонал-соціалізму виглядали упослідженими (Nur fuer Deutsche). Але наш режисер Іваницький дуже часто

Український Допомоговий Комітет у Відні при праці потрапив переступити цей бар'єр, що ділив українців від німців. Через свої вдалі контакти з урядовими особами він досягав дуже часто те, що нам могло бути потрібним для успішного ведення нашої праці.

Від самого початку Український Допомоговий Комітет у Відні робив заходи через Закордонний Провід ОУН, який утримував контакти з Головною Командою Німецької Армії (OKW), щоб звільнити тих українців, що ще перебували в ма-

дярському концентраційному таборі в Варюлопош, які попали туди після малярської окупації Карпатської України. В тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб видістати наших людей з малярської неволі. Малярський уряд, діставши Карпатську Україну в подарунку від Німеччини, слухав німецьких урядових чинників більше ніж когось іншого.

В наслідок цієї інтервенції, перший транспорт з Варюлопош приїхав до Відня в травні 1939 року, а за ним послідували наступні. Маляри дозволили виїхати з концентраційного табору за кордон всім українським в'язням, які не були уродженцями Карпатської України. Цих останніх звільнено аж під кінець, але їм не дозволено виїхати за кордон.

Іншими співробітниками Українського Допомогового Комітету були: Марта Панькевичівна, яка володіючи дуже добре німецькою мовою, була відповідною секретаркою. Іншим членом нашого Комітету був тодішній студент у Відні Роман Гарас, який дав дуже цінний і тривалий вклад у нашу працю для втікачів з Карпатської України.

Моя дружина Марія зайнялася опікою над хворими і дітьми. Хворих і покалічених з малярського концентраку вдалося примістити в місцевих шпиталях і санаторіях. Одним із прикладів побиття і покалічення був інж. Євген Врецьона-Волянський, якого все тіло було суцільним синяком, ноги його від побиття спухли. Після кількох місяців успішного лікування він цілковито видужав.

Другим характерним випадком був письменник і режисер Микола Чирський. Крім побиття, що йому завдали малярські кати, він ще до цього терпів на сухоти. Його ситуація була безнадійна, до чого довела його малярська тюрма й концтабір. В наслідок лікування в одній санаторії біля Вінер Нойе Штадт, вдалося продовжити життя Миколі Чирському на кілька років. Це допомогло здійсненню його мрії — померти в Україні. Коли восени 1941 року він поїхав на Україну в одній з похідних груп ОУН, він там і помер.

Велика частина втікачів, в більшості мужчини по короткому побуті в таборі на Schober Platz, були приділені до праці. Була це тяжка фізична праця при будові доріг, фабрик тощо. Втікачі не мали права вибирати собі місця праці. Місцевості, до яких висилали наших втікачів, це були міста в північнозахідній Німеччині як ГанOVER, Бравншвайг, Бремен і інші.

Траплялися випадки, що українські втікачі, приїхавши до

Відня, збагнувши, що перспектива в Німеччині з її важкими роботами не вповні задовляла їх, тому вони пробували дістатися до Праги (Протекторату), або до Братислави (Словаччина), щоб там спробувати щастя. Сама ідея по собі не була погана, тільки була біда в тому, що перехід через кордон був можливий тільки для тих, хто мав паспорт. Та серед наших втікачів таких було мало. Бо траплялися випадки, що людина, втікаючи, знищила всі свої документи ідентифікації. По короткому часі ми знайшли розв'язку. В порозумінні з Поліцей Президієм у Відні, з урядом, що видавав паспорти ми зробили т.зв. «колективний паспорт». Ми поступили так: зробили список людей, які хотіли їхати до Праги чи Братислави, подавши

23 березня 1939 р.

особисті дані кожної особи (ім'я і прізвище, дата й місце народження). Нагорі цього списку ми поставили нашу печатку, бо ж ми брали відповідальність за тих осіб, а під нашим списком Поліцей Президієм ставив свою печатку. В той спосіб ми створили певний засіб, що допоміг нам перекинути з Відня на Чехи чи Словаччину біля 900 осіб. І в той же спосіб ми перевезли 52 дітей до української гімназії в Модржанах — Чехія.

Багато людей не здавало собі справи, як «тонко шитий» був такий колективний паспорт і пробували надуживати його. Були особи, що кількакратно їздили до Праги, а іншим разом до Братислави. Ми старалися бути дуже обережними з цими справами, бо в Німеччині це була гра з вогнем. Така ситуація продовжувалася до початку війни Німеччини з Польщею. Десь з кінцем вересня 1939 року покликали мене на гестапо у Відні й питали, чи я знаю про те, що у Відні серед українців існує шпигунська група, що висилає нелегально людей за кордон. Я заявив, що я нічого не знаю про існування такої шпигунської групи, але УДКомітет з допомогою Поліцей Президіум висилає українських втікачів на Словаччину та Чехію які мають там своїх рідних. Ми гарантуємо, що ці люди не є агентами ворожої держави. Моє вияснення до деякої міри їх задовольнило, але я дістав заборону продовжувати висилати людей за кордон. Представник гестапо заявив мені: «Тепер є війна й всякі перепустки, що зв'язані зі шпигунством караються смертю».

В червні 1939 року Провід ОУН в порозумінні з німецьким Головним Командуванням (ОКВ) почав організувати українців, що працювали робітниками в Німеччині до протипольського легіону. Переведення цього задуму натрапляло на труднощі звільнення українців з праці, які голосилися до легіону. Цю справу розв'язано при допомозі Українського Допомогового Комітету. Десь з кінцем червня 1939 року розпочався вишкіл бажаючих. Все йшло гарно до 25 серпня, коли проголошено, що німецький міністер Закордонних Справ фон Рібентроп заключив з міністром Закордонних Справ СРСР Молотовим взаємний пакт ненападу. В гітлерівській Німеччині було багато центрів, які провадили закордонну політику, але коли приходило до остаточного рішення, то справу вирішував сам Гітлер зі своєю націонал-соціалістичною партією.

Військо організувало легіон для боротьби з Польщею, але після заключення пакту з СРСР, коли ці дві імперіялістичні держави домовилися про черговий розподіл Польщі, справу легіону закинута. Тому, коли 1 вересня 1939 року почалася війна з Польщею, український легіон не брав у ній участі, як це планувалося, але виїхав до Закопаного, де чекав на дальшу свою долю.

Це вже був другий випадок, як то Німеччина завела українців. Перший раз це була Карпатська Україна, що впала жертвою німецького підступу. Тепер Гітлер розпорядився захід-

ньо-українськими землями, віддаючи їх Сталінові. Він зробив це для того підступно, щоб пізніше загарбати й цілий Союз.

У травні 1938 року голова Закордонного Проводу ОУН, полковник Є. Коновалець мав зустріч в Роттердамі з представником націоналістів зі східних земель, Валюхом, який як виявилось був большевицьким агентом. Валюх при допомозі пекельної машини вбив полковника Коновальця, а сам втік. З полковником Коновальцем був ще один член з Проводу ОУН Ярослав Барановський, але йому нічого не сталося.

Провід ОУН десь восени 1938 року перебрав полковник Андрій Мельник, і тому в другій половині серпня 1939 року Провід ОУН вирішив скликати представників ОУН на II Великий Збір Українських Націоналістів до Риму, Італія, щоб затвердити нового голову Проводу ОУН.

Я поїхав на цей Збір як представник Закарпаття. Перед моїм від'їздом я дістав від Проводу ОУН деякі документи, що відносилися до цього Збору Українських Націоналістів. По дорозі до Риму я мав неприємну пригоду. На австрійсько-італійському кордоні мене висадили з потягу, взявши мене за жида.

Мене мали посадити в потяг, що їхав назад до Відня, а який мав від'їхати за 4 години. Той час чекання я перебував у «товаристві» італійського пограничника, який, як виявилось був словінського походження. По короткому часі ми знайшли спільну мову. Давши йому мій пашпорт, я вложив до нього 20 доларів, що їх дістав у Відні перед моїм від'їздом до Риму. Пограничник побачивши долари, намагався їх мені повернути, але я, побачивши, що він таки схильний взяти гроші, настояв на тому, що це гроші для нього. Вислід того всього був такий, що я замість всісти в потяг, що їхав до Відня, всів до потягу, що завіз мене до Риму.

До Риму я приїхав вчасно, кілька годин перед початком II Великого Збору Українських Націоналістів. Я був радий, що все склалося добре, бо ж я мав декілька доповідей, що мали бути виголошені на II Зборі ОУН.

Після того як Польща у вересні 1939 р. була поділена між Гітлером і Сталіном, велика кількість українських політичних в'язнів, між якими був і Красвий Провідник ЗУЗ Степан Бандера, вийшли на волю. Майже всі вони вийшовши з тюрем і концентраційного табору в Березі Картузкій, короткий час перебували на Словаччині, а потім виїхали до Німеччини.

На Свят-Вечір в січні 1940 р., я з дружиною були запрошені до замку Завберсдорф, що був під управою Олекси й Олі Гасинів. Цей замок поставило ОКВ (головне військове командування) для членів ОУН до диспозиції. Олексу Гасина ми знали ще з 1935 р., коли він разом з іншими членами Краєвого Проводу ЗУЗ прибув до нашої хати в Мукачеві на зустріч з членами ЗП ОУН. Олекса жив за кордоном кілька років на мій паспорт.

В Завберсдорфі ми вперше зустрінули Ст. Бандеру, що був майстром звичаїв, зв'язаних зі святкуванням Свят-Вечора.

Провідний актив ОУН на Різдво 1939 р. в Завберсдорфі, Австрія, зліва до права: Н. Кравців зі сином, Анна Гарас, Марія Химинець, Степан Бандера, Олекса Гасин, Богдан Кравців, Володимир Стахів та інші

Після того, як Гітлер здійснив свій плян щодо ЧСР, прийшла черга на Польщу. Справа Данцігу й Коридору чекали на своє розв'язання. Тут, подібно як це було з ЧСР, де зачіпкою були Судети, але дійсна і справжня ціль Гітлера, як це ми бачили, було знищити цілу ЧСР. Так само Данціг і Коридор були тільки зачіпкою, щоб знищити Польщу.

Окупація Східної Галичини й Волині принесла зі собою хвилю українських втікачів до Відня, з яких велика частина була затrudнена на німецьких фармах. Дуже часто прості «ба-

вери» знушались над нашими людьми, відгороджували їх від німців кільчастим дротом, не пускали їх до церкви, до кіна тощо. Було це рабське трактування людей, які ж добровільно прийшли на працю.

Десь у половині 1940 року число українських втікачів в Австрії досягло 10,000 людей, що їх у більшості розміщено по таборах. До нашого Комітету щодня напливали скарги про нелюдське трактування німцями наших робітників. Ми старалися полагоджувати справи при допомозі кореспонденції, або телефонічно, а коли вже справа ставала загрозлива, два представники нашого Комітету вибиралися на відвідини тих таборів.

На місці переслухано всіх покривджених заподавши докладно факти із свідками. Такого матеріалу ми зібрали багато, перестудіювавши його, ми робили з нього звіт (Bericht). Потім це звітommлення про нестерпний стан нашого робітництва ми висилали до всіх центральних німецьких установ, включно до канцелярії Гітлера.

Приблизно за місяць по наших стараннях справа в робітничих таборах дещо покращала. Саме в тому часі покликали мене на гестапо, і тут показали мені звітommлення, яке ми вислали до Гітлера. Запитали мене чи я знаю, хто це написав. Я спокійно відповів, що це є колективна праця нашого Комітету, якого я, як голова також підписав. «Чи ви знаєте, що ви обрали маєстат нашого фюрера?» — запитали мене. Я не збирався нікого ображати, бо все, що написане у звітommленні є правдою. Ми маємо на це багато свідків — відповів я.

Цим разом гестапо нічого мені не зробило, але пізніше це було причиною, що в березні 1941 року мене позбавили функції голови УДК у Відні. А коли прийшло загальне переслідування членів ОУН у вересні 1941 року, справу писання скарг до Гітлера висунено проти мене як одну з причин обвинувачень.

У квітні 1941 року мене перевели на працю до Українського Допомогового Комітету в Берліні. Тут ішла шалена підготовка до війни з большевиками. Українці готовились до того, щоб разом з німецькою армією дістатися на українські землі й на звільнених від большевиків землях організувати українське життя. Це сталося 30 червня 1941 року у Львові, де група українців під проводом Ярослава Стецька проголосила відновлення Української Держави. Це був виклик німецькій політиці супроти України. Німецька армія, заскочена доконаним фактом,

спочатку не знала на яку ногу їй стати, бож вона у стосунках з українцями признавала їм право на самовизначення. Однак не довго прийшлося чекати, бо вже за кілька днів прийшли вказівки з партійного осередку, який не признавав Україні жодного права на самостійність, трактуючи Україну як свою колонію. Очевидно, виарештували провідників, які зважилися проголосити відновлення Української Держави. Настали часи репресій, але українці не здавали своїх позицій, стали організуватися, висилаючи свої похідні групи на Україну до її столиці — Києва. Там похідним групам багато допомогли місцеві українські діячі. У такій ситуації, що її створили німці Україні, наступило скоро протверезіння серед нашого громадянства, особливо після арешту гестапом та розстрілами українських патріотів, як Олени Теліги, Івана Рогача, Василя Кузьмика та багато інших з українського активу. Картина настала не гірша як за Сталіна.

Дня 16 вересня 1941 року розпочалася перша хвиля арештів українців у Кракові, Львові, Відні та Берліні. Новостворений український уряд під проводом Ярослава Стецька німецьке гестапо спочатку ізолювало, а потім вивезло до Берліну на Alexander Platz.

В Берліні заарештували 52 особи, між ними й мене; більшість активу на цьому терені, яких примістили в тюрмі на Alexander Platz. Спочатку всіх 52-ох осіб примістили в одній великій залі. Між іншими були тут такі особи: Іван Габрусевич, Осип Тюшка, В. Антонович (Антик), Нестор Процик і багато інших. Ця заля була дуже брудна й завошивлена. За три тижні нашого перебування в цій залі, 7 жовтня 1941 року відбулося в нас перше «відвошивлення» (Entlausung). Ціла операція відбулася так, що від нас забрали все наше білля та убрання до газування, а нас усіх з цілого поверха тюрми, може, понад 400 осіб, як мати породила, загнали до однієї залі, де кожний дістав тільки місце до сидження. Повітря на залі було дуже тяжке. Тут, крім українців, були інші національності гітлерівської «Нової Європи», як французи, бельгійці, голляндці, поляки, чехи та німці, які не погоджувалися з політикою Гітлера. Майже всі тут тюремники були людьми з провідної верстви з даного народу.

Щоб час проходив якось скоріше, організовано концерт на якому виступала кожна національна група. Я пригадую, що між нами був один визначний французький оперовий співак,

що своїм співом підтримував нас всіх на душі. Ця «розривка» тривала 36 годин. За весь цей час майже ніхто нічого не їв і не спав. Ця сама процедура повторилася 7 листопада 1941 р.

Після кількох тижнів перебування у тюрмі, нам дозволили одержувати харчові пачки й білизну. З харчами в тому часі й на волі було тяжкувато. Але наші приятелі, які ще залишилися на волі збирали між собою харчеві картки й приносили до моєї дружини, яка разом з Марушкою Габрусевич накуповувала продукти й приготувляла пачки з них до тюрми. Були також випадки, що власник мешкання, в якого ми мешкали А. Рексгавзен, що мав добрі зв'язки з селом, приносив нам часто деякі продукти.

Ми передавали вістки з тюрми на волю в дуже оригінальний спосіб. У той день, коли наші жінки приносили нам передачі, один із німецьких спів'язнів сидів на вікні, спостерігаючи наших жінок. Як тільки вони наблизились з пакунками під тюрму, ми кидали крізь видовбану у вікні дірку «грипс» (була це зроблена з хліба кулька, в середині якої на папірчикові було повідомлення про наше положення). В тому часі, як жінки побачили, що «грипс» упав на землю, одна з жінок випускала свою торбинку, з якої все розсипалося на землю. Збираючи розкидані речі до торбинки, жінка піднімала і «грипс».

По кількох тижнях нас розмістили по одиночках. Це нам завдало певні труднощі у комунікації із світом та й поміж собою, одначе невдовзі ми знайшли й на це спосіб. Раз на тиждень кожний з нас мав змогу піти до лікаря, де сходилися кілька в'язнів разом. Чекаючи на свою чергу, ми використовували час для того, щоб поділитися новинами, що їх ми мали.

Перебуваючи в тюрмі ми не сподівалися, що зможемо скоро вийти на волю. Я побачив, що тут нема для мене рятунку. Роздумуючи одного дня над своєю долею, мені прийшла думка до голови звернутися за поміччю до Ісуса Христа. Сказавши правду, я ніколи не був побожний у розумінні релігійного припису, а причиною такого стану було це, що священники в тому часі як я ходив до школи, були в більшості мадяронами, тому я не мав до них довір'я, а через те вони не мали на мене жодного релігійного впливу. Але тепер думка просити про поміч Ісуса Христа зродилась майже якось несподівано.

Десь за два тижні після моєї постанови звернутися за поміччю до Ісуса Христа, німці почали вивозити наших в'язнів до концентраційного табору в Саксенгавзен. З 52-ох в'язнів вивезено 50, а мене й Нестора Процика звільнили на волю.

Чому мене звільнили, я тоді просто не знав, не розумів того, бож вони мали проти мене багато обвинувачень. Роздумуючи над тим, я прийшов до висновку, що у моїй справі мусіла бути якась інтервенція вищого порядку.

Вийшовши на волю, я довідався, що моя дружина майже щоденно була гостем на Ліхтенфельде-Ост, централь гестапо. Буваючи там вона домагалася мого звільнення, доказуючи, що я в нічому не винен.

По якомусь часі, коли моя дружина забагато вже докучала гестапівцям, вони викидали її з канцелярії, а навіть погрожували їй арештом. Та вона того не лякалася, бо була на це приготована й вже давно мала приготовану валізку з потрібними речами до тюрми.

Роздумуючи тепер над тим, я можу сказати, що моя дружина була тим знаряддям у моєму звільнені, бо відома річ, що Божа поміч приходить різними шляхами, які часом видаються звичайними подіями, якби не мали нічого спільного з надприродними явищами.

Вийшовши з тюрми я був під контролею гестапо. Коли я попросив про дозвіл переїхати до Відня, вони спочатку погодилися на це, але скоро змінили свою думку, бо вже з двірця «Zoologischer Garten», перед самим виїздом з Берліну, вони мене віднайшли й не дозволили виїхати до Відня.

Крім того, вийшовши з тюрми я змушений був підписати зобов'язання, що я знайду працю і буду працювати. Знайшовши працю, це мене тепер не задовольняло. Попри працю не було жодних перешкод, щоб я вписався на високо-шкільні студії, щоб здійснити моє довголітнє бажання досягнути вищу освіту. Я так і зробив. І хоч я іспит зрілості зложив ще в 1930 році, на жаль не мав змоги вписатися в університет з причини великих коштів. І хоч тепер мене ділило майже 12 літ, як я покинув шкільну лавку, мені деколи здавалося, що я забув усе цілком і що продовжувати навчання мені тепер буде майже неможливо. А все таки вирішив піти до школи й вписався в Wirt-schafts Hochschule (висока економічна школа).

Як тільки я полагодив усі формальності із вписом до школи, Богдан Кравців який почав видавати український тижневик «Голос», звернувся до мене з пропозицією організувати його Видавництво. Це ж не була проста справа. Для того, щоб організувати нове Видавництво треба було знати й мати певний досвід зі всіма проблемами, що зв'язані з кожним підпри-

ємством, великим чи малим. Крім цього, треба було ще брати відповідальність за цілість справ і мати свідомість над собою контролі німецького податкового уряду.

Щоб належно вив'язатися з цього завдання, я замість студій в школі просидів один семестр у шкільній бібліотеці, де вивчав проблеми, зв'язані з видавництвом.

Мав я немалу сатисфакцію, коли по одному році прийшла контроля німецького «Trauehand Gesellschaft» (публічна контроля) і знайшла на більше як 80% все правильно. Зазначую, що не маючи практичного досвіду у веденні підприємства, я прямо застосовував вивчену теорію у практиці. За винятком малих деталей, все решта виходило добре.

Видавництво Богдана Кравціва скоро поширилося, бо крім «Голосу» почали видавати ще другий тижневик «Українець», присвячений проблемам українських робітників зі Східної України, число яких в Німеччині в тому часі зростало з дня на день. Крім Б. Кравціва тут працювали ще такі особи: брати Олег і Юрій Музиченки, Василь Цюпкало, А. Луців і інші.

* * *

Весною 1943 р. моя дружина перейшла тяжку операцію, в наслідок чого сильно підупала на здоров'ї. Після кількратних наполегливих старань, вліті 1943 р. ми дістали дозвіл виїхати з Берліну на двотижневу здоровельну відпустку до Конюхова в Галичині. Нам бажалось, щоб хоч тиждень перебути на селі, аби дружина могла по операції дещо відповідно відпочити. Вибрали ми Конюхів, бо там жили наші приятелі й куми Олекса й Оля Гасини.

Приїхавши до Львова, ми побачили на дворці жахливий образ. Гестапівці собаками витягали людей з поїзду, уставляли в ряд і підганяли їх до тягарових авт і кудись їх вивозили.

Скоро надійшов наш поїзд до Конюхова, що був цілковито переповнений. Побачивши порожній вагон на якому виднів напис «Нур фюр Дойче», ми ввійшли до цього вагону. Маючи словацькі пашпорти нас залишили у спокої.

З наших відвідин Гасинів і побувати у них хоч тиждень на селі не вийшло нічого, бо коли ми приїхали до Конюхова, до нас на двірець вийшла Оля Гасин і просила нас чимскоріше опустити Конюхів, бо Олекса сидить у тюрмі й саме того дня його мають з тюрми викрасти. Було б нерозважним, щоб ми під час тієї події були в Конюхові, бо нам було б дуже важко ви-

правдатися, що ми не були причасні до тієї акції. Ми взяли до уваги ситуацію і від'їхали до Львова, де затрималися на кілька днів у родині д-ра Врецьони. Зі Львова ми повернулися до Берліну.

Повернувшись з відпустки ми попросили дозволу переїхати до Відня. Цим разом нам повезло, але мені треба було мимо того два рази в тиждень голоситися на гестапо. Приїхавши до Відня, мені вдалося вписатися на повний семестр в Hochschule fuer Welthandel, який щойно розпочався. На жаль, не довелося мені довго студіювати, бо 4 грудня 1943 року о год. 5й вранці прийшло гестапо, зробило ревізію, забрало мене й вивезло до Вельсу, недалеко Лінцу. В тому часі у Відні відбулись чисельні арешти серед українського студентства, яке мало свій осередок на Банкгассе.

Про великі арештування у Відні я взагалі нічого не знав. Тільки як вийшов з тюрми моя дружина оповіла мені таке: «Ніхто, ані батьки, ані приятелі не знали, де вивезли гестапівці студентів з Відня, ніби слід за ними пропав. Гестапо відмовилося у Відні сказати мені, де знаходиться мій чоловік. Я намагалася цілий тиждень довідатися дещо про чоловіка, але нічого не могла довідатись. Тоді я почала його шукати від однієї тюрми до другої, перейшовши якихось десять місцевостей, дійшовши до Лінцу, в якому знаходилась велика тюрма. По всіх тюрмах, де я б не була, була все та сама відповідь: «Його тут нема». Було це перед самим Різдвом, на дворі було дуже зимно, будучи на двірці в Лінцу я журилася, де ж мені переспати. І цілком несподівано я дістала від Н.С.Ф. (німецька жіноча організація) одно ліжко в кімнаті, в якому вже було 5 жінок.

Вранці пішла я до гестапо, щоб дістатися до комісара, що саме приїхав з Берліну як спеціально уповноважений для українських студентів з Відня. Я стратила цілий день чекаючи на комісара, і вже здавалося, що моє чекання було бездаремне, але під вечір він таки мене прийняв. Але він нічого мені не сказав.

Вийшовши від комісара, я заявила поліції, що я нікуди не поїду, поки мені не скажуть, де знаходиться мій чоловік. Один поліцай порадив мені піти до сусіднього міста Вельсу. Прийшовши до Вельсу я зразу пішла до тюрми, але там також чоловіка не було. Вертаючися до станції, голодна, перемерзла я не знала, що мені далше робити. Побачивши мене, поліцай,

спитав мене чого я плачу. Я йому розказала про все. Він подивився на всі боки, чи хтось його не обсервує, і сказав мені піти на другу вулицю, третій дім з краю. При тім сказав, що це звичайна хата, але там є декілька в'язнів. Задзвоніть на брамі й скажіть, що ви хочете бачити вашого чоловіка.

Я пішла по вказаній адресі поліцая. Показалось, що мій чоловік таки там був, але я не могла його побачити, бо треба було мати дозвіл від комісара з Лінцу. Коли я з трудом знову дісталася до комісара, він мені заявив, що він не видає жодних дозволів на побачення, але, щоб я пішла до Вельсу він туди потелефонує. Це була велика гестапівська брехня, бо він туди не телефонував і я очевидно побачення не дістала. Не маючи вже іншого виходу, я відїхала до Відня».

У Відні дружина пішла на гестапо, до людей, що мене знали, — інспектор Шарф і Граф. Вони сказали дружині піти додому, бо у Відні був саме спеціально уповноважений гестапівець з Берліну й вони не хотіли, щоб він там побачив мою дружину. Коли наступного дня вона прийшла на гестапо у Відні, інспектор Шарф дав їй дозвіл на побачення зі мною.

Після побачення зі мною, вона була частим «гостем» в гестапо у Відні. Гестапівці у Відні були австрійцями й вони дуже відрізнялися своєю ментальністю від берлінських партійців, тому з ними можна було говорити. Розмова з ними велась досить «успішно», а тим більше, як дружина кількакратно передала Шарфові хабарі: свинське м'ясо, українські вишивки тощо. За короткий час після того інспектор Шарф заявив моїй дружині, що вони мене звільнять. Так вони мене звільнили з Вельсу, але я не вернув додому, як цього я сподівався, але до тюрми у Відні, де мене посадили на одинку під строгу обсервацію. Вдень і вночі крізь дірку у дверях обсервували, що я роблю. Кожний вечір, коли лягав спати, мусів віддавати свою білизну й убрання. Така ситуація тягнулася кілька місяців, аж одного вечора, коли я вже поклався до ліжка, раптом відчинилися двері до моєї келії і влетів поліцай з криком, щоб я забрав всі свої речі й зійшов долину. Я був переконаний, що мене забирають до концентраційного табору, однаке я цим разом помилився, бо мене таки звільнили. На мене на долині чекала моя дружина.

Вийшовши з тюрми, взявся я до навчання, бо занедбав багато. Тому що в Європі панувала дещо інша система навчання, як в Америці, семестр, що я його просидів у тюрмі, мені за-

рахували. Залишилося тільки написати дипломну працю і приготувитися до іспиту зі всіх предметів.

Крім студій я ж змушений був ще працювати, бо інакше не міг би дістати харчових карток. Після довгого шукання я знайшов працю бухгалтера у фірмі Gebrueder Haas у Відні, що виробляла амуніцію та інші військові потреби. Знайти в Німеччині для чужинця іншу роботу ніж фізичну, було дуже тяжко. Тому я втішився, що дістав працю бухгалтера. В тій компанії я працював приблизно сім місяців, поки не зробив свого диплома. Було умовлено між мною і компанією, що після закінчення моїх студій я перейду працювати до філіялки цієї компанії, яка мала свою установу у Карлсе, недалеко Чеських Будейовиць. Це містечко лежить на австрійсько-чеському кордоні. Два тижні перед тим, як я мав почати нову працю, я поїхав оглянути місцевість і дістати помешкання. З помешканням я мав щастя, бо дістав гарне, трикімнатне. Я втішився, що мені нарешті вдасться вирватись з-під контролю гестапа. Все вже було приготоване, я дістав дозвіл переїхати на нове місце праці. Та сталося не так, як заплановано, бо коли 10 березня 1945 року я приїхав до Карлсе, я застав це містечко переповнене німецькими втікачами зі Шлеська. Большевицький маршал Конев гнав німецьку армію, а з нею втікало цивільне населення. В наслідок цих подій, приділене мені помешкання забрали, а з бідною дали лише одну кімнату.

Побачивши таку нову ситуацію, яка тут заіснувала, не мав я бажання залишатися в Карлсе. Не думаючи довго, я з дружиною і з молодшим моїм братом Василем поїхали ще того самого дня до Куфштайну в Тиролі. Мали ми там великі труднощі дістати помешкання і поліційно оформитися, щоб дістати харчові картки, щоб якось можна було жити. По якомусь часі при допомозі різних заходів вдалося нам це зробити, хоч це було дуже небезпечно, бо за такі переступки каралося розстрілом.

Помешкання ми знайшли в недалекому селі Швойх у господаря (бавера), якому пообіцяли допомагати в господарстві. В Швойху ми вже застали кілька українських родин, між ними Богдана Старуха з дружиною та Богдана Дейчаківського теж з дружиною. Тут нас і застав кінець війни, порівнюючи з тим, чого ми сподівалися, він пройшов досить лагідно, без великого клопоту.

Сидіти в глухій провінції, якою був Швойх, мені з дружи-

ною не хотілося. Тому десь за тиждень по скінченні війни ми вирішили дістатися до Інсбруку, головного міста Тиролю. В тому часі був брак будь-яких комунікаційних засобів, тому не залишалося нічого іншого як мандрувати пішки.

Коли ми прийшли до Інсбруку, українське життя там почало поволі організуватися. В тих обставинах, нам здавалося, що найбільш відповідною організаційною формою буде релігійне життя. Кілька католицьких священиків, які в тому часі жили в Інсбруку, заснували Братство св. Андрія, яке мало своє приміщення на Анніх Штрассе. Засноване Братство св. Андрія в тому часі було дуже помічним для українців, що опинилися тут у Тиролі, що був окупований французами, між якими було багато комуністичних, що близько співпрацювали з большевицьким НКВД,— то праця з рамени Братства св. Андрія була ще найменше небезпечною.

Та за короткий час, коли до Тиролю почало прибувати багато українських втікачів, рамки Братства св. Андрія показалися завузькі. Тому в травні 1945 року з допомогою націоналістичного активу засновано Український Допомоговий Комітет на Тироль і Форальберг з осідком в Інсбруку.

Головою цього Комітету вибрано письменника Івана Багряного, а я став секретарем. Вибір Івана Багряного на голову Комітету не був відповідним, бо НКВД гонився за Багряним, щоб його вивезти «на рідину». Австрійські поліцейні приписи дуже сприяли цьому, бо на брамі кожного дому, в якому мешкали чужинці — «авслендери» — був їх список з поданням особистих даних. Для большевицького НКВД не тяжко було виловити бажаних їм людей і їх зліквідувати. Щоб охоронити Івана Багряного перед НКВД, ми мусіли zorganizувати нічліг для нього кожної ночі де-інде.

Не дивлячись на всілякі труднощі, праця в Комітеті йшла дуже жваво. Треба ж було зареєструвати велику кількість втікачів, їх оформити, особливо українців з Великої України, які до 1939 року жили під советами, видати їм документи, що вони народилися в Галичині. Це було необхідним зробити, бо з часом показалося, що від особистих документів залежало для людини — бути, чи їй не бути!

Багато людей жили гуртом у різних таборах, з яких в Тиролі найбільшим був табір у Ландеку. Велика частина, особливо інтелігенції, жила приватно. У деяких випадках життя приватно створювало велику небезпеку, бо були випадки, що

вночі на хату, де жили чужинці нападали НКВД-исти разом з французькою поліцією і забирали поголовно всіх, кого тільки в хаті знайшли. Боротися проти таких нападів було дуже трудно. По таборах у випадку нападу НКВД можна було боротися легше, ніж тим українцям, які мешкали приватно.

Людям, що жили по таборах було легше з прохарчуванням, бо табори, як відомо були під опікою УНРА; була це Американська Допомогова Організація. Приватники діставали мінімальні приділи, однакові з австрійцями, з тією різницею, що австрійці мали кращі зв'язки з господарями (баверами) на селі, від яких мали добру допомогу в харчах. Час від часу й приватники діставали невелику допомогу від УНРА у формі сухих харчів чи косерв. Деколи було можна дістати уживаний одяг чи черевики.

Особливу увагу присвячено хворим вдома й по шпиталях. Один відділ Українського Допомогового Комітету — Суспільна Опіка був під проводом моєї дружини Марії, яка мала групу жінок, яка щотижня відвідувала хворих по домах і по шпиталях і несла їм моральну та матеріальну допомогу, на яку могли спромогтися в тодішніх обставинах. З-поміж жінок варто згадати пані Стефанію Криницьку, що вклала багато праці й зусиль для цієї допомоги. Канцелярію Суспільної Опіки успішно вів генерал Фльотів, який до цієї праці вкладав всю свою душу.

Нашій Суспільній Опіці багато допомогли пані з Міжнародного Червоного Хреста в Швейцарії, своїми порадами й потрібними матеріалами для організування курсу шиття для жінок.

Для успішної суспільної допомоги колишнім політичним в'язням німецьких тюрем і концентраційних таборів в кінці 1945 року засновано Лігу Українських Політичних В'язнів. Її головою був ред. Василь Солонинка, я був секретарем і референтом Суспільної Опіки. В Інсбруку ми нараховували приблизно 50 членів Ліги УПВ. Завданням Ліги було не тільки нести суспільну допомогу її членам, але репрезентувати ЛПВ назовні політично. Спочатку ми мали певні труднощі, бо нас не хотіли признати як політичних в'язнів, як національний чинник, що активно воював проти нацистської Німеччини. Нас навіть не хотіли прийняти в члени Австрійської Центральної Організації Політичних В'язнів, до якої з чужинців належали тільки жи-ди. Ми, однак, не піддалися. Відбивали на нас всякі напади з усіх боків.

Ми як політично потерпілі мали діставати спеціальні приділи харчів з австрійських засобів. Зрозуміла річ, що австрійці, самі не маючи подостатком для себе харчів, боронилися проти того, щоб ділитися з тим, що мали ще з «Verdamte Auslaender» («проклятими чужинцями»).

Пригадую, що восени 1946 року я вніс подання до тирольського Ландрату (стейтовий уряд) в Інсбруку, щоб нам давали такі самі харчові приділи як австрійським і жидівським політичним в'язням. Моя перша візита до урядових чинників була не дуже успішною, бо мені закинули, що українці співпрацювали з німцями і т. п. Але мені вдалося проломити лід настільки, що за 10 днів мене викликали на другу розмову.

На цей раз пішов я на розмову більше підготовлений, ніж перший раз. Кілька днів перед тим я купив часопис «Die Neue Zeit», орган большевицької закордонної політики, в якому я знайшов статтю московського кореспондента з Відня. В цій статті він представляв австрійців як коляборантів нацизму, і що тільки в 1945 році, коли вже гітлерівська імперія валилася, знайшлися серед австрійців люди, що діяли проти Гітлера і т. д. і т. п. Взяв я «Die Neue Zeit» із собою на розмову з представником тирольського стейтового уряду для прохарчування.

Мій співбесідник розпочав нашу розмову тим, на чому ми її останній раз закінчили, що, мовляв, українці не є політичними в'язнями, бо вони співпрацювали з Гітлером. Я вислухав його до кінця. Коли він закінчив я витягнув з кишені «Die Neue Zeit» і почав читати, як там в образливих словах написано про австрійців. Коли він намагався мені перебити, я заявив йому, що це не є моя опінія про австрійців, це опінія советського уряду. Я звернув своєму співрозмовникові увагу на те, що ми мусимо вести наше життя за природними принципами і що ми не можемо ціле життя тільки брати, але мусимо для втримання рівноваги чи балянсу життя також давати. Тому, я продовжував, що українці, які активно виступали проти терору нацизму, за що їх карали без суду, а багато з них померло, мають в обличчі Божого закону таке саме право на харчову чи іншу допомогу як австрійці чи жида, які також потерпіли від нацизму. Це є природний закон. Після цього вияснення Hofrat (стейтовий радник) признав мені рацію і погодився видавати членам Української Ліги Політичних В'язнів щотижня додаткові харчові картки. Це був для української справи не тільки матеріальний, але більшеморальний успіх. Ці додаткові харчо-

ві картки члени Ліги отримували щотижня аж до кінця 1947 року, коли я виїхав до ЗСА. Перед моїм відїздом я передав справу з харчовими картками інж. Богданові Чайківському, який цю справу далі провадив.

Під кінець 1946 року в наслідок непевності в Німеччині й Австрії серед українських втікачів була помітна гарячка — виїхати з цих країн. Це можна було оправдати поперше тим, що обидві ці держави господарсько були знищені й на довгі роки не було надії для українців знайти собі якийсь заробіток, а по-друге, большевицьке НКВД «гуляло» собі вільно по всіх зонах Німеччини й Австрії, хоча вже не так, як попереднього року. Однак ще й далі траплялися випадки схоплення українців НКВД-істами.

Один з таких випадків хочу тут я подати. Родина інж. К. Стецюка, що складалася з чотирьох осіб і походила з Харкова, зареєструвалася на виїзд до Бразилії на роботу. Коли вже транспорт був готовий до відїзду, прийшли енкаведисти, переглянули списки транспорту, і виділили з нього родину Стецюків. Однак Стецюкам при допомозі інших членів транспорту вдалося «зникнути». Ми з дружиною знали Стецюків від кількох місяців. Були це свідомі й інтелігентні люди. Треба було за всяку ціну допомогти охоронити їх від «опіки» НКВД. Виникла ідея перевести цих людей до Зальцбургу, до американської зони Австрії. Цією справою зайнялася моя дружина. Хоча вона мала перепустку на переїзд кордону поміж Тиролем і Зальцбургом, та Стецюкам такої перепустки не можна було ніяк дістати. Але моїй дружині вдалося цю справу поладити при допомозі різних комбінацій в потязі. І так Стецюки дісталися до безпечного місця, де вже НКВД не гуляло так вільно, як у Тиролі. Та перевезення Стецюків було пов'язане з певною небезпекою як для них, так і для моєї дружини.

Ще перед закінченням школи «Hochschule fuer Welthandel» у Відні я скотактувався з професорами в віденському університеті, щоб обговорити тему моєї дисертації «Розвиток організаційних форм большевицького господарства від 1917 до сьогодні».

Багато зробити в цьому напрямку мені не вдалося, бо за два місяці після цього я покинув Відень. Під час мого перебування влітку 1945 року в Інсбруку я робив старання вписатися у місцевий університет, що відкрив свої брами для студентів у вересні 1945 року. В тому часі багато українських студентів

вписалося до школи. На економічному факультеті разом зі мною був Олександр Наклович, а на нижчих семестрах були такі студенти: Богдан Старух, Степан Янів та багато інших.

Тему, що я її вибрав до дисертації була досить трудна через брак потрібних матеріалів. Багато мені допомогла своїми матеріалами університетська бібліотека у старому німецькому університеті міста Tuebingen, де я знайшов старі комплектні річники органу комуністичної партії «Правда» і «Ізвестія». Коли я написав до комуністичної партії в Москві, щоб прислали мені літературу про те, як вони складають свої пляни про п'ятирічки, вони прислали історію комуністичної партії.

В розмові з одним провідним членом націоналістичного руху, під час дискусії з ним над проблемою моєї дисертації, він заявив мені: «Друже, ви тратите марно свій час над вивченням большевизму, бо большевизм як такий буде скоро зліквідований і тому ми не мусимо тратити часу на його вивчення». Я відповів йому, що я вважаю, що ми мусимо знати як представляються фінансові та економічні справи та яка дійсність панує на українських землях. На мою думку, це представляє вихідний пункт для нашої праці. Щоб змінити большевицький устрій у відношенні до економічної та фінансової системи, ми мусимо знати, що з теперішнього ладу змінити, а що залишити. Крім того новий лад, що ми його задумуємо запровадити в Україні, він мусить бути спочатку обдуманий, треба для нього приготувати нові кадри людей, добре вишколених у відповідних галузях суспільно-господарського життя. Це може забрати 1-2 роки часу. Я не прийняв поради мого дорадника, який розумів справу поверховно й дуже просто — знищити большевицький лад і його порядок, залишивши за ним вакуум, що могло б привести до анархії. На мою думку краще мати порядок, який би він не був, ніж анархію.

Через брак літератури про укладення большевицьких п'ятирічок я перестав працювати над моєю дисертацією. Такий стан тривав може зо два тижні. Одного дня вранці я перечитав останній розділ написаної дисертації і став писати далі. Писав може чотири години. Коли по обіді я прочитав написане, виглядало, що я якраз саме написав те, що мені бракувало до моєї праці.

Хтось може заперечити мені й сказати: як я міг писати про те, чого я не знав. На це я відповім, що кожна людина оскільки відпочила й сконцентрується над справою, що їй потрібна,

може інтуїтивно дістати те, що вона потребувала, оскільки вона ці інформації уживе для загального вжитку людства, а не для егоїстичних забаганок певної особи. («Просіть і дасться вам» — каже Христос). Божа премудрість окружає нас, ми тільки повинні до неї знайти доступ. Щось подібного сталося зо мною при писанні розділу про п'ятирічку.

Мою дисертацію професори: Т. Putz і W. Bauer оцінили на — дуже добре, хоча вони спочатку не хотіли прийняти мою дисертацію, бо, мовляв, вона написана дуже політично-пропагандивно, а це тому, що я згадав про большевицькі експерименти і винищення голодовою смертю сім мільйонів українців, а причиною було тільки те, щоб змусити українських господарів прийняти большевицьку систему колективізації.

Та я однак не змінив ані слова в моїй дисертації, а написав новий вступ, в якому я подав, що ми в XX сторіччі є свідками багатьох політично-економічних експериментів, як наприклад — фашизму, націонал-соціалізму. Одною з таких експериментальних спроб є також большевицька система, базована на марксизмі-ленінізмі. Порівнюючи цю систему з існуючою системою вільного господарства, в якому домінуючою силою є приватна ініціатива й приватна власність, я пришов до переконання, що нова спроба большевицького господарства не дорівнює системі вільного господарства, бо вона непотрібно нищить багато людських і матеріальних ресурсів і тому вона менш ефективна (рентабельна).

Цей вступ до моєї дисертації змінив її характер, надавши їй більш наукового значення. Треба не забувати, що в тому часі Австрія ще не була об'єднана, була вона окупована чотирма великодержавами. Червона армія ще перебувала у Відні. Тому австрійські професори, не дивлячись на академічну свободу, якою користувалися університети, все таки мусіли бути дуже обережними щодо того, що виходило з їхньої школи, за що вони були відповідальні.

Після закінчення моїх студій в університеті в Інсбруку, нам треба було розглянутися, щоб можна було виїхати кудись на постійний побут, бо, хоч Австрія і Німеччина нам найбільше відповідали, знаючи німецьку мову й спосіб життя, залишатися там не було перед нами ніяких перспектив на майбутнє.

І ось сталося так, що моя дружина одного дня написала листа до свого кузина Василя Гафича, що жив у Бетлегемі, Пенсильвенія. Вона його про ніщо не прохала, тільки згадала, що

ми стоїмо на роздоріжжі й не знаємо, що нам робити. І ось зовсім несподівано для нас за короткий час після нашого листа ми отримали листа, в якому нам запропоновано приїхати до Америки. Він разом з вуйком Михайлом Федором вже вислали нам афідавіт на приїзд до Америки. Ми розгубились, не знали що робити, бо ми ніколи серйозно не брали до уваги можливості їхати до Америки. Та тепер, отримавши афідавіт, треба було діяти. Я сконтактувався з американським консулятом в Мюнхені. Там мені сказали чекати на нашу чергу.

Та справи уложились інакше, я послухав свого одного приятеля і про виїзд до Америки звернувся до Зальцбургу. На наше здивування за три тижні часу ми дістали повідомлення з'явитися в СІА в Зальцбургу. На жаль, саме в тому часі моя дружина була хвора, тому я сам вибрався до Зальцбургу. Приїхавши сюди, я застав в канцелярії СІА молодого американського старшину. Показалося, що він словацького походження і ми за короткий час розговорилися про політику Гітлера, німецькі тюрми, концентраки тощо. Потім ми приступили до виповнення потрібної аплікації.

Щоб виїхати з Австрії до якоїсь іншої держави, треба було мати від австрійського уряду так зване свідоцтво моральності, яке стверджувало б, що дана особа не є злочинцем. Коли я пішов до відповідного уряду в Зальцбургу, щоб таке свідоцтво моральності дістати для себе й дружини, я натрапив на труднощі. Тут урядники заявили, що вони мусять перевірити чи я не був коляборантом і т. д. Я їм відповів, що вони не мають потреби цього робити, бо це вже зроблено через СІА, орган безпеки держави, до якої я їду. Крім того я був політичним в'язнем, пошкоджений гітлерівським урядом. Коли я їм долавав, що це тільки формальність, яку треба виконати перед виїздом з Австрії, вони почали дошукуватись чогось іншого.

Побачивши, що я з ними не договориюся, я їм «просто з моста» заявив, що мені здається, що вони є поганими австрійськими патріотами, бо коли австрійці повним голосом кричать, що їх об'їдають чужинці і використовують, тепер, коли мають можливість позбутися чужинців, замість того, щоб їм допомогти чим скоріше виїхати з Австрії, вони роблять труднощі. Далі я сказав, що якби я був на їхньому місці, замість робити труднощі, я дав би кожному чужинцеві по 10 шилінгів на дорогу, щоб чим скоріше їх позбутися.

Моя заява вплинула на них, немов холодний душ на гарячі

голови австрійських бюрократів. Після наради між собою, що тривала, може, 5 хвилин, вони вирішили видати нам свідоцтво моральності.

За якийсь місяць по виповненні аплікації на виїзд до Америки, ми отримали листа, щоб на 8-го січня 1948 року з'явилися в таборі Ді-Пі в Зальцбурзі для приїзду до Мюнхену. Ми на скору руку все поліквідували. Та сказавши правду, ні я, ні моя дружина не були психічно приготовлені на виїзд до Америки. Але не було іншого виходу.

Ми виїхали до Америки з Бремен-Гафену 9 квітня 1948 р., а прибули до Нью-Йорку 17 квітня 1948 року.

2. КАРПАТСЬКІ УКРАЇНЦІ В ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ ЗАГРАНИЧНІЙ АРМІЇ ССРСР

Читач може оправдано запитати, чого шукали українці Закарпаття в Чехо-Словацькій Заграничній армії в ССРСР? Що їх привело до того, що вони пішли боронити той зненавиджений большевизм?

Щоб відповісти на ці питання, треба собі уявити положення карпатських українців після окупації Мадярщиною Закарпаття.

За роки 1939-1944 через тюрми та концентраційні табори перейшло 133,396 закарпатців, з них 54,982 були вбиті; на свободі безпідставно й без суду мадяри замучили й розстріляли 27,644 людей»¹). Вистачало показати на когось пальцем, що він українець, що в мадярів було тотожне з поняттям Січовиків, партизан, тобто одним словом ворог Мадярщини, щоб його мучити й розстріляти. Ці нечувані звірства доконували на українцях місцеві мадяри та їхні поплентачі-москвофіли.

Насильна мадяризація населення Закарпаття привела до того, що поміж молодшою генерацією знаходимо дві третини неписьменних або цілком неграмотних. Мадярський терористичний провідник Микола Козма зобов'язався мадярському урядові, що він на протязі 20 років повністю зліквідує українство на Закарпатті. Бачучи якими засобами цей кат українців оперує, можна прийняти твердження Козми за правдиве. І як тепер знаємо, Мадярщині не судилося окупувати Закарпаття на протязі 20 років, бо за 5 літ від окупації Закарпаття, вона сама стала васалом большевиків і впала у ситуацію, про яку ніколи б не могла навіть думати.

На протязі тільки одного року після мадярської окупації Закарпаття, харчові засоби населення вичерпувалися. Українці стояли на порозі голодової смерті. Нечувана нужда, мадяризація, тюрми, концентраційні табори та примусові роботи, примушували закарпатців шукати виходу з того катастрофічного положення, в якому опинилося Закарпаття по окупації його Мадярщиною.

Розподіл Польщі поміж Гітлером і Сталіном у вересні 1939 року, коли загарбані Галичина й Волинь були приєднані до УССР, давав закарпатським українцям надію на порятунок. До цього немало спричинилася большевицька пропаганда, яка закликала українців переходити через Карпати в Україну.

«Від 15 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. (від окупації большевиками Галичини й Волині до вибуху війни між Німеччиною і ССРСР, прим. автора), емігрувало до Галичини, тоді вже УССР, понад 55,000 українців. При чому це була молодь, 90% мужчин і 10% жінок»^{2 4)}.

«Закарпатців, які в перші роки окупації Мадярщини масово втікали до Радянського Союзу, засуджували за нелегальний перехід радянського кордону і поголовно відправляли до трудових таборів, де в період культу особи Сталіна панувало Беріївське свавілля»^{2 4)}.

Переходи до Галичини відбувалися майже через всі прикордонні села північного Закарпаття. Всі ці втікачі опинилися в Галичині в таких місцевостях: Львів, Стрий, Станиславів, Жаб'є, Надвірна та інших місцевостях. За короткий час їх всіх НКВД виловило. Не здаючи собі справи з обставин, думаючи, що вони потрапили в руки української влади, наші втікачі широко признавалися про свою участь в «Карпатській Січі», ОУН, партизанці й до інших національних організацій. Таким признанням вони фактично видавали на себе смертний вирок.

«Началися тяжкі слідства зі застосуванням модерних методів мучення. Приводять закарпатця у «чорну камеру» в підвалі, де на бетоні лежать 3-4 трупи. Треба дивитися цим спотвореним жертвам в обличчя і «признаватися» до «злочинів», яких в житті ніколи не думав робити. Інколи на стелі висять 4-5 мертві, і це ніби диверсанти... Догола роздягнений, ставати босими ногами на розпалену бляху, копати у сім'яники (яєчники) і жолудок та безліч методів мучення. На цих «слідствах» були присутні переодягнені мадярські контррозвідники, з котрими НКВД мало «братерський» договір для протиукраїнської бо-

ротьби. НКВД виготовляло для мадярів точні списки, фотографії, відтиски пальців і всі потрібні інформації про втікачів. Потім НКВД декотрих розстріляло, а інших почало вивозити на совєтсько-мадярський кордон між Галичиною і Закарпаттям передаючи цих нещасних втікачів у мадярські руки. Жертви мусіли самі собі викопувати могили. На це звірство мадярів москалі дивилися з другої сторони кордону. Коли траплялося, що хтось пробував втікати назад на сторону Галичини, такого застрілювало НКВД. В такий нелюдський спосіб було розстріляно 25,000—30,000 закарпатських українців. Декотрих мадяри з поломаними руками і ногами, видовбаними очима і спотвореним тілом повісили на смереки з таблицею: «Так скінчите всі»³).

Не дивлячись на велику небезпеку-пересторогу, все таки декому вдалося втікти з їхніх рук, щоб сьогодні бути свідками масового мадярського злочину.

Дня 22 червня 1941 року, коли Гітлер напав на Союз, большевики, втікаючи, евакували галичан, залишивши по тюрмах (Сколе, Львів, Стрий, Станиславів) 8,000 закарпатців, яких гестапо розстріляло. Вивезені большевиками закарпатські українці опинилися в найгірших тюрмах СРСР, разом з кримінальними злочинцями. Ці кримінальники за вказівками НКВД вбивали нещасних наших людей. Як правило звичайно вбивали в першу чергу людей з провідної верстви — з високою та середньою освітою.

«Фізично понижених закарпатців большевики зачали розвозити по концентраційних таборах «неісходимого» Сибіру. Тяжкі каторжні роботи в лісах і копальнях, без відповідного харчування, гігієни й відпочинку, кінчалось все те різними хворобами, особливо тифом. В тих нелюдських умовах в'язні могли витримувати лише один або два роки й вмирали. В цих московських концентраційних таборах НКВД згинуло 80% закарпатських українців»⁴).

Від повного їх винищення врятувала закарпатців можливість вступити в чехо-словацьку заграничну армію в СРСР, яка почала формуватися на підставі домовлення між ЧСР і СРСР в Лондоні з дня 18 липня 1941 року.

Спочатку большевики не хотіли звільнити закарпатців з концентраційних таборів і дати їм можливість вступити до чехо-словацької закордонної армії, мотивуючи своє рішення «неблагонадійністю» закарпатських українців. На інтервенцію американських закарпатських українців, большевики в'язнів звільнили.

З тюрми і концентраційних таборів московського НКВД повернулося тільки з 105,000 закарпатських українців — 14-15 тисяч людей, а решта загинула. Кожний закарпатський в'язень змушений був розв'язати безвихідну проблему: вмирати на тяжких роботах в таборі чи краще йти добровільно на фронт і боронити свого ворога, щоб марно не загинути в таборах. Треба було вибирати з двох лих одно, а ним було друге — вступ до чехо-словацької заграничної армії в ССРСР.

Закордонний чехо-словацький уряд у Лондоні плянував спочатку зформувати закордонну чехо-словацьку армію в Англії, але большевики відмовилися відпускати колишніх громадян ЧСР, закарпатських українців, людей, які ще тоді знаходилися в московських концентраційних таборах НКВД, до Англії. Вони не бажали собі того, щоб «цивілізований» світ довідався про їх злочини над громадянами інших країн. Тому то з українських тюремників зформовано чехо-словацьку армію в Союзному Союзі.

Звільнені закарпатські українці з таборів НКВД, були вони фізично знищені й звичайно в такому стані нездібні до будь-якої воєнної служби. Їх відправлено в відповідні осередки, в яких їх трохи підгодували й декого з них післали в середню Азію працювати в колгоспах.

Проблематичним здавалося ставлення закарпатців до майбутньої Чехо-Словаччини, і, само собою розуміється, до Союзного Союзу. Виникло теж питання відносно того, як воюватимуть наші хлопці після такого душу, яким були для них концтабори. Не легко було пояснити, чому юнаків, які прибули до Радянського Союзу з відвертим серцем, мов до матері, було засуджено як злочинців»^{4 а}).

«Дня 8 грудня 1941 року з рамени союзного уряду, ген. Панфілов повідомив начальника чехо-словацької воєнної місії, ген. Г. Піку, що союзний уряд дає дозвіл організувати на території ССРСР Чсл. батальйон»^б).

У відповідь на цю заяву союзного уряду, «д-р Бенеш радив тимчасово нічого не робити, не провокувати німців, а в спокої вичекати, поки західні альянти не прийдуть і не висвободять нас»^б).

Зародок чехо-словацької закордонної армії бере свій початок з вересня 1939 року, коли то 93 чеських втікачів втекли через Краків до ССРСР. Між тими втікачами було 17 чехів і 76 жидів, які втікали перед гестапом. Цей «легіон» чехи вважають

за основоположника чехо-словацької заграничної армії в СС-СР. Дня 5 лютого 1942 року перевезено цей «легіон» до Бузук, недалеко Куйбишова. При кінці 1942 року національний склад того «легіону» виглядав так: 277 чехів, 21 словаків, 286 жидів і 1,780 українців із Закарпаття. Число українців зростало з дня на день.

Були два центри чехо-словацької заграничної місії, які кожний по-своєму старалися впливати на армію. Перший — це заграничний чехо-словацький уряд з президентом Бенешом на чолі, другий — міністер народної оборони Інгр, який діяв через начальника чехо-словацької місії в СРСР, ген. Піки. Піка не мав впливу на закарпатців, бо він відрізняв окремішність закарпатських українців від українців в СРСР, називаючи їх підкарпатськими русинами, та вмовляв в них, що вони так, як чехи і словаки є носіями західноєвропейської культури, вищої, ніж культура комуністичного сходу. Про майбутній соціальний лад у новій чехо-словацькій республіці Піка не висловлювався, бо лондонський уряд Бенеша, не визнаючи мюнхенського диктату і всього, що постало після нього (федеративна держава чехів, словаків і закарпатських українців), стояв на становищі першої конституції Чехо-Словацької республіки з лютого 1920 року.

«Піка і його співробітники, старалися не допустити у війсьні справи московських агентів, бувшого посла Зденка Філінгера і генерального секретаря чеської комуністичної партії Клемента Готвалда»⁷⁾.

У війську панувало безладдя, шовінізм, антисемітизм, обман, крадіж, насильство й подібне.

«Проти волі чехо-словацької влади і міністра оборони К. Готвалд, генеральний секретар комуністичної партії в СРСР, іменував командуючим чл. війська в СРСР підполковника Людвика Свободу, а начальником штабу Богуміра Ломського»⁸⁾.

Решту ключевих позицій в новопосталому батальйоні зайняло 286 жидів. НКВД наставило свого агента, підпоручника Рїїцина, начальником воєнної тайної політичної поліції. Від самого початку рішено не допустити закарпатських українців до жодної важливої функції.

Мстислав Скит-Закарпатський накреслює такий портрет підполковника Л. Свободи: «Чех, народжений 25 листопада 1895 р. в селі Грозманітин, на полудневій Моравії. Закінчив

після 1918 р. воєнну академію і був кадровим старшиною. В 1939 р. досягнув ступінь підполковника. Після окупації ЧСР Німеччиною, емігрував в червні 1939 р. в Польщу, а після нападу Німеччини на Польщу втік до СРСР. Людина слабого характеру, політичний безхребетник і кар'єрист, чеський шовініст, комуніст і україножер. Нездібний комендант і жалюгідний стратег⁹⁾.

Далі Мстислав Скит-Закарпатський пише про Л. Свободу: «Дня 12 листопада 1947 р. Л. Свобода, як чсл. міністер народньої оборони заявив в чеському парламентах, що він вислав для поборювання УПА в Карпатах п'ять дивізій війська і 3,630 бувших партизан-спеціалістів. Свобода відіграв підлу ролу в комуністичному перевороті в Празі в 1948 р. Зрадив президента Бенеша і протикомуністичну коаліцію. Але і комуністи розблагородили його, позбавивши його міністерства народної оборони, арештували і викинули з армії. Від 1948 до 1952 р. був рахівником в колгоспі. З біди поміг йому вийти Нікіта Хрущов, зробивши його за час 1955-58 начальником військової академії. Другий раз поміг йому Олександр Дубчек в 1968 р., зробивши його президентом ЧСР»¹⁰⁾.

Хоча президент Бенеш і міністер народної оборони ген. Інгр і начальник чехо-словацької воєнної місії у Москві ген. Піка протестували проти висилки першого самостійного чсл. батальйону на фронт, бо вояки батальйону не були підготовлені й вишколені до бою, московське воєнне командування таки вислало цих людей на фронт.

«Батальйон москалі зразу приділили на найгірший відтинок постійного німецького пролому під Харковом в районі села Соколово. Батальйон вступив в бій 8 березня 1943 р. Йому був приділений відтинок фронту приблизно на 15 км., що відповідало терену для одної комплетної дивізії. Кожний бачив, що смертники засуджені на ліквідацію. Батальйон не мав танків, лише легкі протитанкові гармати застарілого типу, легкі міномети, якісь кулемети і рушніці. Німецька СС дивізія «Totenkampf» вступила в атаку з 60-80 тяжкими танками, тяжкою артилерією, тяжкими мінометами і кулеметами. Вони мали велику перевагу в людях і техніці. В першій лінії проти СС дивізії стояли закарпатці, яких там полягло 450 і було багатораних. Вони знищили 34 танки, транспортери, декілька гармат, кулеметів, і вбили понад 400 німців¹¹⁾.

Генерал Свобода пише про перше бойове хрищення батальйону під селом Соколовим, недалеко Харкова таке:

«Напад СС дивізії відбито з великими втратами для ворога: 19 танків, 6 транспортерів і багато іншого воєнного матеріалу. Вони залишили на полі бою понад 300 вбитих. Наші втрати були 86 вбитих і 56 ранених»¹²⁾.

До тих втрат ген. Свобода не зараховує 450 вбитих закарпатців, бо, як видно, він ні словом не згадує про участь закарпатських українців в бою під Соколом, так немов би їх там взагалі не було. Не дивлячись на те, що в тому часі на 2,370 загальної кількості учасників бою, закарпатців було 1,780, або 75 відсотків усіх бойовиків батальйону. Це цілком не вказує на об'єктивність ген. Свободи. Чи, може, він не хотів дати Бенешові аргумент в руки, який противився висилці батальйону до бою?

Несторович у своїй книжці подає... «під селом Соколове відбулося перше бойове хрещення з поважними втратами, бо було 54 вбитих і пораних. (Нещодавно там поставлено пам'ятник)»^{12а)}.

Число вбитих і ранених, що його подає український учасник тих боїв є щонайменше десять кратне.

«Геройство закарпатців здивувало москалів і чехів, що дивилися на цю нерівну «м'ясорубку» в тилу і завчасу повтікали. Чехи тепер розповідають про Соколово цілковиту брехню, і навіть затаюють українське геройство і жертви»¹³⁾.

З великими втратами повернувся перший чехо-словацький самостійний батальйон до Бузулуку, де його членів зустріла прикра несподіванка.

«На пропозицію командування чсл. батальйону Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами і медалями 84 чехів і жидів, котрі взагалі в бою не були, а надпоручника Отакара Яроша, що згинув в церкві — героєм СРСР. Закарпатські українці як гарматне м'ясо залишилися без спостереження»¹⁴⁾.

Таке наставлення команди чсл. батальйону прискорило створення ОУН в чехо-словацькій заграничній армії в СРСР.

«Завдання організації було дуже важке і смертельно небезпечне. Організація працювала надзвичайно успішно, глибоко конспіровано перед очима ворога. Ця моральна допомога ОУН уможливила перетримати страшні муки і знущання большевицьких злочинців, доконуваних руками командування чсл. батальйону»¹⁵⁾.

В тому часі, коли советський уряд дав згоду на формування більшої військової одиниці — бригади, уряд Бенеша в Лондо-

ні не погоджувався на це, роблячи різні інтриги. Прихильники Бенеша старалися впливати на наших закарпатців, підриваючи довір'я до чсл. армії в ССРСР. Але закарпатські українці не пішли на цю провокацію бенешівців.

І так влітку 1943 року була зформована перша самостійна чехо-словацька бригада, яка мала такий національний склад: 307 чехів, 3 мадярів, 344 жидів, 19 словаків і понад 7,260 закарпатських українців. Просто — в бригаді розмовлялося по-українському. Військо на вправах або деінде в поході співало українські пісні. Освідомлюючи праця все більше проявлялася поміж українськими вояками. Це добре відчували чехи, словаки і жида. Вони були свідомі того, що без закарпатських українців не було б чсл. заграничної армії в ССРСР. Але не дивлячись на таку чисельну перевагу українців, в тих обставинах, вони опинилися під великим тиском москалів, жидів і чехів. Словаки симпатизували з українцями.

«ОУН за короткий протяг часу спромоглася виплекати глибоку національну солідарність, національно свідомих людей і таких героїв, яким був член її проводу, герой ССРСР надпоручник Степан Вайда, та багато інших»¹⁶⁾.

Через зв'язки чеського генерального секретаря К. Готвалда, який стало перебував у Москві, командування чсл. бригади починало здобувати симпатії і зрозуміння советського уряду. Під час відвідин полк. Свободи 28 квітня 1943 року в Кремлі чсл. бригада дістала похвали за її лояльність до советів.

«Подивіться, — каже президент Калінін, як поступив польський лондонський уряд Сікорського. Мимо того, що ми вишколили і озброїли сім польських дивізій, коли ми просили, щоб три польські дивізії допомогли нам в Сталінграді, щоб ми могли зискати час на підготовку нашої офензиви, генерал Андерс волів відійти зі своїми дивізіями з ССРСР, ніж нам допомогти, бо польський лондонський уряд припускав, що совети впадуть»¹⁷⁾.

Після літнього вишколу перша чсл. самостійна бригада в ССРСР пересунулася 30 вересня 1943 року в Прилуки біля Києва, де її включено до складу 38 советської армії. З Прилук бригада підтягнулася на 40 км від Києва, а від 18-22 жовтня 1943 року переправилася на західній берег Дніпра, на півночі від Києва. Закарпатці пішли визволяти Київ.

Два батальйони закарпатських українців-автоматчиків, під-

тримуваних танками, артилерією, мінометами та ракетометами несподівано наглою атакою о 4-й годині досягнули житомирське шосе, а о 7-й годині вечора, після дуже тяжких боїв, закарпатці перші ввірвалися в центр Києва і зайняли головний двірець. «Вони сповнили історичне завдання, майже по 700 роках визволили свою столицю і знов навіки приєднали Закарпаття до України. Визволили серце України — Київ! Текла з них кров, але в душі хоч мали якийсь біль, але й радість. Вони якбудьто закарпатські сироти знову знайшлися зі своєю матір'ю. З тою матір'ю, що протягом історії їм дала так мало уваги і піклування. Закарпатці в боях за Київ показали велике героїство»¹⁸).

Первісним большевицьким пляном було поставити числ. бригаду у здобутті Києва виконувати другорядну функцію.

«На бажання закарпатських українців їхній комендант звернувся до командуючого 38 советською армією генерала Чибітова дати числ. бригаді бути авангардом бою за Київ. По розвазі, командуючий 38 армією погодився на це»¹⁹).

У своїй книжці генерал Л. Свобода багато розписується про бої за Київ. Він захоплений положенням Києва, його красою і архітектурою, порівнює його з положенням Праги. Він закликав своїх вояків воювати за Київ так, як за Прагу, чи Братиславу.

«За успішне здобуття Києва, Найвища Рада СССР нагородила бригаду з його командуючим орденом Суворова 2-го ступеня, а 139 вояків і старшин — різними відзначеннями. Однак — честь і слава належить передусім нашим 30 вбитим і 80 пораненим воякам»²⁰).

Числ. бригада ніколи не дармувала; вона весь час була в русі. Ще не скінчилося одне завдання, а вже треба було розпочинати друге.

«Якраз ми були дуже змучені чотириденним походом до крайності вичерапані; прийшов наказ далі пересунути нашу бригаду в околиці Білої Церкви, що була від нас віддалена яких 34 клм. Ще одна ніч без відпочинку».

«Бої за Білу Церкву тривали 4 дні і закінчилися 4 січня 1944 р. Числ. незалежна бригада була згадувана в денному наказі Сталіна, а советський уряд нагородив бригаду орденом Богдана Хмельницького I-го ступеня. Була то тяжка битва. Наші страти були — 66 вбитих, 270 ранених і 75 невідомих. Страти ворога 1,050 вбитих»²¹).

Тепер порівняймо цей опис битви під Білою Церквою з розповіддю українського учасника:

«За сталих перекидувань бригади на найгірші відтинки фронту та постійне ангажування її на головний удар, бригада фізично до крайности була виснажена. Не звертаючи на це увагу, бригаду перекинуто 30 грудня 1943 р. на Білу Церкву. Німцям в Білій Церкві загрожувало оточення. Наша танкова частина була відряджена до розпорядження 74-ої советської дивізії. Тому тепер без допомоги танків і артилерії бригада мусіла штурмом взяти ріку Рось і переправитися на другий бік. Головний удар мала зробити перша чсл. бригада, перетинаючи відступовий шлях німцям з Білої Церкви. По правій стороні чсл. бригаду мав підтримувати 764 полк, а з лівої сторони 163 советська дивізія»²²).

Чсл. бригада неочікувано досягнула дороги відступу о год. 3:45 ранку. Це сталося на Новий Рік 1944.

«Коли розвіднілося бійці чсл. бригади довідалися, що обіцяна московська поміч не прийшла і бригада дісталася німцям в міх. Німці, коли опинилися в новому оточенні у Білій Церкві, кинули всі сили на проломлення оточення»²³).

Зі всіх сторін на два батальйони закарпатців почали наступати танки й моторизовані автоматчики та німецька піхота обстрілюючи з гармат і мінометів.

«Москалі зі своєї оборонної позиції на правім і лівім крилі та чехи з жидами з великого берега за рікою Рось біля Глибочка, дивилися на страшну трагедію, коли на рівнім, як стіл полі, німецькі танки ковзалися на трупах закарпатців, і ніхто й не думав їм дати допомогу, або хоча один артилерійський вистріл. На полі бою залишилося 750 українських трупів. Про цю трагедію чехи мовчать. Чому? Як звичайно, москалі прикрили цю зраду і злочин «нагородою» першої чсл. бригади в СССР орденом Богдана Хмельницького»²⁴).

На другий день чсл. бригада разом з москалями мусіла йти нансво здобувати вже перед тим здобуту позицію закарпатськими українцями. Німці 3 січня 1944 року запалили Білу Церкву й відступили.

Тут ми бачимо зі сторони головного команданта, полк. Л. Свободи виразну тенденцію знецінення і применшення вкладу закарпатських українців до чсл. бригади. Для кожного є очевидним, що 66 вбитих під Білою Церквою не є те саме, що 750 вбитих. Але це не було для коменданта чсл. бригади дуже

важливе, бо закарпатські українці — це смертники, які вже давно були присуджені на знищення, як живі свідки московських концентраційних таборів смерти.

На початку 1944 року в місті Єфремов, на схід від міста Орел, формувалася друга чсл. самостійна парашутна бригада, яку мали перекинути на Словаччину на поміч народному повстанню, але замість того її перекинули, як гарматне м'ясо на фронт, замість советської 21-ої дивізії в районі Бзянка-Сяночок. Це був тяжкий терен та із всіми вигодами для німців. За цю безголову атаку чехословацька парашутна бригада заплатила великими втратами.

«Після розбиття цієї бригади 17 вересня 1944 р., прийшло розпорядження, щоб цю розбиту бригаду перекинути літаками на Словаччину. Це не було зовсім доцільне, а навіть злочином, щоб цілком розбиту й дезорганізовану бригаду кидати німцям в пастку, яку німці на Словаччині цілковито знищили. З лєто-вища Івоничі біля Кросна мали 350-ма літаками перевести розбиту другу чсл. парашутну бригаду на Словаччину до Банської Бистриці. Під час операції 12 літаків збито, забиваючи 380 парашутистів. Після приземлення на Словаччині бригада негайно вступила в бій з СС дивізіями, відбиваючи наступ на Зволен, Кремницю. Бригаду перекинено навмисно з запізненням, коли німці вже придушували повстання»²⁵).

Генерал Свобода в своїй книжці каже, що операція висадки решток другої парашутної бригади була запланована на три дні, але вона протягнулася на чотири тижні.

Велика перевага в людях і техніці та вигідний простір маневрування давали змогу СС дивізіям взяти в оточення другу чсл. парашутну бригаду, яка тепер була поповнена словацькими повстанцями. Бригада завзято боронилася від наступу німців на Банську Бистрицю, осередок словацького народного повстання. В тій тяжкій ситуації бригада воювала до кінця жовтня 1944 року. «Ситуація була жахлива, не було лікарства, одягів, харчів, боєприпасів, і іншого необхідного матеріялу. Недобитки другої бригади, рятуючися в малих групах в горах, де як партизани боролися до кінця війни»²⁶).

Москалі втопили у крові словацьке народне повстання. Не дали йому потрібної помочі й не допустили Англію, Америку й Францію прийти йому з допомогою. За те дали можливість німецьким СС дивізіям винищити найкращих словацьких патріотів, а з ними також 7,500 закарпатських українців, які во-

ювали у складі Другої чехо-словацької самостійної парашутної бригади. Ці незаперечні докази вказують, як москалі злочинним способом здійснюють винищення кожної еліти й провідної верстви народу, котрого хочуть поневолити. Так вони поступили у варшавському й празькому повстанні. Празьке повстання захоронила чехам-російська дивізія генерала Власова, союзника німців, яка перейшла на бік чеських повстанців. Інакше німці були б знищили Прагу гірше, як Варшаву. Після визволення Праги, чехи видавали власівців більшовикам на розстріл.

У квітні 1944 року Перша самостійна чсл. бригада в ССРСР була пересунена з Волині на Буковину в район Чернівців і Снятина в Галичині. Сюди привезли 12,000 волинських чехів і 8 тисяч закарпатських українців. У тому часі чсл. військо переформовано так: чсл. бригада в Снятині; чсл. бригада в Проскурові; чсл. бригада й запасний полк в Садагорі. Одна танкова бригада в Снятині, запасний полк у Камінці-Подільським, а летунський полк в Промбі. Чсл. армія до 1-го квітня 1944 року числила понад 25,000 вояків.

«На протязі трагедії і ліквідації Другої чсл. самостійної парашутної бригади в ССРСР москалі приготувляли ліквідацію решти чсл. армії в ССРСР. Москалі з чеськими комуністами на чолі з п'яницею Клементом Готвалдом добре знали, що ціла чсл. армія в ССРСР є антикомуністична і протимосковська. Що ця армія по визволенні Чехо-Словаччини в першій моменті вщент знищить комуністів і не дозволить москалям всунути свої криваві пазури у внутрішні державні справи»²⁷).

Не було в тодішній Європі таких свідомих антикомуністів, як вояки чсл. заграничної армії в ССРСР, які на власній шкурі пізнали злочинність комуністичного догматизму й диктатури та кривавого московського імперіялізму. З цими закордонними вояками вже не можна було нічого іншого зробити, як тільки фізично їх зліквідувати.

«Що москалі для своїх кримінальних злочинів вибирають найгірші bestії, свідчить той факт, що Клемент Готвалд будучи президентом ЧСР, п'яний підписував присуди смерті. Дав повісити, розстріляти і в підвалах замучити патріотів і навіть повбивати своїх найближчих співробітників у комуністичній партії»²⁸).

Вільному світові застигне кров у жилах, коли він довідається про найбільші й найгірші злочини в історії людства, яких доконали й до наших днів доконують москалі.

У справі визволення Закарпаття було домовлено, що цю операцію доконає чсл. армія через Яблонецький і Волівський переходи. Були навіть спеціально вибрані й вишколені закарпатські українці, які добре знали Карпати. Та на приказ Сталіна чсл. армію пересунено на Дуклянський перехід і їй не дозволено вмішуватися до політики Закарпаття.

Чехо-словацький самостійний корпус в СРСР був знову залучений у склад 38 советської армії під командуванням ген. Москаленка, який був добрим полководцем і стратегом. Він керував дуклянською операцією, в якій чсл. корпус брав участь, що відповідав найменше трьом советським дивізіям.

У справі допомоги звільнити Словаччину маршал Конєв видав такий наказ: «Проломити ворожу оборону в районі Кросна, міста Дуклі, Дуклянський перехід, Пряшів, пробитися через Карпати, дістатися на територію Словаччини й злучитися з словацькими повстанцями. Це віддаль приблизно 100 клм. Призначений час на цю операцію — 5 днів, то значить за 120 годин дістатися до Пряшева»²⁹).

«Найважливіше, — каже маршал Конєв — скорість і несподіванка. Дістатися через Карпати так скоро, щоб ворог не мав часу пересунути свої резерви до боротьби за Карпатами»³⁰).

Плян маршала Конєва мав на цілі перейти Дуклянський перехід за п'ять днів, однак цей плян показався нереальним, бо для цієї операції він ужив аж 80 днів.

«На підставі відомостей, що принесла наша розвідка, терен, куди має іти наш удар на ворога, хоча не вигідний, за те відношення сил для наступаючого війська є корисне. Цьому допоможуть у великій мірі дві словацькі дивізії»³¹).

Нарешті дня 8 вересня 1944 року розпочалася після Сталінграду найбільша битва за Дуклянський перехід. Німецька армія мала постійно вигоду відступати у високі гори і ліси. Ціла територія була міцно замінована. Німці й мадяри вже давно тут вибудували міцні укріплення. В цій операції чехо-словацьке командування сподівалося, що дві словацькі дивізії на Пряшівщині перейдуть на її сторону. Було це однак великою помилкою, бо словаки залишилися вірними своєму урядові.

«Після того, як москалі втопили в крові 150,000 війська в Дуклянській операції, прийшли до розуму, що по рівнині через Краків можна дістатися на Моравську Остраву. В цім випадку за одну п'яту жертв Дуклянської операції можна було досягну-

ти блискучу перемогу над німецько-мадярською обороною. Вистачило було цілу Першу числ. бригаду десантом висадити в Карпатах. В цій бригаді було 80% закарпатських українців, які почували себе в Карпатах як вдома. Вони з внутра були б розбили ворожу оборону з великими стратами для німців і мадярів. У той спосіб Дуклянський перехід можна було б взяти за два тижні. Ні, москалі і чехи гнали закарпатських українців як худобу прямо на дула автоматів, гармат і всякого рода іншої зброї. Це незаперечний злочин»³²).

Від 26 березня 1945 року чехо-словацька танкова бригада, що складалася з 60% українців з Пряшівщини і Закарпаття була у безперестанних боях за визволення Моравської Острави, Пшерова, Простейова і Оломовца. В цих тяжких боях загинув і член Проводу ОУН, герой ССРСР надпоручник Степан Вайда. В цих боях числ. танкова бригада понесла страти 10,000 вбитими вояків.

Про цей бій ген. Свобода пише таке: «Вечором 6 квітня 1945 р. ми понесли велику втрату. Командуючий 2-го танкового батальйону надпоручник Вайда, який попереднього дня сам знищив два танки, автоматичну гармату, дві протилітакові гармати і декілька мінометів і скорострільних гнізд, цей відважний закарпатський українець сьогодні був вбитий німецьким ворогом. Степан Вайда був по смерті підвищений до ранги капітана (сотника), а Президія Найвищого Світа нагородила його орденом Леніна і Золотою Звіздою Советського Союзу»³³). **Від автора.** Я знав Степана Вайдю з 1932 року, коли він приїхав до Мукачєва, ставши фаховим учителем. Був це чесний і щирий український патріот. Брав участь в діяльності товариства «Просвіта» (хор і драматичний гурток) і в усіх українських організаціях Мукачєвщини.

За часів Карпатської України він не належав до Карпатської Січі, бо мав інше завдання, працюючи разом з Юрком Білеєм над справою безпеки Карпатської України.

Після упадку Карпатської України він не виїхав за кордон, залишився під мадярами. Не маючи іншого виходу він в 1940 році перейшов кордон до УССР, де його очікували большевицькі табори смерти на далекій півночі.

В січні 1945 року під командою чеського генерала Гасала й міністра Немця на Закарпатті була відкрита «Комендатура Визвольної Землі», яка іменем чехо-словацької влади в Лондоні зачала господарити як у довоєнній ЧСР. Чехи знову почали

свою політику з «русинами». Господарили, як у своїй колонії, не беручи на увагу права українського народу. Вони зачали формувати порядкову дивізію на чолі з чехами й жидами. Це ж противилося договоренню чсл.-совітському. Тому Гасал з його вишколеними окружними начальниками мусіли творення порядкової дивізії зупинити, і самим покинути Закарпатську Україну.

Ціла чеська «операція» на Закарпатті відбувалася після точного опрацьованого пляну чехо-словацької влади. Така колоніальна тактика обурювала закарпатських українців. Чехи дуже помилялися, — Закарпаття вже не було її колонією з 1920 року. Тут уже була українська, а не «русінська» інтелігенція, тут уже жив дух свободної Карпатської України.

Чехи на Закарпатті показали свою гидку загарбницьку маніпуляцію. Вони не післали на Закарпаття українських старшин з чсл. армії в ССРСР, щоб зробити на своїй землі потрібну роботу. Ні! Українці гинули на фронті, а чехи, покинувши фронт, пішли із своєю «місією», щоб визволяти Закарпаття. Але цим разом їм їхня «місія» не вдалася, бо по Закарпаття посягнув свою руку Сталін і президент Бенеш не міг сказати свого слова протесту — ні! Через злучення Закарпаття з УССРСР здійснилася відвічна чеська мрія — мати Москву за безпосереднього сусіда. Мрія, за яку Бенеш в 1919 році так завзято боровся на Міровій конференції в Сен-Жермені, бо вона — ця мрія, лежала, мов угольний камінь чеської національної політики по Першій світовій війні. Тепер цю мрію здійснено, та чи вона вийшла чехам на користь?

«Було це 17 травня 1945 року. На історичному «Старом'єстському Нам'єсті» в Празі парадували зі своїми бойовими прапорами вояки чсл. армії, повертаючися з ССРСР».

«Я стояв глибоко зворушений на почесній трибуні. Згадуючи окупацію, німецьке переслідування, тюрми, концентраційні табори. Терпіння на фронтах, мертві й поранені, дні і ночі, перебуті в окопах, в дощі і морозах. Це все пережили наші хлопці на фронті і наш народ вдома за тих шість літ війни. Це було більше як деяка генерація пережить за ціле своє життя».

«Сьогодні перед нами велике майбутнє: надія на кінець усіх воєн, на мир, на ліпше і щасливіше життя народів цілого світа. Соціалізм і комунізм побідає; а я певний, що він скоро побідить всюди, бо лише тоді прийде справжній мир...»³⁴).

Це були слова генерала Свободи, але тільки слова, бо дій-

сність виглядала інакше. Ось тут подаю рефлексії одного з учасників епопеї. Він пише: «Після большевицької окупації Закарпаття, НКВД скоро поробило в цілім краю концентраційні табори «Добро пожаловать». В ці концентраційні табори НКВД тягнуло кожного мужчину від 16-ого до 65 років. Одних висилали на фронт, а других — на розстріл або сибірські концентраційні табори. Нова, ще більше кривава окупація Закарпаття розпочалася».

«Дня 17 травня 1945 року відбулася в Празі військова парада, але без закарпатських українців, бо одні були в могилах, другі з тяжкими пораненнями по шпиталях, а треті арештовані. По цілій Чехо-Словаччині розпочалася нагінка на українців. Начальник чеської політичної воєнної поліції полковник Раїцин дав приказ зробити списки всіх закарпатських українців із заграничної армії, щоб їх вислати до СССР»³⁵).

У половині жовтня 1945 року президент Бенеш прийняв делегацію старшин-українців у справі насильного вивозу вояків заграничної армії до СССР. Старшини рішуче запротестували проти цієї акції, заявивши, що українці, які воювали за визволення ЧСР, мають право вибирати собі громадянство, яке вони хочуть, тим самим і громадянство ЧСР.

«В розмові було сказано також багато про воєнне командування і уряд ЧСР. Бенеш зразу пробував телефонувати до міністра народної оборони ген. Свободи, але його не було. Тоді говорив до полковника Раїціна. Старшинам Бенеш резолютно заявив, що закарпатські українці, заграничні вояки і українці Пряшівщини мають абсолютно однакові права, як всі інші громадяни ЧСР, і що він про цю справу взагалі не знав. Щоб оминути дальше непорозуміння зі «союзником», він радив негайно подати опцію[петицію]»³⁶).

Пізніше міністер народної оборони ген. Свобода на початку листопада 1945 року прийняв делегацію старшин закарпатської заграничної армії, — «ген. Свобода, подібно як і іншим разом, був фальшивий від початку до кінця, заявляючи старшинам, що він є п'ятим колесом у возі. Одним словом він так говорив, щоб до нічого не договоритися. Репресії закарпатських українців дальше продовжувалися у різних формах»³⁷).

Чехи по війні розпочали брехливу пропаганду, що, мовляв, в чехо-словацькій заграничній армії воювали тільки чехи, словаки і жидаи. Про закарпатських українців вони нічого не згадували. Зрозуміла річ, що чеська пропаганда не могла перед

світом признатися, що в числ. армії в СРСР було 70-80% закарпатських українців, бо тоді кожному стало б ясно, що це була українська, а не чеська армія.

«Щоб зменшити вклад закарпатських українців в боротьбі за ЧСР, чехи пішли на таку підлу підробку, що навіть зфальшували історичні документи про числ. армію в СРСР. На спільних могилах, де поховані українці, чехи зробили надписи, ніби там поховані чехи, словаки і жиди, імена осіб, які в дійсності не існували в заграничній армії. Адже на протязі всієї фронтової доби чехів згинуло не більше однієї тисячі, а закарпатських українців — 25,000 вбитих і ранених. Найбільші успіхи в цій армії досягнули українці. Чехи і жиди добре знали, що українці не мали іншого виходу, лише воювати в їхній армії, або дістатися москалям на поталу»³⁸).

Нормально вояки певної нації, що в боротьбі з ворогом здобувають національну незалежність, є в певній пошані в народі за їхні героїські подвиги, але не так було з карпатськими українцями, які воювали за самостійність ЧСР.

Велика частина закарпатських українців, членів чехо-словацького корпусу після закінчення війни виїхала на Захід. До такого вчинку змусила їх політична й національна дискримінація. Решта вояків опинилася в Чехії у тяжких соціальних і політичних обставинах, засуджені на цілковиту асиміляцію, бо закарпатським українцям не дозволено створити ані однієї культурної української організації, школи або видавати газету. Найменший вияв українського руху переслідували органи державної безпеки, які були підпорядковані московському КГБ.

Друга світова війна закінчилася для наших ворогів перемогою, а Україна залишилася найгіршою колонією в Європі на дальші десятиліття. Почалися знову мільйонові депортації українців у в'язниці та концентраційні табори на «не існуючому Сибірі», на поневіряння, голод, холод, моральні терпіння та — смерть.

Хоча закарпатські українці в числ. заграничній армії в СРСР воювали не під рідними прапорами й не під рідним командуванням і не за мету, визначену національним проводом, бо їхнє перебування в цій армії не було добровільне, воно було вимушене обставинами, про які обширно було сказано, однак свідомість боротьби закарпатських українців проти гітлерівської навали на Україну, давала їм радість боротьби за рідну землю, на якій родилися і прославилися їхні предки.

Їхні жертви, героїство й патріотизм будуть напевно позитивно оцінені в українській історії.

Незаперечним фактом є, що у витворенні й плеканні їхнього патріотизму серед дуже невідрадних умов, в яких у тому часі знаходилися закарпатські українці, спричинилася у великій мірі ОУН, від самого початку навчаючи їх скритості, внутрішньої моральної дисципліни, шляхетності й геройського бойовничого духа.

«Закарпатські українці: воїни, офіцери з чсл. заграничної армії в СССР пролятою кров'ю в Другій світовій війні навіки склали присягу вірності Україні, українській нації і завтрішній визвольній війні»³⁹).

А московський імперіялізм узмістовлений в безбожному більшовизмі взяв на себе додатковий злочин за знищення більше як 100,000 молодих закарпатських українців патріотів — цвіту нашої нації.

Хай Господь судить за це Москву!

Дефіляда в м. Хусті з нагоди 22-го січня в Кисві 1918 року

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Бо як в одному тілі маємо багато членів, але всі члени не ту саму мають чинність.

Так ми многі одне тіло в Христі, а кожний окремо один другому члени.

(Посл. Ап. Павла до Рим. 12, 4-5)

Так ми читаємо в посланні св. Апостола Павла до Римлян, що ми: **одне тіло в Христі**, а недавно А. Айнштайн ствердив, що людина насправді є частиною всього.

1. Наука доказує, що Бог — закон природи, є все те, що є. Ми всі є Його частиною, а Він є частиною нас. Тому, якщо ми робимо комусь добро, ми його робимо в першій мірі для себе, і навпаки, якщо ми робимо комусь зло, ми його робимо для себе самого. З цього виходить, що людина може бути для себе найбільшим своїм ворогом, чи добродієм.

Якщо б люди, чи народи зрозуміли цей космічний принцип життя і практикували його, який є незмінний як і гравітаційний закон, вони б два рази подумали над тим, якби не трактувати другого несправедливо. Якщо вони мимо того роблять зло іншому, вони не знають, що вони роблять. Ці люди, чи народи не здають собі справи, що вони роблять подібно як робили судді й кати Ісуса Христа, не знаючи, що вони роблять те для самих себе.

2. Другим важним природним принципом є **національний принцип**. Кожний народ, великий чи малий, що уважає себе зрілим вести самостійне життя, має **право на самовизначення**. І тут ніхто не може йому диктувати, чи він може мати це право, чи ні. Оскільки хтось заперечує це право другому, він сам не є гідний мати це право, і він скоріше чи пізніше стратить це право сам. (Наприклад: Чехо-Словаччина, Польща, Малярщина і т. д.).

3. Одною найбільш фундаментальною Правдою, про яку вчив Ісус Христос, і яку людство так мало розуміє і практикує є — **думка людини**, що дає свій початок до кожної акції — доброї чи злої.

Звичайно людина думає, що оскільки вона робить згідно Божого закону, що вона зробила все, що можна було від неї очікувати. А що відноситься до думки, чи почування, то є мало важне, бо думка є приватною власністю людини. Так однак воно не є, бо кожна думка регенерується в добру чи злу енергію, залежить від того, яку думку ми висловили, вона повертається знову до джерела, звідки вона вийшла, проявляючись на поверхні нашого життя.

Закон життя каже, що так, як ми думаємо, говоримо й діємо супроти другого, так другий думає, говорить і діє супроти нас. Все, що ми робимо зле другому, скоріше чи пізніше, ми зазнаємо потім від когось іншого. Добро, що ми робимо другим, ми дістаємо у звороті такою самою міркою. Це однак не означає, що ми все те дістаємо у звороті від тої самої людини.

Щоб доказати, як практично діє природний принцип: «Що посієш, те будеш жати», і закон Ньютона — акція і реакція, я наведу приклади з історії Закарпаття за останніх 65 років.

1. В 1919 році Закарпаття добровільно прилучилося до **Чехо-Словаччини** на правах широкої самоуправи. Чехи знехтували цими правами українського народу Закарпаття, використовували й експлуатували Закарпаття і його народ гірше колонії. Наслідки цієї акції — на початку страта великої частини своєї території (Судети), що скінчилося стратою самостійності й яке перемінилося в 1945 р. в цілковите рабство, що триває досьгодні.

2. **Мадярщина** через агресію в 1939 р. забрала Закарпаття, винищуючи велику частину його населення. Наслідки — напочатку Мадярщина стратила політичну незалежність, ставши васалом Німеччини, а в 1945 році стала васалом ССРСР, що триває й досьгодні.

3. **Польща** на спілку з Мадярщиною в 1938-39 роках вела терористичну акцію на Закарпатті, щоб зліквідувати «українську небезпеку». 2 жовтня 1938 року вона забрала на підставі ультимату від ЧСР околицю Тешина з 80,000 поляків на підставі принципу самовизначення, забуваючи, що в тому самому часі вона поневолювала 7 мільйонів українців, яким те саме право відмовляла. Наслідок — у вересні 1939 року Гітлер зі Сталіном поділили Польщу між собою, окупувавши її, відмовили польському народові будь-які національні права, а в 1945 році Польща стала советським сателітом.

4. **Німеччина**, накоївши лиха в цілій Європі, яке почалося відданням Закарпаття Мадярщині, що дало рівночасно змогу порозумітися Гітлерові зі Сталіним для підбою Польщі. Наслідок — Німеччина програла війну й була поділена в 1945 році на Західню і Східню. Частина великого німецького народу зазнала того самого трактування, яким Німеччина частувала народи Європи на протязі 1939-45 років.

5. **Совєтський Союз** має ще не вирівняні рахунки свого негативного відношення до космічного принципу життя — на право самовизначення народів. За останніх 300 років Москва натворила багато лиха й зла, від яких Україна найбільше потерпіла. Найбільше зло, якого допустилася Москва — тюрма поневолених народів, це був штучний голод на Україні в 1932-1933 роках, жертвою якого впало понад 7 мільйонів українського народу. Тому, що безбожний більшовизм існує вже 65 років, думається, що йому не буде кінця. Та треба вірити на підставі життєвого історичного досвіду, що так воно не буде, бо як каже народня приповідка, «Дерева не ростуть до неба». Все, що має на землі свій початок, має і свій кінець.

Природний принцип, що його ми подали вище «Що посієш, те будеш жати» відноситься до кожного, тому й СССР не може бути винятком.

Недовгий вже час, що і СССР мусить здати рахунок із доконаних кривд, бо такий космічний принцип і поневолені народи нарешті дістануть їм належне Боже й людське право на самовизначення. І так воно станеться! Божа ж Правда запанує на землі!.

ПРИМІТКИ — розділ I.

1. V. L. Borin: „The Secred Fund of Benes' Inteligence Service”, Pravda, London, June 1956.
2. A. Bernauer: „Prague Bought European Public Opinion”, Sudetendeutsche Zeitung, Muenchen, January 17, 1953.
3. W. K. Turnwald: „Renascence or Decline of Central Europe?”. Munich, 1954.
4. R. W. Seton-Watson: „Masaryk in England”, The Mac Millan Co., New York, 1943.
5. Frederick Hertz: „Nationality in History and Politics”, London, 1945, page 194.
6. Тамже, стор. 197.
7. Н. Raschhofer: „Tschechoslowakische Denkschriften fuer die Friedenskonferenz 1919/20, Berlin 1938, page 235.
8. Тамже, стор. 239.
9. T. Kirschbaum: „The Pittsburgh Pact”, Middletown, Pa., 1958, page 19.
10. Др Г. Жаткович: «Експозе», Гомстед, Па., 1921.
11. Я. Оршан: «Закарпаття», Українська Книгарня, Париж, 1938, стор. 4.
12. Тамже, стор. 5.
13. Тамже, стор. 6.
14. Тамже, стор. 7.
15. С. Клочурак: «До Волі», Карпатський Союз, Нью-Йорк, 1978, стор. 103.
16. Тамже, стор. 113.
17. Тамже, стор. 114.
18. Тамже, стор. 115.
19. Тамже, стор. 120.
20. Тамже, стор. 122.
21. Тамже, стор. 132.
22. Тамже, стор. 135.
23. Тамже, стор. 137.
24. Тамже, стор. 140.
25. Тамже, стор. 142.
26. Я. Оршан, стор. 13.

27. Я. Оршан, стор. 20
28. " " 21
29. " " 22

ПРИМІТКИ до розділу А — 2

1. Wladislaw Stydnicki: „Kwestja Czechoslowaciji a Racja Stanu Polski”, Warszawa 1938, page 95.
2. R. W. Seton-Watson: „Masaryk in England”, The Mac Millan Co., New ork, 1943, page 18.
3. В. П. Стахів: «Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Марморошському Сиготі — Вісті колишніх вояків ІДА, стор. 7.
4. Тамже, стор. 6.
5. Horst Gruber — Ost Europa, Oktober, 1938.
6. Caroll Quigley: „Tragedy and Hope” — a History of the World in Our Time, Mac Millan Co., New York, 1966, page 629.
7. Тамже, стор. 630
8. " " 631
9. " " 632
10. „Volkischer Beobachter”, Berlin, 13.9.1938.
11. C. Quigley, page 632
12. " " 633
13. " " 635
14. " " 637
15. Gazeta Polska, Warszawa, 26.9.1938.
16. Polska Agencja „PAT”, Warszawa, 25.9.1938.
17. „Kurier Poranny”, Warszawa, 29.9.1938.
18. Caroll Quigley: „The Anglo-American Establishment”, Books in Focus, N. J. 1981, Page 286.

ПРИМІТКИ до розділу А - 3.

1. В. П. Стахів: «Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Марморошському Сиготі», Вісті кол. вояків ІДА, стор. 6
2. Я. Оршан: «Закарпаття», Українська Книгарня, Париж 1938.
3. Документи Німецької Закордонної Політики 1918-1945, серія Д, документ 50, Вашингтон, Д. К., 1949.

4. Архив Делєгації Кїрпської України, Відень, 1938, документ 1-2.
5. «Вєк Нови», Львів, 11 жовтня 1938.
6. «Дїло», укр. щоденник, Львів, 13 жовтня 1938.
7. «Газета Польска», Варшава, 15 жовтня 1938.
8. ДНЗ, том IV., документ 90.
9. «Свобода», укр. щоденник, Джерсі Ситі, 5 листопада 1938.
10. Василь Гренджа-Донський: «Твори», том II., Карпатський Союз, Вашингтон, Д. С., 1982, стор. 233.
11. Збірник «Карпатська Україна в боротьбі», Ю. Химинець: За кордоном, стор. 31., Видання Укр. Пресової Служби, Відень, 1939.
12. Польська агенція «ПАТ» з дня 20 листопада 1938.
13. «Нова Свобода» з дня 22 листопада 1938.
14. «Експрес Поранний», з дня 22 листопада 1938.
15. „Osteuropa“, Koenigsberg, Deutschland, December 1938.
16. „Osteuropa“, Koenigsberg, Deutschland, December 1938.
17. «Дїло», укр. щоденник, Львів, 4 грудня 1938.
18. " " " " 7 грудня 1938.
19. «Газета Польска», Варшава, 15 грудня 1938.

ПРИМІТКИ до розділу А-4.

1. «Ізвестія», Москва, 11 березня 1939.
2. Документи Німецької Закордонної Політики 1918-1945 років, том IV., документ 224.
3. Іван Рогач: «Під Прапором Державности» в збірнику «Карпатська Україна в боротьбі», Українська Пресова Служба, Відень, 1939, стор. 109.
4. Тамже, стор. 112.
5. " " 113
6. С. Вівчар: «Ліс шумить» в збірнику «Карпатська Україна в боротьбі», Українська Пресова Служба, Відень 1939, стор. 204.
7. Любомир Гірняк: «На Стежах Історичних Подій», Нью-Йорк, 1979, стор. 142.
7. Др Петро Мірчук: «Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) Командир Армії Безсмертних», Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1970, стор. 80.

8. Твори Василя Гренджі-Донського, том II. Карпатський Союз, Вашингтон, Д.К. стор. 251.
- 8а. Степан Пугач: «У мадярській тюрмі», Карпатський Союз, Нью-Йорк, 1978, стор. 7.
9. Тамже, стор. 9.
10. Микола Чирський: «Мадярські тюрми і табори», збірник «Карпатська Україна в боротьбі», Пресова Служба, Відень 139, стор. 168.
11. Тамже, 180.
12. С. Пугач, стор. 19.
13. М. Чирський, стор. 185.
14. Тамже, стор. 194.
15. " " 195.
16. " " 174.
17. С. Пугач, стор. 26.
18. " " 32.
19. " " 35.
20. С. Вівчар, стор. 216.
21. Тамже, 217.
22. " " 218.
23. " " 219.
24. " " 220.
25. " " 221.
26. Твори Василя Гренджі-Донського, том II., Карпатський Союз, Вашингтон, Д. К., стор. 253.
27. С. Вівчар, стор. 222.
28. Тамже, стор. 222.
29. " " 224.

ПРИМІТКИ до розділу В—2

1. Мстислав Скит-Закарпатський: «Кровавим шляхом», не-публікована праця, стор. 50.
2. Тамже, стор. 52.
- 2а. Володимир Несторович: «Закарпатські Українці в Чсл. Корпусі генерала Свободи, Дітройт 1972, відбитка з «Нового Шляху»..

3. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 53.
4. Тамже, стор. 55.
- 4а. Несторович, стор. 9.
5. Ген.Людвик Свобода: «З Бузулуку до Праги», Наше войсько, Прага, 1967.
6. Тамже, стор. 57.
7. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 55.
8. Тамже, стор. 56.
9. Тамже, стор. 59.
10. Тамже, стор. 60.
11. Тамже, стор. 61.
12. Свобода, стор. 116.
- 12а. Несторович, стор. 13.
13. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 61.
14. Тамже, стор. 62.
15. Тамже, стор. 62.
16. Тамже, стор. 63.
17. Свобода, стор. 142.
18. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 64.
19. Свобода, стор. 143.
20. Тамже, стор. 184.
21. Тамже, 214.
22. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 65.
23. Тамже, стор. 67.
24. Тамже, стор. 67.
25. Тамже, стор. 71.
26. Тамже, стор. 72.
27. Тамже, стор. 73.
28. Тамже, стор. 74.
29. Свобода, стор. 244.
30. Тамже, стор. 244.
31. Тамже, стор. 245.
32. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 81.
33. Свобода, стор. 310.
34. Тамже, стор. 391.
35. Мстислав Скит-Закарпатський, стор. 81.
36. Тамже, стор. 88.
37. Тамже, стор. 88.
38. Тамже, стор. 88.
39. Тамже, стор. 90.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І МІСЦЕВОСТЕЙ

- Абауй 18, 33
Австралія 13
Австрія 14, 15, 50, 53, 144, 146, 147
Австро-Угорська монархія 15, 16, 34, 56
Айнштайн, А. професор 167
Академічний Дім 6
Аламбра, готель в Берліні 106
Александр Плац 134
Америка 15, 19, 41, 147, 148, 158
Американський дім 95
Англія 37, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 151, 158
Андерс, генерал 155
Андора 63
Андрашко Михайло, д-р 25
Антанта 34, 37
Анти-Комінтерн 90
Антонович-Антик 134
Аркас Микола 43
- Бабота Микола 86
Багрянний Іван 141
Базьо Василь 10
Бандера Степан 49, 131, 132
Бандусяк Дмитро 45, 68
Банська Бистриця 158
Барабаш Гриць-Чорний 73
Барановський Ярослав 48, 49, 50, 51
Бауер В., професор 146
Бачинський Е., д-р , міністер 71, 72
Бек Людвик, генерал 55
Берег 18, 33
Бек Людвик, генерал
Бек Юзеф, генерал, міністер 87, 88
Бенеш Едвард, д-р, міністер 13, 14, 15, 16, 17, 18, 35, 50, 51, 52, 56, 59
151, 152, 153, 154, 155, 162, 163
Беньо Микола, професор 60, 70
Бескид А., губернатор
Біро Василь 34

Бродій Андрій, прем'єр 66, 72, 100, 101
Берлін 61, 73, 86, 89, 91, 93, 94, 97, 103, 134, 136, 137, 138
Бернауер А. 14
Берхтесгаден 55, 59
Бичків Великий 102, 103, 104, 105, 109, 110
Біла Церква 157, 157
Білей Юрко 161
Блистів Олександр 45, 68, 110, 113
Боднарюк Степан 23
Бойко Степан 46
о. Бокшай Іван 113
Бонкало, д-р 24
Боннет Жорж 54
Бора Василь, інж. 46
Борин В. Л. 13, 14
Борковський Іван 49
Братислава 16, 59, 93, 129, 156, 159
Братство Св. Андрея в Інсбруку 141
Бразилія 144
Брящайко Михайло, д-р 26, 32, 33, 34
Брящайко Юлій, д-р 24, 32, 34, 73, 99
Брейха, адміністратор 36
Бремен-Гафен 148
Будай С. 113
Бузулук 152, 154
Буковина 17, 20, 158
Буштино 105

Вайда Микола 44, 45
Вайда Степан, надпор. 155, 161
Вайнбергер М. 110
Вайцзекер, барон 55
Вака М., командант жандармерії 95
Варшава 6, 159
Варюлопош, конц. табір 109, 115, 117, 126
„Вск Нови” 68
Великий Збір ОУН в Римі 131
Вельс 138, 139
Вілсон Вудров, президент 15, 17, 18, 20
Вівчар С. 101, 119
Відеман, капітан 58
Волинь 43, 64, 79, 149, 159
Волівський перехід 160

Волошин Августин, д-р, прем'єр 61, 62, 72, 73, 74, 75, 81, 83, 88, 89
91, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 105
Волошин Ростислав 43
Волошук Іван 33, 34
Волошук Павло 111, 119
Врецьона-Волянський, інж. 73
Всепросвітянський З'їзд в Ужгороді 48

Гаас Гебрудер 140
о. Гаджега Юлій, д-р 32
Галай Дмитро 45
Галич 20
Галичина 7, 17, 22, 23, 30, 40, 68, 69, 118, 141, 149
Галіфакс лорд 52, 53, 58
Ганка, д-р 102
Гасал, генерал 161, 162
Гасин Олекса 49, 50, 132, 137
Гафич Василь 146
Гафіяк Юра 23
Гаха Е., д-р, президент 84, 89, 92, 93, 94
Генлайн Г. 54, 57
Гес Рудольф 54
Геровський Г. 59
Гетьманці 61
Гімлер Г. 54
Гірна-Шпилька Іванка 45, 46.
Гірняк Любомир 101
Глинка Андрій 16
Годинка, д-р 24
Годжа Г. 20
Голубінка Оксана 45
Гомстед, Па. 17
Горті, регент і адмірал 54
Гофман, німецький консул 103
Гошук Іван, д-р 26
Грицай Остап, д-р 126
Гузар Л. Е. 73
Гуснай Юлій, інспектор 73
Гуцульщина 23, 24, 32, 161
Гітлер Адольф 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 66, 76, 83, 86, 87, 89, 91
92, 93, 94, 103, 130, 133, 142, 147, 149

Габода Михайло 45, 68
Габода Юрій 60

Габрусевич Іван 61, 134
Габрусевич Марушка 135
„Газета Польска” 57, 69, 79
Галаган, д-р 105, 106
Герінг Герман, маршал 89, 94
Гимир 18
Гільбертсон 39
Гжибовські, амбасадор 77
Годван 112
Готвалд Клемент 152, 155, 157
Гренджа-Донський Василь, поет 74, 102, 109, 116, 121
Грига Іван, посол 110, 112
Грубер Горст 51

Давидович Степан 60
Далад'є, прем'єр 54, 55
Дан, маляр. окр. начальник 32, 33
Данціг 77, 132
Дейчаківський Богдан 140
Демі Стояй, амбасадор 92
Держ. Торговельна Академія в Мукачеві 38, 42, 43, 44, 45, 46, 83
„Дзвіночок” 59
Джордж Льюїс 37
Джумурат Іван 34
„Діло” 38
Дніпро 30
Довгаль С., інж. 46
Долинай М., д-р 73, 99
Долинай Петро 25
Домінато Фусцієн 13
Другий З'їзд Нац. молоді в Мукачеві 46, 47, 48
Другий З'їзд Карпатської Січі в Хусті 85
Дубчек Александер, прем'єр 153
Дуклянський перехід 160, 161
Дунаєць 19
Дюрчанський Ферд., д-р, мін. 71, 89, 92, 93

Европа 14, 16, 53, 64, 66, 139
„Експрес Поранни” 77

Єфремов 158

Жаткович Григорій, д-р, губернатор 18, 35
о. Желтвай Віктор 32

Закарпаття 7, 8, 9, 10, 18, 19, 20, 21, 24, 29, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40
 41, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70
 71, 80, 81, 118, 148, 149, 152, 154, 160, 161, 162
 Забавський Володимир, редактор 38, 43
 Заклинський Корнило, професор 118
 Закордонна Делегація Карпатської України 60, 65, 66, 72, 73, 74, 80
 81
 Закордонний Провід ОУН 8, 38, 44, 48, 50, 59, 73, 97, 102
 Зволен і 58
 Земплин 18, 33
 Йосипчук В. 26, 32, 34
 Івановчик Василь, д-р 45, 46
 Іваницький Іван, режисер 127
 Іванюк Дмитро 21, 23
 Івоничі 158
 Іден, міністер 52
 Пза 26
 „Ізвестія” 90, 145
 „Ілюстровани Кур’єр” 78
 Інгр, міністер 153
 Інсбрук 141, 146
 Італія 53, 57, 58, 64, 65, 66, 72, 76, 83, 90
 Кавказ 31
 Калінін, президент 155
 Камінець Подільський 159
 Кампів, математик 81, 96
 Кандиба Олег, д-р 45, 48, 49, 105
 Канюга Лев, д-р 45, 46
 Каня, міністер 77
 Карачевський-Свобода Осип 73
 Кардашинець Імре 45
 Кармазин Фр. 89
 Карпати 19, 20, 36, 117
 Карпатська Січ 8, 68, 78, 81, 83, 84, 85, 90, 149, 161
 Карпатська Січ, Жіноча 8, 96
 Карпатська Русь 19
 Карпатська Україна 32, 57, 60, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 100
 101, 103, 104, 105, 111, 112, 114, 161, 162
 „Карпатен Україне” 51

Кваси 112
Кедюличі 82
Кедюлич Іван 45, 68, 73, 81, 83
Кедюлич Панас 110
Келемен Іван 34
Кеплера бюро 86, 93
Київ 20, 26, 33, 63, 68, 84, 134, 155, 156
Киштулинець Михайло 45, 68, 113
Кість Андрій, інж. 70
Климпуш Василь 23, 26
Климпуш Дмитро 73
Климпуш Іван 23
Клочурак Степан, міністер 21, 24, 26, 27, 73, 99
Колодзінський Михайло, полковник 51, 72
Колос Іван 45
Комаринський Володимир, д-р 43, 86
Комарницький Михайло 20
Конєв, маршал 140
Коновалець Євген, полковник 50, 51
Конюхів 137
Кордюк Богдан, д-р 61
Косак Зенон 49, 50, 73, 81
Костів Юрко 49
„Комітет Оборони Закарпаття” 70
Кочерган М. 98 ,
Копаня 105
Крива 110, 114, 115
Кросно, 158
Крамарж К., д-р 14, 16, 40
Кравців Богдан 136, 137
Краків 158
Криницька Стефанія 105
Кубань 31
Кузьмівна Єлисавета 45, 46

Кузьмик Василь 45, 68, 134
Куйбишево 152
Кун Бела 37
о. Кунар 110, 112
„Кур'єр Порадни” 57
Куриленко Василь, інж. 43
Кушніренко Микола, д-р 43
Куфштайн 140

Ландек 141
Ларково 153
Ластовецький Іван 23
Латориця 48
Левицька Олена 126
Лемак, терорист 106
Лемківщина 19
Литвицький, інж. 109
Лінц 138, 138
Ліхтенштайн 63
Ліхтенфельде-Ост 136
Ломський Богумир 152
Лондон 37, 56, 60, 150, 151, 154
Лопатинський-Калина Юрій 73
Лукасевич, амбасадор 80
Луців Андрій 137
Львів 7, 9, 43, 44, 70, 111, 134, 137, 138, 149

Мадярщина 9, 18, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 33, 34, 37, 53, 57, 64, 68, 69
71, 72, 73, 75, 76, 83, 90, 100, 103, 108, 115, 118, 148, 149, 168
Макіявеллі Ніколо 9, 37
Мала Антанта 53
Мараморош 18, 24, 26, 33
Марусяк-Кузьмич Іван 23, 28, 29
Марусяк Михайло, посол 102
Масарик Тома, д-р, президент 13, 14, 15, 16, 17, 18, 39, 40, 41, 52
Маслосоюз 43
Мах Шаньо, міністер 92
Мацейко Гриць 48, 49
Мельник-Горський Кость 61
„Меркуріюш Польський” 103
Мирявєць Василь 112
Михалевич Ніна 81
Міжнародний Червоний Хрест 142
Мірчук Петро, д-р 69
Молржани 129
Монастир оо. Василіян 48
Монтреаль 13
Моравія 14, 89, 93, 94, 95
Моравська Острава 160, 161
Москва 37, 39, 62, 64, 68, 89, 153, 155

Мудрий Василь, віце-маршал 78, 79, 80
 Музиченко Олег 136
 Музиченко Юрій 136
 Мукачево 26, 42, 43, 47, 48, 71, 73, 74, 75, 83, 95, 104, 106, 111, 132, 161
 Мухин Михайло 45
 Мюнхен 55, 56, 57, 58, 60, 71, 74, 85, 86, 87, 92, 147

 Наклович Олександр д-р 145
 Народня Рада - Хуст 17, 19, 27, 32
 Народня Рада - Пряшів 17, 19, 161
 Народня Рада - Свалява 17, 20
 „Націоналіст” 59
 „Наш Прапор” 59
 Небола Василь 110, 112
 о. Невицький Омелян 19, 20, 70
 Несторович В. 154
 Немець, міністер 161
 Німеччина 9, 34, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 71, 72
 76, 77, 83, 86, 87, 88, 91, 103, 118, 130, 144, 146, 149, 153
 Німчук Дмитро 27
 Ніредьгаза 114, 115
 НКВД 141, 142, 144, 149, 150, 151, 163, 164
 Новаківська Стефанія 44
 „Новий Час” 38
 Нью-Йорк 148
 Нюрнберг 55
 Нярдій, Владика 96

 „Об'єднання Українських Організацій” 60
 ОКВ (найвище військове командування) 117, 127, 130
 Окремий Штаб ОУН для Закарпаття 51, 60, 130
 Омельченко, підполковник 73
 Оломовц 161
 Орел 158
 Остапчук Дмитро 109, 111
 ОУН на Закарпатті 44, 45, 46, 61, 62, 154, 155, 161, 165

 Павло, Апостол 167
 Палацький Фр. 14
 Паліїв Дмитро 70
 Панькевичівна Марта 128
 Пап-Пугач Степан 82, 112, 113, 115, 118
 Париж 14, 16, 18, 19, 20, 56
 „ПАТ” 57, 75, 78

Перевузник Юрій, міністер 86, 99
Перечин 82, 83
Перший Сойм Карпатської України 85, 98, 99
Перацький, міністер 48, 49, 50
„Піємонт” 8, 68, 69
Підкарпатська Русь 40, 65, 68
Піка Т., генерал 151, 152
Піттсбург 15, 16
Пласт 8, 43, 67
„Подкарпатське Гласи” 42
Полянчук Іван 112, 118
Польща 9, 23, 34, 37, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 64, 68, 69, 77, 78, 79, 80
87, 88, 90, 117, 118, 130, 149, 153, 168
Попрад 19
„Правда” 145
Прага 16, 19, 20, 36, 37, 38, 39, 50, 54, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 70, 71, 78
85, 93, 94, 129, 153, 156, 159, 162, 163
Представництво Уряду Карпатської України в Празі 70, 71
„Правда” 145
Президія Верховної Ради СССР 154, 156
Прилуки 155
„Пробоем” 44
„Просвіта” 42, 43, 47, 66
Проскурів 159
Простейово 161
Протіалькогольне Товариство «Будуччина» 43
Прошик Нестор 134, 135
Прхала Лев, генерал 83, 84, 86, 95, 100, 102
Пуза Євген, сотник 27, 34
Пуц Т., професор 146

Рансіман, лорд 54, 55, 58
Райхенберг 60
Рахів 28, 102
Ребет Лев 49, 50
Ревай Федір 97, 98
Ревай Юліян, міністер 47, 62, 70, 72, 78, 85, 86, 99
Револуційне Зібрання 16, 17
Рищук Кирило 23
Рібентроп Йоахим фон, Міністер 54, 66, 71, 72, 76, 87, 89, 93, 130
Рогач Іван 45, 48, 59, 60, 68, 73, 134
„Розбудова Нації” 38
Розничук 112
Роман Іван 73

Романюк Леонід, інж. 42, 86
Ромжа Теодор, Владика 10
Росія 39, 40
Росоха Степан. д-р 44, 45, 46, 48, 59, 73, 98, 102
Рось 157
Рошко-Ірлявський Іван, поет 45, 68
Русь-Україна 17
„Руська Країна” 24, 26, 29, 32, 34, 36
Руський Керестур 104

Сабатюк Микола 23
Сабов Євген 44
Сабов Орест д-р 24
Самчук Улас 106, 107, 108
Саксенгавзен, конц. табір 135
Сватек, генерал 93
Свереняк Василь 43
Світак д-р 13
Свобода Людвик, генерал 152, 153, 154, 155, 156, 158, 162, 163
„Свобода” 60
Севлюш 105, 108
Севрюк Олександр 61, 62
Сен Жермен 15, 35, 39, 162
„Сеника Архів” 50
Сетон Ватсон Р. В. 14
Сигіт 26, 97
Сидор Карл, міністер 93
Силезія 14
Симулик Дмитро 25, 34
Сівак Йосиф, міністер 89
„Сільський Господар” 43
Сірик К, інж. 43
„Січова Гостинниця” 95, 96
Скит-Закарпатський Мстислав 152, 153
Скоцко Євген 60
Скоропадський Павло, гетьман 61
Скоропис-Йолтуховський Олександр 61
Скрипник 42
Скрентон, Па. 18
Спиш 18
СС Дивізія 153, 154, 158

Словаччина 6, 57, 63, 64, 65, 71, 72, 89, 93, 94, 158, 160
Словацька Національна Рада 15
Снятин 159
Солонинка Василь 142
Соколово 153, 154
СССР 9, 13, 50, 52, 53, 54, 57, 59, 68, 77, 78, 80, 88, 90, 91, 130, 149
150, 151, 153, 155, 159, 162, 163, 164, 165, 169
Сталін 53, 90, 129, 131, 134, 149, 156, 160, 162
Сталінград 155, 160
Станиславів 149, 150
Стара Любовня 19
о. Станканинець Г. 113
Старух Богдан д-р. 140, 145
Стахів Володимир 61, 91
Стахів Євген 96, 102
Стриський Г. д-р 24
Студенська Репрезентація 42
Студніцкі Володимир 40
Стерчо Петро, д-р, проф. 45
Стецько Ярослав 48, 133
Стецюк К. 144
Суворов 156
Судети 9, 53, 56, 60
Сулятицький С. 116

Телекі Іштван 61
Теліга Олена 134
Тересна 112
Тереля Йосиф 10
Тимочук, чотар 112
Тириоль 140, 141, 144
Тиса, ріка 19, 110
Тісо Й., д-р, президент 71, 92, 93
Требушани 112
Тука Войтех, проф. 89, 92
Турнвальд В. К. 14
Турчанський Св. Мартин 19
Тюшка Осип 43, 134
Тячево 101, 102, 104, 105, 106, 110, 111

Угоча 18, 33
Уж 20, 35

Ужгород 19, 34, 42, 71, 73, 74, 75, 106

УНДО 68, 69

Унг 18, 35

УНО 97

УПА 153

УНР 61

УНРА 142

Україна 8, 9, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 34, 42, 48, 62, 67

Українська Господарська Академія 42, 43

„Українська Земля” 42

Українська молодь Христові 43

Український Допомоговий Комітет у Відні 126, 127, 133

Український Жіночий Союз 81, 82, 83, 104

Українська Національна Оборона 60

Українська Пресова Служба 51, 61, 62

УССР 9, 91, 149, 161, 162

Учительська Громада 41

Федор Михайло 146

Федорчук Володимир 44

Філядельфія 18

Філінгер Зденек, мін. 152

Фландин, мін. 80

Флотів, генерал 142

Франція 37, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 80, 158

Харків 144

Хвалковський, міністер 78, 93, 94

Химинець Марія 46, 81, 84, 95, 104, 127, 135, 142, 144

Химинець Юліян, д-р 44, 46, 60, 61, 84, 86, 95, 105, 108, 117, 134, 135
141, 142, 144

Христос Ісус 135, 146, 167

о. Христофор, ЧСВВ 104

Хрушов Нікіта 153

Хуст 71, 72, 81, 82, 83, 84, 85, 95, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 107, 113

Цьопкало Василь 136

Чайківський Богдан, інж. 142

Чемберлен Н., прем'єр 52, 55, 56, 59

Чемеринська Анна 49, 50
Чемеринський Орест 51, 62
Червоний Хрест Карп. Січі 105
Червона армія 146
Чернівці 159
Чехи 13, 25, 39, 40, 41, 56
Чехія 14, 63, 64, 89, 93, 94, 95, 105
Чехо-Словаччина 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 34, 35, 36, 38, 39
40, 41, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 68
69, 72, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 93, 150, 151, 152, 163, 168
Чехо-словацький Національний Комітет 14
Чсл Загранична Армія в СССР 148
Чибітов, генерал 156
Чирський Микола, режисер 105, 106, 114, 115
о. Чучка Юлій 27, 32

Шарф, інспектор 139
Швайцарія 16, 17, 51, 53
Швойх 140
Шкирпан Наталія 42
Шлеськ 140
Шариш 18, 33
Шпилька Юлій д-р 45, 46
Штефан Августин, міністер 26, 32, 39, 42, 43, 81, 98
Штефан Августин д-р 25, 26
Штефаник М. Р. 14, 16
Шухевич Роман 69, 70, 73

Югославія 104
Юнацтво ОУН на Закарпатті 8, 45, 67

Яблонецький перехід 160
Явний Є. 61
Ясіня 21, 27, 28, 29, 102, 104, 105
Ясінська Народня Рада 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32
о. Янчишин 59
Японія 90
Ярий Р, полковник 51, 72
Ярош Отокар 154

